

Львівський національний університет імені Івана Франка

Ольга Щодра

ІСТОРИЧНА ГЕОГРАФІЯ УКРАЇНИ

від найдавніших часів до кінця XVIII століття

Навчальний посібник

Львів

Львівський національний університет імені Івана Франка

2016

УДК 94:911(477)"-17"(075.8)

Щодра О. Історична географія України від найдавніших часів до кінця XVIII століття. Львів, 2016.

Навчальний посібник є однією із перших спроб систематичного та узагальненого розгляду історичної географії України, взаємодії географічного середовища і суспільства від стародавніх часів до кінця XVIII ст. Простежено формування предмету і структури історичної географії як спеціальної дисципліни, проаналізовано розвиток історико-географічних студій від доби античності до сьогодення та їх становлення в Україні. У посібнику підсумовано дослідження останніх десятиріч, особливу увагу звернено на історичну фізичну, політичну та економічну географії, етнодемографічні процеси та міграції населення, формування історико-географічних регіонів, топонімів та етронімів, а також на дискусійні проблеми історичної географії України. Текст проілюстрований картами, у додатках подані бібліографія і географічний покажчик.

Книжка призначена для фахових істориків – студентів та викладачів, спеціалістів гуманітарних наук, а також для всіх, хто цікавиться вітчизняною історією, зокрема об'єктивними закономірностями та особливостями історичного розвитку України.

Рецензенти:

доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії середніх віків та візантиністики Львівського національного університету імені Івана Франка Леонтій Войтович

доктор історичних наук, професор кафедри історії і теорії мистецтва Львівської національної академії мистецтв Оксана Рибак

доктор історичних наук, професор, керівник Львівського відділення Інституту української археографії та джерелознавства імені Михайла Грушевського НАН України Мирон Капраль

*Рекомендована до друку вченою радою історичного факультету
Львівського національного університету імені Івана Франка
(протокол № 8 від 19 квітня від 2016 р.)*

ISBN 978-617-10-0319-4

© Щодра О.

Зміст

Розділ I. Вступ до історичної географії України	5
I. 1. Формування предметного простору і структури дисципліни	5
I. 2. Предмет історичної географії України. Історіографія історико-географічних студій	19
Розділ II. Історична фізична географія України	26
II. 1. Зміни природного середовища у кам'яному і мідно-бронзовому віках	26
II. 2. Клімат і ландшафт у I–II тисячоліттях	34
Розділ III. Географія населення і господарства у стародавні часи	42
III. 1. Заселення українських земель. Етнокультурні спільноти лісо-степового ландшафту неолітичної та мідно-бронзової епох. Трипільська протоцивілізація	42
III. 2. Розселення і господарство племен степової зони у добу міді та бронзи	57
III. 3. Етнополітична та економічна географія раннього залізного віку: кіммерійці, скіфи, сармати, античні греки	62
Розділ IV. Етнополітична карта Центрально-Східної Європи в епоху Великого переселення народів	84
IV. 1. Міграції готських племен	84
IV. 2. Переселенські рухи номад у приазовських та причорноморських степах: гуни, болгари, авари, хозари	90
IV. 3. Етногенез і розселення ранніх слов'ян	103
Розділ V. Географія українських земель середньовічної доби	116
V. 1. Політична географія Русі	116
V. 2. Географія господарства Київської держави	132
V. 3. Руські удільні князівства XII–першої половини XIII ст.	142
V. 4. Кочові народи степової зони: печеніги, угри, торки, половці	157
V. 5. Етнічні спільноти Кримського півострова	164
V. 6. Політична карта Центрально-Східної Європи після татаро-монгольських завоювань. Географія Золотої Орди і Кримського ханства	181

V. 7. Українські землі у складі Великого Князівства Литовського і Королівства Польського.....	208
---	-----

Розділ VI. Географія українських земель у XVI–XVIII ст.219

VI. 1. Українські воеводства Речі Посполитої у другій половині XVI–XVII ст.	219
--	-----

VI. 2. Територія Запорозьких Вольностей	223
---	-----

VI. 3. Українська козацька держава (Територія Війська Запорозького)	252
---	-----

VI. 4. Лівобережна Україна в останній чверті XVII–XVIII ст.	260
--	-----

VI. 5. Слобідська Україна	267
---------------------------------	-----

VI. 6. Правобережна Україна наприкінці XVII–XVIII ст.	273
--	-----

Використана та рекомендована література	278
---	-----

Географічний покажчик	280
-----------------------------	-----

Розділ I. Вступ до історичної географії України

I. 1. Формування предметного простору і структури дисципліни

Історична географія є прикладом утворення нової галузі знань внаслідок інтеграційних процесів у гуманітарних та природничих науках. Вона виникла на межі історії і географії, а сучасний стан її розвитку супроводжується щораз ширшим залученням даних багатьох інших спеціальних дисциплін, зокрема кліматології, ландшафтознавства, екології, етнології, археології, антропології. Попри те сьогодні, як і на початку формування історико-географічних студій, серед істориків та географів тривають дискусії стосовно їх предмету і завдань.

У добу античності та в епоху середньовіччя між історією і географією не було чіткої межі. “Історії” та “географії”, написані у той час, можна віднести до особливого історико-географічного жанру. Вони, як правило, мали описовий країнознавчий характер і містили географічні та історичні відомості. До цього жанру відносяться праці грецьких і римських авторів, зокрема, “Історії” Геродота і Плінія Старшого, “Географії” Страбона і Клавдія Птолемея, а також твори істориків візантійської школи – Йордана, Прокопія Кесарійського, Маврикія Стратега. Історико-географічні описи продовжували також домінувати в епоху Відродження.

Наприкінці XVI ст. з’явився новий жанр описових праць – державознавство (у Німеччині з середини XVII ст. отримав назву „статистика” від Status – держава), який став передвісником спеціальних історико-географічних студій. Предметом державознавства були природнокліматичні умови, ресурси, державний лад, господарство і побут, визначні історичні пам’ятки. Цей жанр започаткував Джованні Ботеро, автор популярного у той час у Європі енциклопедичного видання “Всесвітні відомості”.

Наприкінці XVI–на початку XVII ст. німецький вчений Філіп Клювер одним із перших виокремив “нову” географію, завдання якої полягало у вивченні сучасного стану природи і країн, від “історичної”, що мала описувати географію земель і країн в історичному минулому.

Однак справжнє становлення історичної та географічної наук відбулося тільки у XVIII ст., коли поступово розмежувався предмет їхніх досліджень. Одночасно з процесами диференціації історії та географії робилися спроби нових синтезованих підходів до вивчення суспільних і природних процесів, внаслідок яких почала формуватися історична географія як спеціальна дисципліна. Поєднання диференційних та інтеграційних підходів в історичній і географічній науках характерне також для сучасного етапу, що, певною мірою, ускладнює чітке визначення предмету їхніх досліджень та предмету історичної географії, зокрема. Питання предмету і структури історичної географії дискусійне ще й тому, що їх визначення залежить також від фаху дослідника: історики розглядали історичну географію як спеціальну дисципліну історії, а географи – як галузь географії.

Історики дещо раніше від географів усвідомили необхідність вивчати історію суспільства у поєднанні з історією природи. На думку Володимира Жекуліна, “інтерес істориків до ландшафтів і природи взагалі був не випадковий, він підтримувався відкриттям нових історичних фактів, які вимагали пояснення”. Історики мали перед географами вагому перевагу, оскільки у своїх синтезах охоплювали великі проміжки часу і, володіючи обширним фактичним матеріалом, могли простежити зміни природного середовища.

У Росії, в складі якої з другої половини XVIII ст. перебувала більша частина українських земель, історико-географічні студії почали розвиватися фактично одночасно із становленням та розвитком історичної науки. Засновник російської історичної школи Василь Татіщев був одночасно і засновником російської географічної школи. У праці “Пропозиції до створення історії і географії Російської” (1793) він поділяв географію на загальну, часткову та топографію, наголошуючи, що без врахування географії (землезнання) не може бути повного і глибокого знання історії. У своєму “Лексиконі” В. Татіщев вказував на зв’язок історичної географії з географією та відзначав подібність їхніх дослідницьких завдань: вивчення політичної географії, етногеографії, економічної географії. Під політичною географією вчений розумів „межі і розташування, кордони”, під етногеографією – „ім’я, народи, переселення”, під економічною географією – “поселення і забезпечення ресурсами”. Таким чином, В. Татіщев по праву може вважатися основоположником історичного напрямку в історичній географії Росії.

У своїх синтезах російської історії значну увагу географічному чиннику приділяли російські вчені XIX ст. – Сергій Соловйов і Василь Ключевський. Автори синтез української історії, зокрема Михайло Грушевський та Дмитро Багалій, також наголошували на його вагомій ролі. М. Грушевський запровадив у історичну науку поняття „історичне районознавство”. Він виокремлював, як особливо важливий напрям історичних досліджень, історичну регіоналістику, що мала вивчати вплив географічного простору на життєдіяльність людей у певних історико-географічних ареалах. У 1920-х роках вчений створив для її розвитку асоціацію істориків та спеціальну програму історико-географічних досліджень регіонів, у якій робив акцент на вивченні історії української колонізації, взаємодії і боротьбі світових культур. Поставлені М. Грушевським завдання сьогодні також залишаються одними із пріоритетних для історико-географічних досліджень.

Спроби істориків розглядати розвиток суспільства у зв'язку з особливостями географічного середовища врешті-решт привели до появи географічного детермінізму. На противагу прихильникам посибілізму, які робили акцент на широких можливостях пристосування людини до навколишнього середовища, представники цього підходу до вивчення історичного процесу схильні були пояснювати особливості суспільного життя виключно географічними умовами. Яскравим представником географічного детермінізму в російській історіографії був С. Соловйов. Він вважав, що колонізаційний шлях розвитку російської державності та особливості російського національного характеру були обумовлені значною мірою природними чинниками, зокрема, величезними просторами Росії, які спонукали населення до постійних переселень та бродяжництва. Цю ідею він послідовно проводить у своїй “Історії Росії від найдавніших часів”.

Перше ґрунтовне визначення предмету і завдань історичної географії в російській історіографії належить Леоніду Майкову у праці “Замітки з географії Древньої Русі”. Він вказав на необхідність перейти від описового характеру історико-географічних студій до висвітлення впливу природи на розвиток людства і окремих народів, а також на необхідність вивчати вплив антропогенного чинника на довкілля та його наслідки. Л. Майков вважав історичну географію наукою про взаємо-

відносини докільля та суспільства. Праця Л. Майкова створила передумови для появи в російській історіографії наприкінці XIX–на початку XX ст. перших спеціальних досліджень з історичної географії, у яких предмет і завдання історичної географії були сформульовані ще конкретніше і чіткіше. Це були, зокрема, “Нариси російської історичної географії” Миколи Барсова, “Історична географія Росії у зв’язку з колонізацією” Матвія Любавського, “Російська історична географія” Степана Кузнецова, “Історична географія” Сергія Середоніна, “Російська історична географія” Олександра Спіцина.

Упродовж тривалого часу, майже до кінця XIX ст., історична географія вважалася переважно галуззю історичних досліджень і її вивченням займалися, як правило, історики й археологи. Вони наголошували на вирішальному значенні власне історичного компоненту у цій дисципліні. На початку XX ст. у середовищі представників гуманітарного або історичного напрямку уже існувало достатньо чітке уявлення про історичну географію як окрему спеціальну історичну дисципліну із своїм особливим предметом досліджень. Так, на думку А. Спіцина головним завданням історичної географії було створення широкого тла, необхідного для розуміння історичних подій і явищ.

Двоїста природа історичної географії, що проявляється уже в самій назві дисципліни, її тісний зв’язок не лише з історією, хронологією, але й з географією, обумовили інтерес до неї також представників географічної науки. У XIX ст. поряд з історичним поступово починає розвиватися природничий напрям історичної географії. Його засновниками стали Карл Ріттер, Альфред Геттнер, Джордж Марш. Одночасно на порядок денний була поставлена проблема взаємозв’язку та взаємодії природничих і гуманітарних наук. Найбільший вплив на її формування мали видатні німецькі географи, теоретики природознавства Олександр Гумбольдт і Карл Ріттер. О. Гумбольдт вперше впровадив у науковий обіг визначальні для історичної географії поняття “ландшафт” і “життєсфера” та створив підґрунтя для поділу географії на універсальну (всезагальну) і хорологічну (країнознавство). К. Ріттер був творцем “землезнання” – філософського вчення про вплив географії на історію. У своїй дев’ятнадцяти томній праці “Землезнавство стосовно до природи й історії людини, або загальна порівняльна географія” (1856–1879) він намагався розмежувати предмет

досліджень природничих і історичних студій. На його думку, “фізичне землеописання” було природничою наукою, а “загальне землеописання” – історичною дисципліною. К. Ріттер розвинув ще одну основоположну для історичної географії ідею – хронологічного дослідження простору. Він наголошував, що “географія не може обійтись без історичного елемента, якщо хоче бути істинною наукою про земні просторові відносини, а не абстрактною блідою копією місцевості”. Завдяки працям О. Гумбольдта і К. Ріттера географія перетворилася із описової на пояснювальну науку, а її подальший розвиток відбувався через спеціалізацію і поділ на дві основні галузі – фізичну географію і географію людини.

Один із засновників природничого напрямку А. Геттнер упровадив поняття „просторової науки” і вважав, що географія може бути одночасно землезнавством, тобто природничою наукою, і країнознавством, тобто гуманітарною наукою. До країнознавчого аспекту географії він відносив історичну географію.

Ідея зв’язку природи і населення проходить лейтмотивом у працях американського дослідника Дж. Марша. Він вважав, що людина виступає перш за все чинником, який руйнує гармонію природи і створює дисгармонію.

Географічний детермінізм, який сформувався в рамках природничого напрямку, став основою для уявлень про множинність локальних цивілізацій і культур, зумовлену різними географічними умовами. Одним із його представників і засновником антропогеографії та теорії дифузійнізму був німецький вчений Фрідріх Ратцель. Розвиваючи ідеї Гегеля про цивілізації долин і плоскогір’їв (землеробів і кочівників), а також ідеї Гізо про необхідність взаємодії кількох чинників для розвитку цивілізації, він у своїх працях наголошував, що саме географічні умови визначають долю людства, темпи і форми розвитку культури, здатність одних народів до сприйняття досягнень інших, застій та деградацію спільноти.

Погляди Ф. Ратцеля набули подальшого розвитку у працях відомого англійського етнографа і антрополога Едварда Тайлора і, особливо, у працях істориків школи Анналів другої половини ХХ ст. В останні десятиріччя теорію дифузійнізму успішно розвивають представники нової економічної історії (кліометрії) і американської географічної школи.

Загалом для представників фізичного напрямку історична географія уявлялася наукою, яка вивчає останній етап у розвитку природи, що розпочався з появою людини.

Диференціація наук, що була характерна для XIX ст., а також негативний вплив кантіанської методології з її розділенням простору і часу, гальмували становлення історичної географії як комплексної міждисциплінарної галузі знань. Розширення уявлень про предмет історичної науки наприкінці XIX ст. обумовило нове зближення історії з географією. Історична наука уже не обмежувалась вивченням політичної історії, вона почала досліджувати також питання народонаселення, господарства, економічних і культурних зв'язків у історичному минулому. Зближення географії та історії спричинило появу нових напрямів студій – історичного ландшафтознавства, історико-економічної географії, географії урбаністики. Вагому роль у інтеграції історії та географії у Росії відіграли вчені-географи Дмитро Анучін і Василь Докучаєв. Своїми дослідженнями вони заклали основи історичного ландшафтознавства і першими звернули увагу на проблему реконструкції ландшафтів. Так, Д. Анучін у праці “Рельєф поверхні Європейської Росії (1895 р.) наголошував, що розуміння сучасного стану ландшафту можливе лише через вивчення його стану в минулому і встановлення процесів, що спричинили ландшафтні зміни. Послідовники Д. Анучіна і В. Докучаєва широко застосовували історичний підхід до вивчення природних процесів, зокрема вивчали вплив господарської діяльності людини на зміни ландшафтів.

Природничий напрям в українській географічній науці розвивали академіки ВУАН Степан Рудницький і Павло Тутковський. С. Рудницький у праці “Про становище історичної географії в системі сучасного землезнання”, яка вийшла 1927 р., першим серед українських вчених поставив питання про предмет історичної географії. Він писав: “Не сама людина й не самі її діла, а тільки взаємини людини й взаємо-відносини її діл з землею, себто з природою краю, становлять предмет усіх антропо-географічних дисциплін. Без географічно-природничого світогляду і підготовлення неможливо як слід навіть підійти до ніякої антропогеографічної, отже, й до ніякої історико-географічної проблеми...”.

С. Рудницький, визнаючи двоїстий характер історичної географії, на перший план ставив географічний компонент, а саму

дисципліну розглядав як складову, хоч і окрему, частину географічної науки. Критикуючи історичний напрям за його недостатню увагу до землі і природи академік визнавав, що історична географія починається з того часу, коли людина стає активним географічним чинником і починає більш-менш виразно впливати на природу краю, у якому проживає.

С. Рудницький розвивав ідеї Ф. Ратцеля і Е. Тайлора та вважав історичну географію частиною більш загальної науки – антропогеографії, до якої також входили статистика, економіка, соціологічні науки, антропология, етнологія. З огляду на це він формулював завдання історичної географії:

1) історичне дослідження природи (клімату, ландшафту, фауни і флори);

2) дослідження історичної антропології, а саме:

а) історичної демографії (чисельність, розміщення і рух людності);

б) історичної етнографії (раси, народи, племена);

в) історичної географії селитьби (зміна форм і розташування поселень);

г) історичної топографії (встановлення місцевостей та об'єктів: міст, сіл, монастирів, церков, полів, лук, лісів, урочищ);

д) ономастології або топоніміки (вивчає географічні назви);

ж) історично-політичної географії (вивчає політично-географічні утворення минулого, встановлює їх межі, розташування, площі і взаємини з землею);

з) історичної картографії (об'єднує всі галузі історичної географії і служить їм, відображає історико-географічні реалії на картах і в атласах).

Новим етапом у розвитку історико-географічних студій в СРСР могла стати праця одного із засновників природничого напрямку А. Геттнера “Географія, її історія, сутність і методи”, російський переклад якої вийшов у 1930 році. Однак вона була піддана нищівній критиці за наголошування ролі географічного чинника в історичних процесах, після чого розвиток природничого напрямку історичної географії в радянській науці був заблокований.

У 1930-х роках, після фактичного припинення історико-географічних студій в радянській Україні, вони продовжували розвиватися в Галичині. Їх розвиток пов'язаний, насамперед, з іменем Володимира Кубійовича, який розширив та збагатив проблематику дисципліни і методи наукових досліджень.

В. Кубійович розпочав студії в галузі історичної економічної географії та етнодемографії України. Він розвивав антропо-географічний напрям, досліджуючи вплив людської діяльності на довкілля. У своїх працях, зокрема у монографії “Географія українських і сумежних земель”, яка вийшла у Львові у 1943 р., В. Кубійович широко використав картографічний і статистичний методи історико-географічних досліджень.

У той час, як в СРСР розробка теоретичних питань історичної географії в рамках природничого напрямку практично припинилася, у західній історіографії новий імпульс для їх розвитку дало звернення до теорії дифузійонізму або культурних запозичень Ф. Ратцеля – Е. Тайлора і до ідей засновника “людської географії” Елізе Реклю. Важливе значення для уточнення предмету історичної географії мало поняття “культурного ландшафту”, що з’явилося у 1960-х роках і означало зміни, спричинені людською діяльністю.

У світлі нових уявлень про закономірності розвитку цивілізацій західні дослідники почали дуже широко трактувати предмет історичної географії, включаючи у нього “будь-яке вивчення географії минулого, або географічних змін у часі... незалежно від того, чи це буде вивчення культури, чи фізичних або біологічних умов”. Розширене трактування предмету і завдань історичної географії наприкінці ХХ ст. вивело на перше місце серед методів досліджень генетичний або історичний підхід, основою якого було встановлення причинно-наслідкових зв’язків у розвитку географічного об’єкта. Генетичний підхід ще більше зблизив географію з історією. Не випадково його прихильники, які становлять більшість серед західних науковців, почали називати себе історико-географами. Італійський вчений Гаetano Ферро навіть припустив, що історичний підхід в географії може повністю витіснити історичну географію, залишивши їй тільки соціальну історію населення або демографію. Однак, як свідчить тематика Міжнародних географічних конгресів останніх десятиліть, у якій широко представлені історико-географічні дослідження, прогноз вченого не справдився.

Сучасні західні дослідники наголошують на щораз більшому прикладному значенні історичної географії та вважають одним із головних її завдань реконструкцію природних умов минулого з метою кращого розуміння сучасного стану заселення і

сільськогосподарського освоєння Землі. На їхню думку, вивчення просторових моделей минулого потрібне для розв'язання сучасних проблем, наприклад, задоволення зростаючих потреб людства у їжі та житлі. Також актуалізує історико-географічні студії мальтузіанська теорія демографічних циклів, що в останні десятиріччя, поряд із дифузійною теорією, знову використовується для створення нової загальної концепції історії людства.

Теорія культурних запозичень і генетичний метод досліджень посилили інтеграційні процеси в сучасній зарубіжній географічній науці. Дослідження сучасних історико-географів мають наскрізний історичний характер: у них увага зосереджується насамперед на історії географічних об'єктів (природних, економіко-географічних, культурних та ін.), що допомагає краще зрозуміти їхній сучасний стан та причини, що його обумовили.

У середині XX ст. природничий напрям історико-географічних студій поступово відновлюється і в СРСР. На цьому етапі вагому роль у його розвитку відіграли дослідження Лева Берга, присвячені питанням історичного ландшафтознавства. Опіраючись на історичні джерела, дослідник наголошував на змінності ландшафтів та необхідності історичного підходу до їх вивчення. У руслі концепції культурних ландшафтів розглядав теоретичні питання історичної географії Сергій Калеснік, який акцентував увагу на необхідності вивчати вплив антропогенного чинника на формування ландшафтів. За його визначенням, історична географія є природничою наукою про зміни ландшафтів за історичний період. Проблеми методології історичної географії вивчав також Володимир Жекулін. Він вказував на відмінність завдань, які стоять перед історичним і природничим напрямками історичної географії. На думку В. Жекуліна, предметом вивчення природничого напрямку є фізична, економічна та політична географія минулого людства у її взаємозв'язку з географією сучасності. Водночас він визнавав, що природничий підхід сам по собі не сприяє вивченню історичного процесу взаємодії суспільства і природи. Для цього треба залучати історичні методи досліджень. На необхідність їх використання у дослідженнях історичних аспектів фізико-географічних наук, зокрема, ландшафтознавства, кліматології, гідрології вказував Анатолій Ісаченко.

Вагомий вплив на розвиток історико-географічних студій в СРСР мало запровадження у 1970-х роках терміну “географічне середовище” (пізніше – “історико-географічне середовище”), який став ключовим для визначення предмету історичної географії. З приводу його змісту між дослідниками розгорнулася дискусія: одні вважали, що в поняття географічного середовища треба включати всі природні елементи – і ті, котрих не торкалася людина і ті, котрі зазнали змін у процесі її діяльності; інші пропонували включати також штучно утворені людиною елементи ландшафту, яким немає аналогів у природі – терикони, водосховища тощо.

Спроби істориків Анатолія Муравйова і В'ячеслава Самаркіна ще більше розширити зміст поняття, включивши у нього також населення і результати його діяльності, не була сприйнята географами. Стала очевидною необхідність подальшого уточнення змісту терміну “історико-географічне середовище”, який через тавтологію був не дуже зручний для визначення предмету історичної географії.

Серед представників природничого напрямку в СРСР, як і серед їхніх зарубіжних колег, разом із посиленням інтеграційних процесів у розвитку наук зростало розуміння необхідності генетичного й інтеграційного підходів до вивчення природного середовища та його взаємодії із суспільством. Це спричинило розвиток в останні десятиріччя XX ст., крім природничого і історичного, третього комплексного напрямку історичної географії. Так, В. Жекулін на початку 1980-х років характеризував історичну географію як систему наук, що розвиваються на пограниччі історії та географії. На його думку, основними галузями у ній були:

- 1) історична географія як допоміжна історична дисципліна, яка займається локалізацією поселень й історичних подій;
- 2) історична економічна географія;
- 3) історична політична географія;
- 4) історична етнічна географія;
- 5) історична фізична географія;
- 6) історична географія як комплексна дисципліна, яка вивчає особливості природи, поселень, господарства минулих епох (історичне країнознавство).

На комплексному, синтезованому характері історичної географії наголошували українські вчені Олег Шаблій і Людмила Воропай. На їхній погляд, її подальший розвиток можливий лише за умови інтеграції соціальних, природничих і технічних наук. На думку Л. Воропай, предметом вивчення історичної географії на сучасному етапі мають стати “фактори і закономірності розвитку географічної оболонки в історичний період, процеси її трансформації під впливом суспільства в геооотехносферу”.

Вагомий вплив на розвиток історичної географії в Україні мали осередки історико-географічних студій, створені у 1960–1980-х роках в провідних університетах країни, зокрема Львівському (О. Шаблій, К. Геренчук, І. Ровенчак), Чернівецькому (Я. Жупанський, Л. Воропай), Київському (П. Шищенко, В. Пашенко, С. Романчук), Сімферопольському (П. Підгородецький, Г. Гришанков).

У другій половині XX ст. в СРСР спеціальні дослідження представників природничого напрямку були присвячені, перш за все, проблемам історичної фізичної географії. Їх розвиток привів до появи у 1970-х роках окремої спеціальної дисципліни – історичного ландшафтознавства, предметом якої стало вивчення стану ландшафтів у різні історичні епохи та комплексу чинників, що впливали на природні ландшафти, обумовлюючи їх зміни. Розвиваючи погляди Л. Берга, теоретичні аспекти історичного ландшафтознавства розробив В. Жекулін. Починаючи з 1990-х років проблеми історичного ландшафтознавства активно досліджують українські вчені Анатолій Мельник, Володимир Пашенко, Сергій Романчук.

Середина XX ст. була часом становлення в СРСР історичного напрямку історико-географічних студій, який у 1920-х роках фактично припинив своє існування. Провідні радянські історики почали вказувати на необхідність всебічного вивчення впливу географічних умов на розвиток суспільства. Так, на значенні географічного чинника наголошував Віктор Пашуто. Проти недооцінки його ролі виступив також Борис Рибаків, який писав, що “відрив від географічного чинника це відхід від реалізму, вивчення суспільства поза середовищем, яке впливало на його формування”.

Окремі радянські історики у своїх працях робили спроби показати роль природничих чинників у історичному процесі. Однак загалом можна погодитися з висновком В. Жекуліна, що у радянській історіографії, в конкретних історичних дослідженнях, проблема взаємодії суспільства і природи залишалася слабо

вивченою. На цьому фоні цікавими, хоч і не беззаперечними, є ідеї Лева Гумільова. Він сформулював і намагався практично розв'язати проблему взаємовідносин етносу і ландшафту. На думку Л. Гумільова, етнос, з одного боку, був продуктом історичного розвитку, а з другого – через добування їжі – був тісно пов'язаний з біоценозом ландшафту. Л. Гумільов розглядав історичну географію як народознавство, тому її основним завданням вважав вивчення історії народів разом із історією природи (середовищем проживання). Усі ці ідеї знайшли практичне втілення у численних наукових дослідженнях вченого.

У середині ХХ ст. в рамках історичного напряму теоретичні питання історичної географії почали розробляти Ольга Медушевська і Віктор Яцунський. На думку В. Яцунського, предмет історичної географії не відрізняється від предмету власне географії і включає всі основні галузі цієї науки: історичну фізичну географію, історичну політичну географію, історичну економічну географію. “Географія і історична географія, – писав вчений, – мають один об'єкт вивчення, але з тією різницею, що географія вивчає цей об'єкт в його сучасному стані, а історична географія в історичному минулому”. Головні завдання історичної географії, на думку В. Яцунського, полягають у тому, щоб дати характеристику країни чи території впродовж певного часу за такими параметрами:

- 1) фізико-географічний ландшафт;
- 2) етнічний склад, розміщення і міграції населення;
- 3) географія зовнішніх і внутрішніх кордонів, найважливіших історичних подій;
- 4) географія виробництва і господарських зв'язків.

Історико-географічні дослідження, пов'язані з локалізацією тих чи інших історичних об'єктів були, на думку В. Яцунського, другорядними.

Ігор Шаскольський, розвиваючи погляди В. Яцунського на завдання історичної географії, включив до її предмету також вивчення топографії міст, лісистості тощо. Такий підхід критикував В. Жекулін, який вважав, що І. Шаскольський занадто спрощено і прямолінійно потрактував тезу В. Яцунського про те, що одним із завдань історичної географії є просторова локалізація історичного процесу.

Розвиток інтеграційних процесів у розвитку гуманітарних і природничих наук в СРСР у другій половині ХХ ст. створив нові можливості для глибшого пізнання розвитку суспільства та довкілля, а також їх взаємодії та взаємозалежності, спричинивши розширення уявлень про предмет і завдання історичної географії серед істориків. Так, І. Шаскольський, відносив до історико-географічних студій історичну етнічну географію, Леонід Бескровний і Леонід Гольденберг включали до них історичну географію культури. На думку Л. Гольденберга, історична географія має вивчати історію географії. З останнім твердженням важко погодитися, оскільки, незважаючи на історичний компонент, історія географії є окремою галуззю географічної науки, яка має суттєво інші завдання, ніж історична географія. На це у свій час вказував А. Геттнер, з яким погоджується більшість сучасних дослідників.

Л. Гольденберг, вважаючи історичну географію насамперед історичною наукою, вказує, що її найслабшою ланкою є історична фізична географія, для вивчення якої історики повинні залучати дані природничих наук. На його думку, предметом історичної географії є насамперед історична економічна, історична політична географії людства у взаємозв'язку із фізико-географічним середовищем. У такому формулюванні предмету, як вважає дослідник, історична географія виступає єдиною суспільно-географічною наукою, яка розвивається на межі історії та географії. З поглядами Л. Гольденберга солідарний Л. Бескровний, на думку якого, історична географія знаходиться на стику історії і географії: завданням географів є вивчати історичну фізичну географію, завданням істориків – вивчати історичну географію господарства, політичну історичну географію, географію культури.

Розширене трактування предмету історичної географії, що у 1970–1980-х рр. стало характерним також для історичних досліджень, сприяло розвитку комплексного підходу як одного із найперспективніших напрямів історико-географічних студій. У свій час на необхідності саме такого підходу до вивчення суспільних і природних явищ наголошував Володимир Вернадський. “Ми все більше спеціалізуємося не по науках, – вказував вчений, – а з проблем. Це дозволяє, з одного боку, надзвичайно заглиблюватися в явище, а з іншого – розширювати його з усіх точок зору”. Значення

комплексного напрямку історико-географічних студій сьогодні також зростає у зв'язку із актуальністю досліджень з історичної регіоналістики, яка розвивається на стику історії, географії, культурології і інших суміжних дисциплін і завданням є створення цілісної картини історичного розвитку певної території. На думку Ярослави Верменич, одного із провідних сучасних українських дослідників у цій галузі, основне завдання історичної географії полягає у створенні “географічної характеристики регіону на певному історичному етапі у тісному зв'язку з розвитком суспільства”.

Інтегруючи дані природничих, технічних і гуманітарних наук, історична географія дозволяє простежити глобальні суспільні процеси, є фундаментом для створення нових синтезуючих історій як окремих народів та країн, так і людства в цілому. Як слушно наголошує представник американської географічної школи Джаред Даймонд, і сьогодні найзагальніша схема історії і причини нерівномірного розвитку різних народів залишаються непоясненими, що створює підґрунтя для появи расистсько-біологічних теорій.

В останні десятиріччя, розвиваючи методику історико-географічних досліджень, вчені наголошують також на необхідності екологічного підходу, який передбачає вивчення взаємовідносин природи і суспільства насамперед під кутом зору підтримання або порушення стану динамічної рівноваги між ними, а також між різними структурними елементами природного середовища і суспільства. Цей підхід має бути визначальним у дослідженнях взаємодії географічного середовища і суспільства, особливо для XVIII і наступних століть, коли антропогенний чинник почав відігравати головну роль у зміні природних ландшафтів. Ідеї гармонійного і збалансованого розвитку природи і суспільства, які були сформульовані у 1920–1940-х роках засновниками вчення про ноосферу П'єром Тейяром де Шарденом, Едуардом Леруа та В. Вернадським, сьогодні стають особливо актуальними. Вони впливають на формулювання головних завдань історико-географічних досліджень на сучасному етапі і обумовлюють подальше зростання їх прикладного характеру.

I. 2. Предмет історичної географії України. Історіографія історико-географічних студій

Історична географія України є спеціальною історичною дисципліною, яка розвивається на межі двох наук – історії та географії України. Об'єктом її дослідження є історичний простір або географія історичного процесу. Якщо історична хронологія відповідає на питання “коли?” то історична географія повинна дати відповідь на питання “де?”, на якій території розгортався історичний процес, відбувалися ті чи інші історичні події. Вона вивчає також стан природного середовища Центрально-Східної Європи на кожному етапі історичного розвитку, взаємодію довкілля і людського суспільства на території України та її наслідки; територію розселення різних етнічних спільнот та політичних утворень, формування етнонімів, політонімів і топонімів, що супроводжують етнополітичні процеси; політичні і етнічні кордони (зовнішні та внутрішні), а також географію галузей господарства, економічних і торговельних зв'язків, урбанізаційних та демографічних процесів.

На сучасному етапі розвитку спеціальних історичних студій до сфери історико-географічних досліджень включають також географію культурних центрів (освітніх, релігійних, медичних і т. д.). У вузчому і традиційнішому розумінні історична географія вивчає також географію історичних подій і явищ, історичну топографію поселень і адміністративно-територіальних одиниць.

Як одна із спеціальних історичних дисциплін, історична географія України послуговується всіма методами історичних досліджень, однак першорядну роль серед них відіграє метод картографування. Серед комплексу історичних джерел особливе значення для історико-географічних студій мають історичні карти і атласи, статистичні матеріали, твори географів і мандрівників.

Метою курсу історичної географії України є формування у студентів розуміння історичного розвитку як складного процесу взаємодії географічних і суспільних чинників. Курс має дати уявлення про основні зміни природного середовища та їхній вплив на суспільні процеси, про етнічні і політичні кордони народів і держав, які в різні історичні епохи існували на території України, про географію формування українського народу та його

держави, про зміни політичного статусу і адміністративно-територіального устрою українських земель, їх економічні і, зокрема, торговельні зв'язки, географію урбанізаційних і демографічних процесів.

Курс історичної географії України охоплює період від найдавніших часів до кінця XVIII століття. У цей час вплив довкілля на життя людини, був значно більшим, ніж вплив антропогенних чинників на природу, однак загалом у цей період суспільство і природне середовище співіснували більш менш гармонійно. У XIX, а особливо у XX століттях, ситуація кардинально змінилася. У зв'язку із розвитком індустріального суспільства значно зростала роль антропогенного чинника та його вплив на навколишнє середовище. Промислова вирубка лісу, видобуток вугілля, залізної руди, а також інших корисних копалин, освоєння цілинних земель, будівництво гідроелектростанцій, створення штучних морів і інші види господарської діяльності людини суттєво змінили природні ландшафти а разом із ними флору та фауну, створили нові штучні ландшафти. Бурхливий розвиток економіки у планетарному масштабі спричинив значні кліматичні зміни. Цей період потребує окремого вивчення із залучення матеріалів з історії народного господарства та численних статистичних даних, матеріалів природоохоронних органів і екологічних експертиз.

Перші дослідження з історичної географії України з'явилися наприкінці XVIII–на початку XIX ст. Це були “Опис Чернігівського намісництва“ Опанаса Шафонського і “Статистичний опис Таврійської губернії” Карла Германа. Наприкінці XVIII–в першій половині XIX ст. були опубліковані перші праці з історичної картографії: так, польський історик Ян Потоцький видав опис італійських компасних карт (портоланів) Чорного моря XIV–XV ст.; український історик Дмитро Бантиш-Каменський опублікував, як додаток до своєї чотирьохтомної “Історії Малої Росії”, російський переклад Генеральної карти України Гійома Боплана.

Важливу роль в розвитку історико-географічних досліджень відіграло Одеське товариство історії та старожитностей, яке за період свого існування (1839–1922 рр.) видало 33 томи “Записок Одеського товариства історії і старожитностей”. Серед засновників цього першого в Україні

наукового товариства був історик Аполлон Скальковський. Він вивчав карти України XVII–XVIII ст., написав працю “Спроба статистичного опису Новоросійського краю”. Разом з дослідженням Дмитра Журавського “Статистичний опис Київської губернії” вона дала поштовх для подальшого розвитку регіональних історико-географічних реконструкцій. Їх наслідком стала поява у другій половині XIX ст. низки праць, присвячених Волинській землі, а також початок історико-географічних досліджень Поділля і Полтавської губернії.

На початку XX ст. з’явилися перші спеціальні дослідження з історії адміністративно-територіального устрою українських земель, зокрема у період їх перебування в складі Великого Князівства Литовського. Так, у 1908 р. професор Київського університету Митрофан Довнар-Запольський опублікував працю „Українські староства в першій половині XVI ст.”

Вагомий внесок в розвиток історико-географічних студій і, особливо, історичної картографії України зробило історичне товариство Нестора – літописця. За період свого існування – з 1873 до 1917 року – воно видало 24 томи “Читань в історичному товаристві Нестора – літописця”, у яких опубліковано багато матеріалів з історичної географії України. У роботі товариства активну участь брав перший український історик картографії Василь Ляскоронський. Він близько 30 років досліджував історичну картографію та географію України, опрацював картографічні фонди київських бібліотек, а також книгозбірень Кенінсберга, Парижа, міст Голландії та Великої Британії. Вчений описав понад 40 рукописів і публікацій іноземних картографічних матеріалів з історії українських земель XVI–XVII ст.

Проте найбільший внесок у становлення і розвиток історичної картографії України зробив директор бібліотеки Київського університету, а згодом завідувач відділом Всенародної бібліотеки України Веньямін Кордт (1860–1934 рр.). Чотирьохтомне факсимільне видання середньовічних карт України і Росії із його коментарями залишається неперевершеним до сьогодні і, за висловом Ярослава Дашкевича, “становить золотий фонд картознавства України”.

Історико-картографічні дослідження проводили також Яків Головацький, Володимир Антонович, Дмитро Багалій, Михайло Грушевський, Дмитро Яворницький, Іван Крип’якевич та інші

українські вчені. Вагомий вклад в розвиток історичної картографії України вніс також російський дослідник Лев Багров, який вивчав картографічну спадщину Гійома Боплана і російські карти території України, а також видав альбом портоланів (морських карт) Чорного моря.

У другій половині XIX ст. почала вивчатися історія колонізації українських земель, зокрема Слобідської України. Історія заселення, природні умови, географія господарства Слобожанщини зайняли головне місце у дослідженнях Дмитра Багалія. Підсумком його наукових розвідок стала монографія “Історія Слобідської України”, в якій значна увага була приділена нарисам історичної географії краю. Історію колонізації Слобідської України також вивчали Микола Петров і Євген Альбовський. Наприкінці XIX ст. спеціальні дослідження Михайла Володимирського-Буданова започаткували історичну демографію українських земель.

Великий вплив на розвиток історико-географічних студій в Україні і в Росії мала наукова школа М. Довнар-Запольського, що сформувалася у Київському університеті на початку XX ст. До неї належали численні учні вченого, зокрема, Євген Шашевський, Сергій Грушевський, Георгій Максимович, Олександр Андріяшев. Вони продовжили традицію регіональних історико-географічних досліджень, підготувавши низку праць з описами волинських земель, Поділля та Наддніпрянщини.

Тобто, студії з історичної географії України, що проводилися наприкінці XVIII–на початку XX ст., мали найбільш вагомий здобутки в галузі історичної картографії та регіональних історико-географічних реконструкцій.

У 20-х–40-х роках XX ст. у радянській історіографії розвиток історичної географії припинився. У цей період в УСРР ініціативу у її дослідженні перебрали вчені-географи С. Рудницький і П. Тутковський. У Західній Україні учні М. Грушевського – історики Мирон Кордуба, Іван Крип’якевич продовжили традицію історико-географічних студій. Особливо вагомий внесок у розвиток історичної географії України зробив В. Кубійович, який вивчав питання історичної політичної географії і етнодемографії українських земель в першій половині XX ст. У своїх працях він ґрунтовно опрацював і використав масовий статистичний матеріал, а висновки проілюстрував оригінальними картами, таблицями і графіками.

У середині XX ст. радянські історики повернулися до вивчення проблем історичної географії. Одним із найцікавіших і найвагоміших досліджень з історичної географії України стала монографія Олексія Насонова „Руська земля” і утворення території Давньоруської держави”. Костянтин Кудряшов почав вивчати історичну географію степової зони України в епоху середньовіччя, зокрема, географію Половецької землі.

У 1970–1990 роках значно активізувалися історико-географічні дослідження давньої і середньовічної історії України і розширилася їхня тематика. У цей період з’явилася низка праць, присвячених історичній географії скіфо-сарматської доби, питанням історичної географії українських земель епохи великого переселення народів, зокрема міграціям слов’янських племен. Вагомим успіхів також було досягнуто у вивченні проблем історичної географії України княжої доби: так, у 1975 році вийшла колективна монографія “Давньоруські князівства X–XIII ст.”, значна увага їм була приділена у працях Івана Крип’якевича, Миколи Котляра, Миколи Корінного, Олени Русиної, Володимира Рички, Леонтія Войтовича. Питання історичної географії степової зони України в епоху середньовіччя знайшли відображення в наукових розвідках Світлани Плетнєвої, Вадима Єгорова, Петра Толочка та інших дослідників.

Після тривалої перерви відновилися спеціальні дослідження з історії адміністративно-територіального устрою українських земель у XIV–XVIII ст. Над їх вивченням працювали історики Геннадій Боряк і Микола Крикун.

У середині XX ст. розпочалося історико-географічне вивчення міст і сільських поселень. Першим спеціальним дослідженням проблеми стала ґрунтовна праця Миколи Тихомірова “Давньоруські міста”. Автор присвятив окремий розділ географії міст на території Київської Русі у IX–XIII ст. Він дослідив особливості виникнення, історичну топографію та локалізацію руських літописних міст. Проблему локалізації міст і поселень Русі вивчав археолог, дослідник оборонного зодчества X–XV ст. Павло Раппопорт. Обстеживши всі городища, що збереглися на території колишньої Київської держави, він склав зведені карти укріплених міст і поселень X–XV ст. Питання, пов’язані із заснуванням та історичною топографією Києва, займали вагоме місце у дослідженнях Миколи Каргера, Михайла

Брайчевського і Петра Толочка. Археологи також намагалися встановити місця розташування поселень, зокрема античних міст Північного Причорномор'я та міст Київської Русі, які згадуються у джерелах.

Питання історичної економічної географії українських земель знайшли відображення в працях Володимира Яцунського, Павла Любомирова, присвячених історичній економічній географії Росії. Ряд спеціальних досліджень, зокрема Олени Сидоренко, Тетяни Балабушевич, Раїси Шиян, Володимира Кривоноса, Ярослава Кіся було присвячено географії торговельних зв'язків і торговельних шляхів.

У другій половині XX ст. проводилися студії з історичної демографії українських земель: так, у працях Олександра Масленнікова висвітлювалися питання демографії античного періоду, зокрема Боспорського царства. Грунтовні праці, присвячені проблемам демографії і етнодемографії України в першій половині XX ст. опублікував В. Кубійович. Олексій Баранович продовжив розпочаті у 1930-х роках дослідження демографії українських земель XVI–XVII ст. Питання історичної демографії України XVII–XVIII ст. вивчали Олена Апанович та Вадим Дядиченко. Історична демографія українських земель у XVIII–на початку XX ст. знайшла відображення у праці В. Яцунського „Зрушення в розміщенні населення Європейської Росії в 1724–1916 рр.”.

У другій половині XX ст. питання історичної географії України досліджували також представники природничих наук. Вони приділили особливу увагу історичній фізичній географії, зокрема, досягли значних успіхів у розробці теоретичних проблем історичного ландшафтознавства.

У першій половині XX ст. історію ландшафтів України та їхні зміни під впливом природних і антропогенних чинників, взаємодію із суспільством почав вивчати академік Павло Тутковський. Ці питання також висвітлюються у наукових розвідках Сергія Кірікова „Людина і природа у Східноєвропейському лісостепу в X–на початку XIX ст.”, „Людина і природа степової зони наприкінці X–на початку XIX ст. (Європейська частина СРСР)”. Проте узагальнюючих праць з історії ландшафтів України, та взаємодії природного середовища і суспільства покищо немає.

Представники природничих наук вивчали також історію клімату, зокрема екстремальні природні явища та їхній вплив на

життєдіяльність людини. До цієї тематики першим звернувся академік Іван Крип'якевич. Історію клімату активно вивчав Л. Гумільов, який намагався простежити зв'язок між кліматичними змінами, міграціями населення та господарською діяльністю у степах Євразії.

Впродовж останніх десятиріч спільними зусиллями істориків і географів досягнуто вагомих результатів у галузі історичної картографії України. Так, у 1998 р. за редакцією Я. Дашкевича вийшов збірник наукових праць львівських дослідників „Боплан і Україна”. У наукових розвідках Марії Вавричин була проаналізована картографічна спадщина Г. Боплана, зокрема, його маловідомі карти України та історія їхнього створення. Статті Я. Дашкевича підсумували історіографію української бопланіани і визначили подальші перспективи досліджень.

Попри очевидні здобутки історико-географічних студій останніх десятиріч, низка проблем історичної географії України є ще недостатньо вивчена; покищо не створено узагальнюючих праць з історії клімату та історичного ландшафтознавства, історичної економічної географії та етнодемографії українських земель, а також комплексних історико-географічних досліджень кожної історичної епохи.

Розділ II. Історична фізична географія України

II. 1 Зміни природного середовища у кам'яному і мідно-бронзовому віках

Одним із найбільших природних феноменів палеолітичної доби, на думку сучасних вчених, було велике зледеніння, яке розпочалося близько 500 тис. років тому. До нього, як припускають, також були епохи різкого похолодання клімату, що супроводжувалися наступами льодовика. Рівнини помірних широт Північної півкулі неодноразово покривалися кригою до 3–4 км завтовшки. Однак деякі дослідники заперечують теорію льодовикового періоду. До них належить один із найвідоміших палеонтологів Європи академік Іван Підоплічко, автор реконструкції стоянки Межиріч, який вважав, що не було епох, коли крига покривала б земну поверхню більше, ніж тепер і виступав проти перебільшення ролі клімату у розвитку тваринного світу. На його думку, мамонти, шерстисті носороги та інші тварини не вимерли, а були винищені людиною.

Згідно з теорією великого зледеніння, наступ льодовика спричинив значні зміни природнокліматичних умов Північної півкулі. Зледеніння насамперед призвело до вимерзання світового океану. У період максимального просування криги на сушу крижані покрови займали третину її площі (45 млн. км²). Наступ льодовика проходив кількома етапами. Перший етап – так зване окське, або ельстерське зледеніння, другий – дніпровське (рісське), третій – московське (вартинське) і четвертий – валдайське (вюрмське).

Найбільшим було друге – дніпровське – зледеніння, яке відбулося близько 150 тис. р. тому. Його південна межа доходила до 49° північної широти. Льодовик досягнув Півночі України і вздовж русла Дніпра просунувся на південь аж до району сучасного міста Кременчука Полтавської області. Два наступні наступи льодовика, як і перше, були значно слабшими, а охоплена ним площа суші – вдвічі меншою. Велике зледеніння дало початок кліматичній епосі **плейстоцену** або льодовиковому періоду.

Вчені встановили, що прямої залежності між ступенем зледеніння і інтенсивністю похолодання клімату в Європі не було:

найбільше похолодання припадає на період 20–14 тис. р. тому, коли крижане покриття охоплювало найменшу територію і незабаром льодовик почав танути та деградувати.

Наступ льодовика найперше спричинив зміни ландшафту європейського континенту. Смуга землі, шириною близько 200 км, що простягалася вздовж його південного краю, перетворилася у пустелю, вкриту піщаними відкладеннями – зандрами. Зандрові пустельні рівнини, подекуди вкриті валунами і пагорбами глини, простягалися від сучасної Великобританії до верхів'їв Волги та охоплювали північні райони України – сучасне Полісся. За зандровими пустелями починалася зона тундри, а за нею – степова зона, яка охоплювала південь Східної Європи. У той час Центрально-Східна Європа разом із середземноморським узбережжям входила у єдину кліматичну зону континенту, придатну для проживання людини.

Холодні вітри, що постійно дули із льодовика у південному напрямку, переносили дрібний пил, який, випадаючи, утворював лесові відкладення (сучасні глинища). Їхня глибина досягала кількох десятків метрів. Зона лесових відкладень простягалася від південних рубежів зандрових пустель до Причорноморських степів. На думку вчених, багаті на мікроелементи лесові відкладення обумовили особливу родючість українського чорнозему. За лесовою зоною, на північному узбережжі Чорного моря, простягалися холодні степи, порізані глибокими долинами Дніпра, Південного Бугу, Дністра, Дунаю та інших річок. У той час рівень Чорного моря опустився на 90 м нижче від сучасного, а його північна берегова лінія починалася на 100 км південніше сучасної.

Отже, велике зледеніння призвело до утворення на території України нових природно-кліматичних ландшафтів: зони зандрових пустель і зони тундри або лесових відкладень, які не мають прямих аналогів в сучасних кліматичних зонах. Вчені припускають, що вони найбільше нагадували сухий холодний різкоконтинентальний клімат сучасної Чукотки.

Льодовик забрав значні маси води, внаслідок чого рівень світового океану знизився на 130 м, а його прибережні ділянки перетворилися на сушу. У період максимального зледеніння Атлантичний океан був покритий кригою до північних берегів Іспанії та до широти сучасного Монреалю, Тихий – до берегів Японії; північні тайгові і холодостійкі листяні ліси вкривали територію південної Франції, Іспанії і Португалії.

У льодовиковий період Північна півкуля являла собою гігантську сушу з холодним різкоконтинентальним кліматом. Річна норма опадів в зоні сучасного Полісся становила, наприклад, 200–300 мм, що відповідає нормі сучасних напівпустель, а середня температура зими була –30°. Сухий клімат спричинив незначну хмарність і велику кількість сонячних днів. В умовах сухого і холодного клімату не було боліт і озер, не росли дерева. Тільки у балках, захищених від вітрів, були невеликі гаї карликової берези і арктичної верби. Однак у цих суворих умовах добре проростали трави, серед яких переважали рослини із виду полинних.

Зміни фауни, як і зміни клімату, відбулися не відразу після наступу льодовика. У ранньому і середньому плейстоцені в фауні Європи ще переважали теплолюбиві тварини: слони, гіпопотами, зебри, тигри, антилопи. Тільки у пізньому плейстоцені, який хронологічно співпадав з пізнім палеолітом, почали переважати холодостійкі види: мамонти, північні олені, вівцебики, псці; у Середземне море проник тюлень. Мамонти заселяли прильодовикову тундростепову зону України, а в степах Північного Причорномор'я домінуючим видом стали бізони. На думку Л. Залізняка, таке розселення фауни спричинило першу господарську спеціалізацію палеолітичного населення українських земель, яке поділялося на мисливців на мамонтів і мисливців на бізонів.

Нові різкі зміни клімату, тепер уже пов'язані із його потеплінням, почалися близько 15–14 тис. р. тому. Спочатку клімат став вологішим, що, згідно з однією гіпотезою, могло спричинити вимирання мамонтів, пристосованих до холодного, але сухого клімату. На зміну великим стадним тваринам, які домінували у фауні пізнього плейстоцену, прийшов північний олень. Тундростепи заросли березовими і сосновими лісами, у степах поширюється рослина *drías*, тому пізній плейстоцен ще називають дріасовим періодом або періодом північного оленя.

Формальною хронологічною межею, яка відділяє період зледеніння від післяльодовикового періоду, прихильники теорії зледеніння вважають 8 213 р. до н.е. У цей час відбулася так звана “Білінгенська катастрофа” або розрив крижаної греблі біля гори Білінген (сучасна Данія), яка відгороджувала Південну і Східну Балтику від світового океану. В результаті прісноводне

озеро, рівень води в якому був на 30 м вищий від рівня світового океану, перетворилося у Балтійське море і зрівнялося з рівнем океану. З цієї події розпочався новий післяльодовиковий період або **голоцен**. У цей час клімат стає значно м'якшим, що спричинило нові суттєві зміни обрисів європейського континенту: Британія відокремилася протокою від материка, Сицилія відділилася від Італії і стала островом; Середземне море через Гібралтарську протоку з'єдналося з Атлантичним океаном, десятки кілометрів західноєвропейського узбережжя опинилися під водою.

Зміни відбулися також на території Центрально-Східної Європи: піднявся рівень Чорного моря, яке з'єдналося протоками Босфор і Дарданелли із Середземним, його берегова лінія набула сучасної конфігурації; у південно-східній частині європейських степів з'явилося Азовське море.

Потепління клімату спричинило також зміни ландшафту у Північній півкулі. У цей час поміж тундрами і степами сформувалася зона лісів помірною поясу. Сучасні тундри і степи є реліктами прильодовикових тундро-степових ландшафтів. На території України поміж лісовою і степовою зонами утворилася зона лісостепу. Вона являла собою чергування степів зі значними лісовими масивами, які займали близько 50 відсотків усієї площі. У цій зоні були родючі ґрунти та багатий рослинний і тваринний світ. Зоомаса лісостепової зони (500 кг на гектар) у 5 разів перевищувала зоомасу степу. У цей період у степовій зоні відчувався постійний дефіцит вологи, оскільки 75–85 відсотків опадів випадало влітку і випаровувалося.

Зміни клімату і ландшафту призвели до зміни фауни. Північні олені емігрували на північ і північний схід Європи у лісотундру і тундру. Слідом за ними мігрувала частина мисливських племен і відбулося повторне заселення цього регіону. Стадна фауна, що переважала у сосново-березових лісах пізнього плейстоцену, змінилася на нестадну: з'явилися тури, лосі, зубри, благородні олені, косулі, ведмеді, кабани, вовки, зайці, лисиці. Повноводі річки були багаті на рибу і молюсків.

Найбільшого потепління клімат досягнув у неолітичну епоху, близько 7–4 тис. р. до н. е. У цей час зони лісостепу і степу на території України простягалися найдалше на північ. У степах потепління супроводжувалося збільшенням посушливості клімату,

що призвело до зниження якості рослинної їжі і зменшення популяції тварин, до кризи мисливства і збиральництва. Тому у долинах річок, де були родючі ґрунти і добре зволоження, населення степової зони швидше перейшло до тваринництва і землеробства, ніж мешканці лісостепу.

Криза мисливства і сприятливі природні умови були головними чинниками неолітичної революції. Як вказував у середині ХХ ст. відомий англійський археолог Греґем Кларк, „можна вважати встановленим, що в переважній більшості регіонів світу найдавніше землеробство було пов'язане з дуже родючими, добре зрошуваними ґрунтами, з місцями високого стояння підґрунтових вод. При цьому в деяких регіонах здійснювалося паводкове, або лиманне зрошування, яке майже не вимагало трудових затрат”. Природні чинники також визначали наявність необхідного асортименту диких злаків та їх достатню врожайність. Так, у Передній Азії хлібні злаки – пшениця і ячмінь – навіть у дикому стані давали врожай 500–800 кг на гектар, що сприяло переходу місцевих племен до осілості ще у протонеолітичну добу до появи землеробства.

Спеціальні дослідження показали, що неолітичне землеробство у Центрально-Східній і Південній Європі було також високоврожайним і могло бути підґрунтям для стійкої осілості. Так, за підрахунками дослідників, ранні хлібороби Греції могли отримувати врожай злаків і бобових по 800–1000 кг на гектар. Як відзначав Г. Кларк, дуже родючі ґрунти у цих регіонах, навіть в умовах палично-мотичної техніки, давали більші врожаї, ніж орне землеробство в інших районах середземноморської зони на початку ХХ ст. В особливо сприятливих природних умовах екстенсивні та менш трудомісткі системи землеробства – підсічно-вогнева і перелогова давали не менші, а нерідко і більші врожаї, ніж інтенсивні системи – штучне зрошування і оранка. Оскільки найдавніші іригаційні системи були споруджені у Месопотамії у VII–на початку VI тис. до н. е., це свідчить про недостатнє природне зволоження ґрунтів у цьому районі Родючого Півмісяця, а також про те, що ранній перехід до землеробства тут супроводжувався запровадженням трудомістких інтенсивних систем, які не означали автоматичного підвищення рівня життя населення. За висновком Г. Кларка, найдавніша іригаційна система навряд чи могла конкурувати з іншими видами землеробства і довгий час вони співіснували в рамках єдиної господарської системи. Тому, незважаючи на ранній перехід до

відтворюючого господарства, перші цивілізації з'явилися в Месопотамії значно пізніше, ніж розвиток зрошувального землеробства, – у IV тисячолітті до н. е.

За останні 10 тисяч років найкращим у Європі за кліматичними умовами був період між 4700 і 3500 рр. до н. е. Починаючи з 3500 р. до н. е. клімат почав псуватися: почастишали повені, заболотилися ґрунти, знизилася температура. Найбільшого похолодання він досягнув у період між 3199 і 3150 роками до н. е. Його спричинили два виверження вулканів, що відбулися у цей час у Північній півкулі з інтервалом у 50 років: спочатку – на Алеутських островах, а згодом – в Ісландії. Одним із наслідків такої вулканічної активності стали довгі і холодні зими (подібні зміни клімату – так званий ефект „ядерної зими”, за прогнозами вчених, може спричинити і ядерна війна). Для більшості мешканців Європи зміни клімату стали катастрофічними. Похолодання разом із кислотними дощами, ще одним наслідком вулканічної діяльності, яка супроводжувалась викидами в атмосферу сірководню, змінило ландшафт: не родили поля, погано росли трави. У результаті цих змін зменшилося поголов'я свійських і диких тварин. Різкі коливання температур взимку і влітку (весни фактично не було) спричиняли катастрофічні повені, влітку були також страшні посухи. Природні катаклізми тривали майже півстоліття – до 3150 р. до н. е. Вони спричинили тривалі неврожаї та голод. Саме у цей час на території України занепадає трипільська протоцивілізація, розквіт якої припадав на V–IV тис. до н. е., Для того щоб вижити, трипільці мусили змінити звичний спосіб життя, а тому для археологів їхня культура зникла. Найдовше, до початку III тис. до н. е., вона проіснувала у межиріччі Південного Бугу і Дніпра, де природно-кліматичні умови виявилися більш сприятливими.

Кліматичні зміни наприкінці IV тис. до н. е. носили глобальний характер, вони вплинули також на розвиток цивілізацій Стародавнього Сходу. У цей час Сахара перетворилася у пустелю, а цивілізація стародавнього Єгипту зосередилася у долині Нілу та кількох оазах. Єгипетські правителі, щоб вижити у несприятливих умовах, почали будувати канали, дамби і штучні озера.

Кліматичні катаклізми спричинили великі міграції народів у Євразії, які тривали із середини IV тис. до н. е. до середини I тис. до н. е. У цей час, за підрахунками істориків, відбулося

15 великих переселень, зокрема нашестя індоєвропейців в Індостан, вторгнення дорійців на Крит, фінікійців – у басейн Середземномор'я, етрусків – в Італію, шумерів – у Месопотамію, євреїв – у Єгипет та ін.; 13 міграцій спричинило похолодання клімату, 2 – його потепління. У пошуках нових, сприятливих для хліборобства земель, із Центрально-Східної Європи могла також мігрувати частина трипільців.

Холодний і сухий клімат, що встановився на рубежі IV–III тисячоліть до н. е., спричинив появу у степах Східної Європи нової форми господарства – відгінного кочового скотарства. Перехід місцевих землеробсько-скотарських племен до кочового скотарства був обумовлений, крім кліматичних чинників, також технологічними причинами: у цілих степах, за винятком річкових долин, неможливо було обробляти землю до появи залізних землеробських знарядь.

Кочівництво (номадизм) – це певний спосіб життя, при якому все населення або його більша частина здійснює регулярні пересування, пов'язанні з випасом худоби. У кочовиків склад стада визначався природними умовами: у євразійських степах головним чинником була товщина снігового покриття на зимових пасовищах. Відомо, що взимку дрібна рогата худоба може випасатися при товщині снігу 10–12 см., коні легко добувають корм з-під снігу товщиною 25 та навіть 50–60 см., а велика рогата худоба і верблюди потребують штучної підгодівлі і не можуть обійтися без допомоги людини. Велика рогата худоба також не пристосована до далеких переходів і її наявність у стаді можлива лише за умови напівосілого способу життя та заготівлі кормів. Все це пояснює, чому у європейських степах усталилася напівосіла або відгінна форма кочівництва, а його особливістю стало розведення коней і дрібної рогатої худоби, тоді як у багатьох районах Передньої Азії переважало вівчарство. Основним ареалом формування кочівництва в Європі були каспійсько-чорноморські степи.

В епоху неоліту, з появою землеробства і скотарства, посилився вплив людини на довкілля. Уже палеолітичні мисливці під час облавного полювання випалювали ліси та степи і змінювали природний ландшафт. Розвиток землеробства також супроводжувався вирубуванням і спаленням лісів, оранкою земель. Зростаючі господарські потреби людей (опалення, будівництво жител, металургійне і керамічне виробництво) спричиняли щораз більше

знищення лісів, однак загалом у кам'яному віці вплив людини на довкілля ще був незначним.

Перехід до більш осілого способу життя, пов'язаний із відтворюючим господарством, зростання площ поселень, скупчення в них значної кількості населення супроводжувалися погіршенням санітарних умов і поширенням інфекційних захворювань. Перехід до вуглеводної рослинної їжі, на думку дослідників, також ослаблював людський організм і сприяв поширенню захворювань: так, в осілих землеробів вчені спостерігали деградацію зубного апарату і грацилізацію (потоншення) кісток скелету. У скотарських племен такі зміни не зафіксовані.

Нові значні коливання клімату відбулися після 1500 року до н. е. Клімат знову став теплішим та вологішим, що призвело до різкого зменшення площі степової зони, яка досягла історичного мінімуму і охоплювала лише крайні південні території, тоді як весь Південь України розташовувався у зоні лісостепу. Зона лісів також значно розширилася на південь і простягалася до сучасної Черкаської області включно.

Кліматичні зміни спричинили нове економічне піднесення і демографічний приплив у Центрально-Східній Європі. Скрізь, навіть у степовій зоні, поширилося орне землеробство. У цей час на південному Правобережжі, і у Дністровсько-Дунайському межиріччі сформувалася землеробсько-скотарська сабатинівська культура, яка за розвитком хліборобства і виробничих технологій досягла рівня трипільської. Однак несприятливі природні чинники – нове похолодання клімату – знову перервали розвиток землеробської цивілізації у лісостеповій зоні Центрально-Східній Європі.

Наприкінці епохи бронзи, починаючи із останньої чверті II тис. до н. е., клімат став значно сухішим: так, у X ст. до н. е. рівень Дніпра був найнижчим за весь період його існування. У таких умовах хліборобство у степовій зоні стає неможливим і землеробські культури занепадають.

Кліматичні зміни в голоцені і, зокрема потепління клімату, привели до демографічного вибуху у суспільствах ранніх землеробів, до зростання чисельності населення і збільшення щільності його розселення. У неоліті густина населення, порівняно із мезолітом, зросла у 50–100 разів: з 3–5 до 500 осіб на км². Якщо у мезоліті, за підрахунками вчених, на земній кулі проживало кілька

мільйонів осіб, то в 5 тис. до н. е. – 30–50 млн., а на початку I тисячоліття – 250 млн.

За підрахунками Л. Залізняка, в мезолітичну епоху населення Центрально-Східної Європи зросло до 30 тис. осіб, тоді як у пізньому палеоліті воно налічувало не більше 6 тис. осіб. В неолітичну добу населення лише трипільської спільноти, в період її максимального розвитку, становило близько 400–500 тисяч осіб (за іншими даними – близько 1 млн.).

На думку дослідників, у результаті демографічного вибуху частина землеробських племен була змушена мігрувати в регіони із менш чисельними мисливськими спільнотами і ґрунтами, придатними до землеробства.

II. 2. Клімат і ландшафт у I–II тисячоліттях

До середини I тисячоліття кліматичні умови в Європі були перехідними до сучасних. В середині I тис. в основному встановився сучасний клімат, який однак продовжував зазнавати змін і коливань, іноді доволі значних. Період з V до початку XIV ст. загалом відзначався потеплінням. В XI–XIII ст. площа лісів у Західній Європі була найбільшою. Пізніше вона почала різко зменшуватися і до XV ст. всі старі ліси були вирубані, що спричинило екологічну катастрофу на континенті. У цей час у законодавстві західно-європейських країн з'явилися драконівські правові норми, спрямовані проти самовільної вирубки лісу.

Теплий клімат створив добрі умови для навігації, колонізації північних островів і сприяв морським походам вікінгів. В межах загалом теплого кліматичного періоду спостерігалися аномальні похолодання, зокрема у Південній і Центрально-Східній Європі: так, у 764 і 801 роках зими були такі холодні, що замерзло Чорне море, а у 859 р. – Адріатичне.

Найбільш ранні повідомлення про клімат у Центрально-Східній Європі у добу середньовіччя знаходимо у візантійських джерелах VIII–IX ст., зокрема у „житіях” Георгія Амастрідського і Стефана Сурозького, у творах патріарха Фотія. У них згадуються аномально холодні зими у північно-західному Причорномор'ї. На цю особливість клімату Центрально-Східної Європи звертав увагу візантійський імператор Костянтин Багрянородний, який у праці „Про управління імперією”,

описуючи торговельний шлях „з варяг у греки”, вказував, що через холод лід на Дніпрі танув аж у квітні.

Арабські автори Ібн-Фадлан, Аль-Бекрі, Ібн-Даста також писали про холодні зими і часті грози у землях, де жили слов'яни. Східних людей, звиклих до спеки і посухи, вражали замерзлі річки і колодязі, а клімат видавався неймовірно холодним. Так, Ібн-Даста, описуючи розташовану на північ від печенігів країну слов'ян, відзначав, що „земля слов'ян є лісиста рівнина; в лісах вони і живуть... Холод буває до того сильний, що кожен з них викопує собі в землі різновид землянки”.

Найбільше інформації про клімат Центрально-Східної Європи дають руські літописи, автори яких звертали увагу тільки на екстремальні природні явища – посухи, паводки, аномально холодні або теплі зими, посушливі літа. Якщо ж вони нічого не повідомляли про погодні умови, то це означає, що у цей рік аномальних явищ не було і кліматичні зміни не виходили за межі норми. До XIII ст. літописці, описуючи природні катаклізми („знамення”), обов'язково вказували, що вони посилаються людям за їхні гріхи і є передвісниками нещастя. У пізніший період вони вже просто фіксували природні явища, позбавившись страху перед ними.

Вперше описані кліматичні умови в літописній статті 866 р. про похід князя Аскольда проти Візантії. Наприкінці X ст. у Києві почали систематично записувати інформацію про природні аномалії. Завдяки цьому можна простежити загальну динаміку природних катаклізмів в руських землях до XV ст. Так, за літописними даними, в XI–першій половині XII ст. клімат був відносно стабільним, що створило сприятливі умови для розвитку землеробства. Оскільки західноєвропейські хроніки також містили небагато згадок про природні катаклізми, це підтверджує висновок про помірність кліматичних умов у Європі у цей період.

У другій половині XII ст. природні катаклізми почастишали, а в першій третині XIII ст. тривалі природні аномалії спричинили 17 голодних років. Останній голод тривав кілька років поспіль – з 1230 до 1233 року – і призвів до значного скорочення чисельності населення Русі саме перед початком татарського вторгнення. Особливо великих втрат зазнали північно-східні міста – Владимир-на-Клязьмі, Суздаль, Новгород, а деякі, зокрема Смоленськ, повністю обезлюдніли.

Відносно стабільністю відзначався клімат у середині XIII століття. Як свідчать літописи, під час татарського вторгнення не було холодних зим, глибоких снігів чи паводків. У останній чверті XIII ст. літописці частіше відзначали “великі бурі”, “небували паводки”, суворі зими, посушливі або дощові літа.

На початку XIV ст. у північній півкулі почалося загальне різке похолодання клімату, яке тривало до середини XIX ст. і відоме як „малий льодовиковий період” (МЛП). Найхолодніше було у 1580–1630-х та у 1815–1860-х роках. У цей період збільшилися площі альпійських льодовиків, замерзали Балтійське, Чорне і Адріатичне моря; упродовж чотирьох місяців були вкриті кригою Дунай, Темза, Рейн, Мозель. В умовах похолодання клімату почастишали неврожайні роки, а населення Ісландії було змушене перейти від сільського господарства до рибальства.

У XIV ст. Європу спіткало ще одне лихо – пандемія чуми, яка почалася у 1347–1351 рр. в Китаї і була наслідком тривалих паводків. Наприкінці XIV ст. через Шовковий шлях вона дісталася європейського континенту. У XV ст. від чуми і тривалих неврожаїв (загалом 40 неврожайних років) у різних регіонах Європи вимерло від 20 до 60 відсотків населення. Для континенту це було катастрофічне століття, епоха запустіння. Боротьба за людські ресурси стала одним із чинників політичної централізації у європейських країнах.

У Східній Європі малий льодовиковий період розпочався пізніше – у XV ст. Однак XIV століття тут також почалося „зелю великими бурями” і було “екстремальним”: літописи зафіксували в цей період понад сто природних катаклізмів, чотири з яких мали загальноєвропейський характер. Наслідком екстремального клімату стали 30 неврожайних і голодних років, оскільки в умовах посушливих або ж надміру дощових літ урожай гинув. Особливо посушливими були останні 40 років XIV ст., а 11 літ – такими спекотними, що пересихали ріки, горіли ліси і болота.

У малий льодовиковий період середня річна температура у Східній Європі впала на 10–15°, значно збільшилися сезонні перепади температур; літописці фіксують різкі зміни клімату і часті екстремальні явища. Так, у XV ст. було понад 150 природних аномалій, більшість із яких мали регіональний характер; Східна

Європа пережила у цьому столітті 40 голодних років. XVI ст. також відзначається зростанням кількості екстремальних природних явищ. Особливо несприятливими були кліматичні умови другої половини століття. У цей період літописи фіксували зростання кількості суворох зим і холодних літ.

Ще різкіше похолодання клімату відбулося у Східній Європі на початку XVII ст.: так, у липні 1601 р. випав перший сніг, а в серпні почалися заметілі і по Дніпру їздили на санях, як взимку; наступного 1602 року тепла весна змінилася страшними морозами і весь урожай вимерз. Такі природні катаклізми спричинили страшний голод у Московській державі, під час якого вимерла третя частина населення. Аномальні явища меншою мірою захопили південь Східної Європи, однак і тут у першій половині XVII ст. відбувся різкий спад приросту населення, порівняно із попереднім XVI ст.

У другій половині XVII ст. почалося нове похолодання клімату, яке, на думку кліматологів, було спричинене збільшенням крижаного покриття арктичних морів. Посилилися кліматичні коливання: холодні зими чергувалися з аномально теплими. У XVIII ст. клімат у Східній Європі характеризувався подальшим зростанням екстремальності і значними змінами, що досягли в цей період максимальної частоти. Так, у XVIII ст. була рекордна кількість посушливих (39) і дощових (19) літ, а також холодних (36) і теплих (22) зим, також зафіксовано 22 великі бурі і 33 паводки. У першій половині XIX ст. контрастність клімату зменшилася і “малий льодовиковий період” завершився, а в другій половині століття відбувся перехід до тепліших і менш екстремальних погодних умов.

Коливання клімату впливали на східноєвропейські ландшафти. Найбільших змін у період до кінця XVIII ст. зазнала лісостепова зона, яка охоплювала значну частину території Центрально-Східної Європи. Її здавна населяли осілі землеробські племена, а у степову частину час від часу вторгалися кочовики. Вплив на довкілля осілих племен, які орали землі, вирубували ліси, був значно сильнішим, ніж вплив кочовиків, які максимально пристосовувалися до природних умов, не змінюючи їх. Інтенсивність цього впливу також залежала від чисельності населення.

У I тис. у лісостеповій зоні було багато лісів, особливо в Галичині і на Поділлі, де вони займали більшу половину території.

Ліси покривали береги річок і балок: так, береги Дніпра аж до його гирла, до Олешківських пісків, були порослі лісами, вони також росли на берегах Самари, Орелі та Росі. На Правобережжі суцільні лісові масиви простягалися від Дністра до середньої течії Південного Бугу і Росі. На порубіжжі зі степом були великі лісові масиви: Лебедин ліс, Мотрин ліс, Чорний ліс. На Лівобережжі ліси займали набагато меншу площу і чергувалися із великими ділянками степу, однак і тут вздовж Сули і Терну росли великі ліси – Куренівський, Козельський і Гранівський, а вздовж Бетиці і Любані – Чорний Гнилицький. Великі суцільні ділянки лісу були також на берегах Ворскли та її приток: Мерли, Коломаку, Боромлі. До XVIII ст. Україна була високолісним краєм. Так, на початку XV ст. ліси займали 46 відсотків загальної площі, наприкінці XVI ст. – 43,1 відсотка, у XVIII ст. – 40,3 відсотка, а на початку XIX ст. – 23 відсотки. У XIX ст. площа лісів у лісостеповій зоні зменшилася у 4,5 рази, порівняно із I тисячоліттям.

Вплив людини на природу лісостепу став відчутним уже у часи Київської Русі. Такі її землі як Галицька, Волинська, Київська, Чернігівська розташовувалися частково у лісовій, а частково у лісостеповій зонах; лісостеповий ландшафт повністю охоплював тільки Переяславщину. За свідченнями писемних джерел, у XIII ст. його північна межа проходила на відстані дводенного переходу на північ від Києва. Між річками Рось і Стугна знаходилося велике (5 тис. км²) Перепетове поле. У цей час „полем” називали степ у лісостеповій і степовій зонах та порослі травою галявини – у лісовій. До XIV ст. слово „степ” у джерелах не зустрічається.

За підрахунками дослідників, у 30-х роках XIII ст., напередодні татарських вторгнень, загальна чисельність населення Русі становила 7–8 млн. На думку С. Кірікова, у лісостеповій смузі проживало близько 2 млн. осіб. Ця цифра видається дещо заниженою, оскільки у попередні часи у лісостепу була сконцентрована переважна більшість населення Східної Європи, а у період Київської Русі він став ще й найбільш урбанізованим регіоном Руської держави. Чисельність кочовиків у зоні лісостепу не можна встановити навіть приблизно. Вони розселилися в Пороссі і було їх, мабуть, небагато, адже основні кочовища знаходилися у степовій зоні.

У часи Київської Русі фауна лісостепової зони була багата і складалася з хижаків (куниця, тхір, горностай, видра, борсук, лисиця,

вовк, ведмідь), гризунів (бобер, білка, байбак, хом'як тощо), копитних (лось, олень, тур, кабан, дикий кінь – тарпан). У літописах не згадуються зубри, які не були рідкістю в лісостеповій зоні: так, за інформацією візантійських джерел на них полював племінник візантійського імператора Мануїла Комнина Андронік Комнин під час свого перебування у галицького князя Ярослава Осмомисла. У писемних джерелах мало інформації про птахів, згадуються лише лебеді, гуси, глухарі, тетереви і кучерявий пелікан, на яких полювали. Насправді у лісостеповій зоні у той час водилося набагато більше різних видів птахів.

Осіле населення лісостепу займалося, в основному, сільським господарством і мисливством. Основні види промислових тварин – річковий бобер, куниця, лисиця, білка заселяли південні райони лісової зони і лісостеп. Отже, висновок деяких істориків про те, що мисливство відіграло важливу роль тільки на півночі, у лісовій зоні, не підтверджується: воно також відіграло вагомую роль у господарстві лісостепової зони, де водилося найбільше тварин хутрового промислу, продукція якого ішла на експорт. Окрім розвитку промислу хутрових тварин, мешканці лісостепу полювали на диких копитних, тетерів, водоплавну птицю, м'ясо, хутра та шкіра яких ішли на задоволення власних потреб мисливців, а також були товарами обміну. Навіть у князів мисливство було не стільки відпочинком і розвагою, скільки важливою галуззю господарства. Головними заняттями печенігів, торків і половців, які населяли лісостеп у часи Київської Русі, були кочове скотарство та мисливство. Вони розводили коней, корів, овець і верблюдів.

У X–XIII ст. осілі землероби помітно змінювали ландшафт лісостепу. Впливу людини зазнавали не лише степи, а й ліси: їх щораз більше вирубували задля задоволення побутових і господарських потреб. Часті нищівні пожежі, які у цей час були звиклим явищем, спричиняли нові вирубки лісу, необхідного для відбудови поселень. Деревину також використовували у металургійному і керамічному виробництві, у винокурінні, однак на промислові потреби її ішло значно менше, ніж на будівництво і опалення.

У той час вирубка лісу ще не означала, що на його місці з'являлися інші угіддя. Зазвичай ліс відновлювався, якщо не було несприятливих чинників, таких як випас худоби або пожежі, що особливо часто траплялися поблизу міст і сіл, а також перетворення вирубки на оранку, якщо біля поселення бракувало землі. Як довів

В. Довженко, не лише у лісовій, але й у лісостеповій зонах розширення посівних площ відбувалося шляхом вирубування лісів.

У лісостепових володіннях кочовиків, у яких землеробство перебувало у зародковій формі, вплив на угіддя через випас худоби був у цей час помірним. Вирубка лісу для задоволення господарських потреб теж була мінімальною.

У середині XIII ст., після татарського вторгнення, почався відтік населення лісостепової зони на північ, у глухі болотисті ліси, а орні землі лісостепу знову перетворилися на цілинні степи та ліси. До кінця XVI ст., через постійні набіги ординців і кримських татар, лісостепи від Дністра до східного Подніпров'я залишалися мало-заселеними. В останній чверті XVI ст., коли набіги стали рідшими, чисельність населення почала швидко зростати, однак це суттєво не вплинуло на розвиток землеробства: орні землі продовжували займати незначні площі лісостепової зони у якій від Дністра і до Волги переважали характерні для неї первісні угіддя – ліси і степи. У цей час у лісостепу ще водилися зубри, дикі коні, благородні олені, дрофи, глухарі, які пізніше стали рідкісними.

У XVII ст., не зважаючи на військові втрати, продовжувала зростати чисельність населення лісостепової зони, особливо на Лівобережжі. У цей період також почала збільшуватись площа орних земель і зменшилась площа лісів, які вирубувалися не тільки для господарських, а й для зростаючих промислових потреб, зокрема винокурень і поташних буд. Однак цілинних степів і лісів залишалось ще багато, особливо у відносно малолюдних південних районах.

У XVII ст. з розвитком господарської діяльності людини зазнала змін фауна лісостепу. Зменшилася кількість зубрів, пристосованих до ландшафту, у якому степи чергувалися з великими ділянками первісного лісу, а також диких коней, що потребували малолюдних степових просторів.

Швидке заселення лісостепу у XVIII ст., яке супроводжувалося розширенням орних земель і вирубуванням лісів, спричинило знищення цієї ландшафтної зони. Усі старі ліси були вирубані, а ті, що збереглися, являли собою непридатний для будівництва молодняк. Разом із лісами у XVIII ст. різко зменшилася кількість зубрів і тарпанів, а в окремих районах вони зовсім зникли. Натомість поширилися види тварин, які пристосувалися до життя на штучно створених людиною угіддях: зайці, лисиці, вовки.

Як показують сучасні дослідження, природні чинники також впливали на психічний стан і соціальну поведінку людей. Так, на думку відомого французького історика Жака Ле Гоффа, в епоху середньовіччя вони посприяли виникненню особливої психофізичної атмосфери, у якій зародилася ідея хрестових походів. Наприкінці XI ст., під час низки неврожайних років та епідемії, у деяких районах Європи поширився “антонів вогонь” – захворювання, спричинене паразитичним грибок злакових – спориньєю. Він впливає на нервову систему людей подібно до наркотиків, що пояснює посилення ірраціоналізму в діях людей у цей період та їх підвищену навіюваність. На думку Ж. Ле Гоффа, не випадково найактивнішу участь у Першому хрестовому поході брали селяни із найбільше охоплених хворобою Рейнських областей Німеччини і Східної Франції.

Вивчення кліматичних коливань і змін ландшафтів є необхідним для розуміння особливостей історичного процесу. Особливо це стосується стародавньої історії, події якої не зафіксовані або недостатньо висвітлені у писемних джерелах. Як наголошує археолог Михайло Відейко, „нині жодне серйозне історико-археологічне дослідження неможливе без встановлення характеристик навколишнього середовища на певній території у певний час. Дуже часто пояснення багатьох незбагнених явищ лежить саме у площині з’ясування середньорічних температур чи кількості опадів, а також у встановленні можливих наслідків цих параметрів для тієї чи іншої території та населення, яке на ній проживає”.

Розділ III. Географія населення і господарства у стародавні часи

III. 1. Заселення українських земель. Етнокультурні спільноти лісостепового ландшафту неолітичної та мідно-бронзової епох. Трипільська протоцивілізація

Найдавніші люди з'явилися на території України близько 1 млн. років тому. Найбільш ранні їхні сліди виявлені на Закарпатті поблизу сіл Королеве і Рокосове. Як свідчать археологічні знахідки, архантропи розселилися на території України від Закарпаття і Дністра – на заході до Донбасу – на сході: стоянки архантропів відкриті поблизу Житомира, біля сіл Лука-Врублевецька і Бабино на Дністрі, біля Амвросіївки та Ізюма на Донбасі та в інших районах України. Не виявлено слідів їхнього перебування на півдні України, зокрема на Кримському півострові. Цей регіон почав освоюватися давніми людьми близько 150 тис. років тому, коли на зміну архантропу прийшов новий фізичний тип людини – неандерталець, остеологічні останки якого знайдені в печерах Кіік-Коба та Старосілля у Криму.

В умовах великого зледеніння і холодного клімату, коли більша частина європейського континенту стала непридатною для життя людей, територія України (за винятком поліського регіону) входила у відносно невелику зону, яка охоплювала південь Європи і простягалася від Піренейського півострова – на заході до Південного Уралу – на сході, населену неандертальцями. Вони навчилися добувати вогонь і використовувати природні укриття – печери та гроти – для захисту від холоду. На сьогодні на території України налічується кілька сотень стоянок неандертальців.

В епоху пізнього палеоліту найбільш заселеними територіями України були береги Дніпра – від сучасного Запоріжжя до Дніпропетровська, – а також береги середньої течії Дністра і його приток. За підрахунками Л. Залізняка, у цей період оптимальна густина населення не перевищувала 1 особу на 100 км, тобто, його загальна чисельність, імовірно, становила не більше 6 тисяч осіб.

Близько 40 тис. років тому вимираючого неандертальця витіснила з первісної ойкумени людина розумна (*Homo sapiens*). У Європі її останки вперше були виявлені на території Франції у

печері Кроманьйон, звідки і походить загальна назва всіх представників виду – кроманьйонці. До недавнього часу були не відомі остеологічні докази перебування раних представників цього виду на території України. У 1990–х – 2000-х роках археологічна експедиція інституту археології НАНУ під керівництвом О. Яновича знайшла в Криму у печері Буран-Кая останки людини розумної, які на сьогодні є найбільш ранніми у Європі. Буранкайський Homo sapiens жив близько 32–34 тис. років тому (останки кроманьйонця на території Франції датують 28 тис. років тому). Це відкриття змінило усталене уявлення про первісне заселення людиною розумною європейського Середземномор'я, звідки вона згодом, нібито, розселилася по континенту, і дало аргументи для версії про заселення Європи із Східноєвропейської рівнини. Ранню появу кроманьйонця у цьому регіоні можна пояснити тим, що кліматичні умови Центрально-Східної Європи, незважаючи на зледеніння, були більш сприятливі для життя давніх людей, на відміну від центральних і північних районів континенту, які до епохи потепління клімату були непридатні для проживання. Важливу роль в освоєнні південних районів Східноєвропейської рівнини відіграло будівництво перших у світі штучних жител із бивнів та кісток мамонтів, відкритих на території України, зокрема на Дністрі (Молодове V) і у Середньому Подніпров'ї (Мизин, Межиріч та ін.).

Загальне потепління клімату у добу мезоліту спричинило зміни у розселенні людей на території України: відносно густозаселеними залишалися береги Дніпра, але майже зникло населення у Середньому Подністров'ї. У цей період почали розвиватися такі важливі галузі господарства як рибальство і річкове збиральництво – ловля раків і молосків –, що у великій кількості водилися у численних водоймах, які з'явилися після танення льодовиків. На думку англійського археолога Джеймса Мелларта, мезоліт був останнім етапом інтенсивного збиральництва. У пізньому мезоліті також досягла кульмінації криза мисливства, спочатку спричинена зникненням крупних стадних тварин – мамонтів і бізонів, а пізніше – стад північного оленя, що мігрували на північ континенту. Криза мисливства спонукала людей до пошуків нових форм полювання, зокрема з допомогою собаки, яка була приручена першою наприкінці пізнього палеоліту – на початку мезоліту, і разом із винаходом лука і стріл забезпечила успішне полювання у нових умовах.

Характерною особливістю мезоліту також стало широке розповсюдження мікролітів, що замінили масивні вироби із кременю. Їх поширення свідчило не лише про значний розвиток технологій обробки кременю, а й про його дефіцит і наближення першої сировинної кризи, яка розпочнеться в неоліті. Водночас, будівництво плотів і жител спричинило появу високо-технологічних макролітів, зокрема сокир, необхідних для обробки дерева

Мезолітичні спільноти вели доволі рухливий спосіб життя і тільки під кінець епохи перейшли до більшої осілості, використовуючи природні укриття і споруджуючи штучні житла. Необхідність долати численні річки і озера спричинила появу першого виду транспорту – плотів. Місцеві особливості побуту мезолітичного населення дозволили виділити на території України близько 20 археологічних культур цього періоду, зокрема: культури кукрек і шан-кобинську – у Північному Причорномор'ї і Криму, гребениківську – у межиріччі Дністра і Південного Бугу, донецьку – в басейні Сіверського Дінця, кудлаївська – на Поліссі та ін.

В епоху неоліту, коли клімат був максимально теплий, на території України сформувалися три ландшафтні зони: лісова, степова і лісостепова. Степова зона тоді виглядала інакше, ніж тепер: береги її численних річок, що впадали у Чорне море, були порослі лісом до самого гирла. Більша частина неолітичного населення проживала у долинах річок і на берегах озер. Племена, що заселяли долини Південного Бугу, Пруту та Дністра першими перейшли до більш осілого способу життя і відтворюючого господарства.

На думку дослідників, на території України виробнича економіка розпочалася із скотарства. У фауні Центрально-Східної Європи були представлені дикі предки трьох із п'яти найпоширеніших сьогодні видів свійських тварин – великої рогатої худоби, коня і свині. Всього ж у різних регіонах нашої планети виявилось тільки 14 видів ссавців, придатних до доместикації. В українській науці переважає думка, що свійські велика рогата худоба і свиня були запозичені буго-дністровськими племенами від сусідніх балканських племен. Проте Микола Чмихов вважав, що населення буго-дністровської культури самостійно одомашнило ці тварини, які були приручені на території України в мезоліті: так, найдавніші кістки домашнього бика виявлені на

ранньомезолітичному могильнику Василівський III і на пізньомезолітичному поселенні Гержево, до пізнього мезоліту також відносяться кістки домашньої свині на кримській стоянці Мурзак-Коба.

На неолітичному поселенні поблизу Кам'яної Могили виявлені остеологічні залишки домашньої кози. На думку дослідників, domestикація кози (вівці), відбулася в Передній Азії, а мешканці Центрально-Східної Європи запозичили її уже в одомашненому виді.

У протонеоліті, перехідному етапі між мезолітом і неолітом, на території України, імовірно, також з'явилося землеробство. Так вважає, наприклад, відомий дослідник Галина Коробкова, яка знайшла у Північно-Західному Причорномор'ї на поселеннях гребенниківської культури (VIII тис. до н. е.) найдавніші ножі для жнив. Однак, найбільш ранні відбитки зерен пшениці, які прийнято вважати беззаперечним доказом землеробства, вперше були виявлені на керамічному глеку бугодністровської культури у шарах VII тис. до н. е.

Перехід до виробничого господарства у Центрально-Східній Європі більшість українських археологів, зокрема Всеволод Маркевич, Л. Залізник пояснювали міграціями населення з Близького Сходу, які відбувалися через Малу Азію та Балкани. Іншої думки були Валентин Даниленко і М. Чмихов. Так, М. Чмихов вважав, що простежені дослідниками подібні риси мезоліту Півдня України і Близького Сходу, є стадіально спільними і не являлися наслідком міграцій близькосхідних племен у Північне Причорномор'я; на території Близького Сходу, Балкан і Центрально-Східної Європи виникли самостійні осередки протонеолітичних культур. Відомий дослідник неоліту Близького Сходу Дж. Мелларт натомість припускав, що у пізньому палеоліті, відбулися міграції із Центрально-Східної Європи в Анатолію і далі на Близький Схід, і що саме нащадки цих переселенців розпочали „неолітизацію” Близького Сходу.

Перехід до виробничої економіки археологи пояснюють кризою привласнюючого господарства. Одна із характерних рис неоліту – керамічне виробництво – виникла внаслідок потреби тривалого зберігання припасів рослинної їжі (зерна), значення якої зросло у зв'язку із кризою мисливства. Із його занепадом пов'язана також поява прядіння і ткацтва: нитка замінила шкіряні ремінці, а тканина – шкіру і хутро, яких почало бракувати.

Неолітичні племена Центрально-Східної Європи вирощували кілька видів пшениці і ячмінь. Однак, у племен буго-дністровської культури, культури лінійно-стрічкової кераміки та культури Кріш землеробство розвивалося як допоміжна галузь господарства. На території України, на Південному Бузі поблизу с. Саврань на Одещині, виявлена одна із найбільш ранніх у Східній Європі землеробських стоянок.

У неолітичних племен лісової і степової зон розвивався також мисливсько-рибальський господарський комплекс, для якого був характерний більш рухливий спосіб життя. Вони представлені дніпро-донецькою, сурсько-дніпровською культурами і культурою ямково-гребінцевої кераміки, поширеною у чернігівському Поліссі.

В епоху неоліту, внаслідок максимальної адаптації населення до природних умов лісостепової і степової ландшафтних зон, поступово формувалися два основні господарські комплекси: землеробсько-скотарський і відгінного кочового скотарства. Перший представлений трипільською культурою, яка охоплювала лісостепове Правобережжя і частково Лівобережжя Дніпра, другий – усатівською культурою, поширеною у Північно-Західному Причорномор'ї.

Трипільська культура (VI–III тис. до н. е.) була поширена на території України, Молдови і Румунії. Румунські археологи виділяють споріднену трипільській культуру Кукутень, вважаючи, що разом вони склали одну протоцивілізацію.

Найбільш ранні трипільські поселення виявлені на території між Карпатами, Прутом і Дністром, де, очевидно, була прабатьківщина трипільської культури. Малоімовірною виглядає сьогодні версія Вікентія Хвойки про прихід предків трипільців з узбережжя Егейського моря, як і більш пізня гіпотеза про значні міграції населення на територію України з Балкан, які, нібито, спричинили формування трипільської культури. Сучасний український археолог Михайло Відейко вважає, що у прото-неолітичну добу населення українських земель було вже досить різноманітне в культурному та антропологічному відношенні, а тому немає підстав і достатніх аргументів говорити про якісь значні міграції з інших регіонів, зокрема з Балкан. „Трипільці не були прибульцями ні з заходу, ні з півдня. Процес формування трипільської культури відбувався на Буковині, у Прикарпатті і Середньому Подністров'ї” – наголошує М. Відейко. Натомість

вчений вважає, що є вагомий підстави говорити про контакти місцевих племен з мешканцями Подунав'я і Анатолії. На його думку, „часи, коли на ниві етногенезу доісторичної доби панувала археологія (з порівнянням серій горщиків, орнаментів, типів сокир, які археологи вважали не результатом запозичень, а обов'язково – переселень і асиміляцій) відходять у минуле”.

Сучасні дослідження генетиків, зокрема Олега Нікітіна із Мічиганського університету, проведені завдяки виявленню у печері Вертеба на Тернопільщині похованням трипільців, також свідчать, що трипільці були генетично пов'язані з населенням Центрально-Східної Європи, яке жило за багато тисяч років до них і тисячоліття після них, тобто, трипільці, як і попередні і наступні племена, що проживали на цій території, є одними із генетичних предків слов'ян і, зокрема українців. Попередні висновки, які базуються на аналізі покищо нечисленних зразків ДНК трипільців, не підтверджують яких-небудь значних міграцій хліборобів із Близького Сходу і Балкан, у той час як генетичні мутації сусідніх племен лінійно-стрічкової кераміки свідчать про їхню асиміляцію із близькосхідним населенням і значно відрізняють лінійників від інших місцевих племен, зокрема трипільців.

Останні лінгвістичні дослідження заперечують усталену у попередній історіографії думку про те, що трипільці не були індоєвропейцями (а, отже, і предками слов'ян). Сучасні методи комп'ютерного моделювання дозволили встановити вік праіндоєвропейської мови – 9800–7800 років тому і час появи перших відгалужень від неї – близько 8700 років тому, а це означає, що носії неолітичних культур Центрально-Східної Європи і Балкан могли належати до індоєвропейської мовної спільноти, оскільки вони вписуються у часові рамки її формування. Лінгвістичні дослідження українського вченого Ю. Мосенкіса доводять, що трипільська мова є найдавнішим компонентом слов'янських мов, який відрізняє їх від інших індоєвропейських мов і зближує з мовами Східного Середземномор'я і Криту.

Дослідження антропологів також підтверджують, що трипільці є одними із предків слов'ян. Вони, як і мешканці трьох антропологічних зон України – центральної, західної і південної належали до південноєвропеїдного антропологічного типу.

У розвитку трипільської культури дослідники виділяють ряд етапів. Сучасні уточнені датування дозволяють віднести її початок

до середини VI тис. до н. е. (5450 р. до н. е.). На першому етапі найдавніша трипільська спільнота проживала між Карпатами, Прутом і Дністром. У 1930-х роках у Подністров'ї поблизу с. Бернашівка (Могилів-Подільський р-н Вінницької обл.) О. Кандиба-Ольжич розкопав найбільш раннє трипільське поселення, від якого починають датування трипільської культури.

Наприкінці VI тис. до н. е. велика трипільська колонізація досягла середньої течії Південного Бугу, а потім поширилася далі на південний схід – до Дніпра і на його Лівобережжя. Деякі дослідники серед причин великого розселення спільноти називають різке збільшення населення і нестачу землі. Однак, на думку М. Відейка, далекі рейди трипільців не мали під собою економічного підґрунтя, оскільки землі в Буго-Дністровському межиріччі вистачало. Дослідник припускає, що розширення володінь було частиною ідеології трипільців: великі території давали більше шансів на виживання у випадку природних катаклізмів і неврожаїв. Вагомою причиною міграцій також могло бути запровадження перелогової системи орного землеробства у лісостеповій зоні, яка вимагала значного резерву вільних земель. Ще одну гіпотезу висловив В. Петренко, який вважає, що просування трипільців на схід було спричинене початком посушливої фази клімату у лісостеповій зоні.

У V тис. до н. е. від Дунаю до Дніпра поширилася особлива техніка мальованої кераміки, що стала характерною ознакою культурної спільноти Трипілля-Кукутень. Це був період найбільшого культурного піднесення трипільської протоцивілізації, який тривав до початку III тис. до н. е. Сусідами трипільських племен були носії понад півтора десятка археологічних культур. Це, зокрема, племена усатівської й середньостогівської культур у степовій зоні, культури ямково-гребінцевої кераміки – в лісовій, культури лійчастого посуду і кулястих амфор – на заході лісостепу та ін.

Трипільська культура разом із неолітичними спільнотами Балкан і Подунав'я стояла біля витоків землеробської цивілізації Європи. За тривалістю існування – 3 тисячі років і за територією поширення – 190 тис. км² їй не має рівних серед неолітичних протоцивілізацій і ранніх цивілізацій. У той час, коли у стародавньому Шумері і Країні пірамід історія тільки починалася, руїни трипільських протоміст уже сотні років лежали під землею.

На території України пам'ятки трипільської культури виявлені у 19 областях і у 2100 населених пунктах, більшість із

яких розташована на Правобережжі. Найбільше трипільських старожитностей знаходиться на території Чернівецької та Івано-Франківської областей (понад 300 у кожній). За останні 10 років тільки на Київщині було відкрито понад 30 відсотків усіх відомих в області трипільських поселень. За прогнозами дослідників, їх чисельність на території України може перевищувати 5 тисяч.

Попри значну наукову цінність для історії європейського неоліту лише кілька поселень трипільців більш-менш досліджено, зокрема: Бернашівка, Троянів, Гребені. В одному із найкраще вивчених поселень у Гребенях розкопане тільки одне із двох кіл жител. На сьогодні виявлено відносно мало поховань трипільців, та й ті відносяться до пізніх часів. Як показало випадково відкрите масове трипільське поховання у Молдові, некрополі трипільців можуть знаходитися глибоко під землею (глибше 1 м) і тому під час археологічних розвідок їх практично неможливо виявити. Тобто, можливі нові несподівані знахідки масових трипільських поховань, які дозволять краще зрозуміти зародження і розвиток давньої протоцивілізації Центрально-Східної Європи.

Трипільці завершують розпочату їхніми попередниками, бугодністровськими племенами, неолітичну економічну революцію і одночасно із остаточним переходом до відтворюючого господарства відкривають нову епоху металів – добу енеоліту України. Для утвердження виробничої економіки на території Центрально-Східної Європи, в ареалі розселення трипільців, були всі необхідні природні умови: теплий клімат, добре природне зволоження. На схід від Карпат простягався суцільний масив родючих ґрунтів, який у рази перевищував усі угіддя такої ж якості в інших регіонах європейського континенту і складав понад чверть світових площ чорнозему. Регіон був географічно близький до долин і гірських плато Родючого Півмісяця із найбільшим на той час асортиментом диких злаків, придатних до окультурення.

Усі ці обставини сприяли тому, що у пізньомезолітичну добу, у так званому протонеоліті (VIII–VII тис. до н. е.), нечисленні громади в долинах Південного Бугу і Дністра почали займатися скотарством і хліборобством, однак у їхньому господарстві ще переважали традиційні мисливство і рибальство, які у достатній кількості забезпечували їх продуктами харчування. Невелика чисельність населення і багаті мисливські та рибні угіддя не стимулювали у той час розвиток такої затратної, по кількості часу і праці, галузі як землеробство.

Наприкінці мезолітичної доби, внаслідок зростання чисельності населення і кризи мисливського господарства, ситуація змінилася, що зумовило остаточний перехід місцевих племен до скотарства і землеробства, які стали основними галузями неолітичної економіки. У Центрально-Східній Європі він відбувся у VII тис. до н. е., майже одночасно із появою перших землеробських культур у Східній Греції. Асортимент місцевих культурних злаків (три види пшениці, ячмінь і просо) був аналогічний балканському.

Успадкувавши господарський досвід буго-дністровських племен, трипільці, як і їхні попередники, вирощували стійкі до хвороб, посухи і шкідників плівчасті пшениці. Вони мали не найкращі кулінарні якості і були непридатні для випікання хліба, а споживалися тільки у вигляді каш. Водночас трипільці розширили асортимент сільськогосподарських культур і почали також вирощувати овес, горох, просо, вику, льон.

На ранньому етапі трипільської культури серед злаків переважали плівчасті пшениці, які висівали цілими необмолоченими колосками на глибину 7 см. Така сівба не потребувала попередньої оранки ґрунту, досить було спалити стару рослинність і з допомогою мотики чи палки опустити колоски в землю. Як показали експериментальні дослідження Г. Коробової, найбільш продуктивною була мотика із рогів оленя, якою за день сім'я із трьох осіб могла обробити 15–20 соток землі. Поширені були також кам'яні мотики. При підсічно-вогневій системі землеробства, яка не потребувала суцільного розпушування ґрунту, площа окультуреної землі могла бути ще більшою.

На великих відкритих ділянках лісостепу значно продуктивнішим (у 5–10 разів) було використання дерев'яних рал. На півдні Східної Європи найдавніші зображення рала, виявлені у Прикубанні і в Криму поблизу Сімферополя, відносяться до III тис. до н. е. Другою половиною III тис. до н. е. датуються дерев'яні частини рал, вперше знайдені у курганных похованнях катакомбного типу в Подніпров'ї. Для порівняння: знахідки найдавніших рал у с. Ледро на півночі Італії датуються рубежем III–II тис. до н. е.; найдавніші зображення рал на глиняних таблицях Південної Месопотамії – рубежем IV–III тис. до н. е., коли почало розвиватися іригаційне землеробство. Згідно з лінгвістичними джерелами, початки орного землеробства у давніх індоєвропейців, семітів і північнокавказців відносяться до V–IV тис. до н. е.

В українській історіографії залишається дискусійним питання про орне землеробство у трипільців. У середині XX ст. С. Бібіков і В. Даниленко висловили припущення про використання трипільцями рала і упряжі. На думку С. Бібікова, уже в ранньому періоді трипільці почали обробляти землю з допомогою тяглової сили тварин. Підтвердженням цього можуть бути частини рогових бороздових знарядь, знайдені на трипільських поселеннях Гребенюків Яр і Нові Русешти, оскільки, на думку англійського археолога Г. Кларка, саме з бороздових знарядь розпочалося орне землеробство.

Сучасний дослідник М. Відейко стверджує, що принаймні з IV тис. до н. е. трипільці використовували рало і знали орне землеробство, оскільки за приблизними підрахунками у той час, щоб прогодувати одного мешканця, треба було засівати від 0,6 до 1,5 га землі. Тільки одне Майданецьке поселення, у якому проживало близько 9 тисяч осіб, щороку потребувало обробітку від 3600 до 13 500 га землі, а це було можливим тільки за умови використання рала. Запроваджена трипільцями система хліборобства проіснувала 5 тисяч років і зазнала суттєвих змін лише у першій половині XI ст., після появи нових сортів злаків.

Серед продуктів харчування трипільців були також фрукти і ягоди, імовірно, що вони уже мали окультурений вид винограду. Навколо їхніх поселень росли калина, чорна смородина, дикі яблуні, груші.

Розвинутою галуззю господарства трипільців було скотарство. На їхніх поселеннях знаходять велику кількість керамічних статуеток, які зображали бика, корову, вівцю, козу, свиню, коня. Дослідження геолога В. Петруня довели, що відомі конеголові скіпетри, виявлені у поселенні на Південному Бузі (поблизу Березовської ГЕС), виготовлені із місцевого каменю і мають трипільське походження, оскільки їх технологія була невідома степовикам, із якими дослідники традиційно пов'язували цю пам'ятку.

У стаді найбільше було великої рогатої худоби, яка складала 80–90 відсотків усього поголів'я. Трипільці розводили м'ясну і молочну породу худоби: перша переважала у Подністров'ї, друга – у Буго-Дніпровському межиріччі. Велика рогата худоба також використовувалася як тяглова сила.

На думку С. Бібікова, саме ранні трипільці, а не носії культур середнього стогоу, domestикували коня. Сучасний український палео-

зоолог Олег Журавльов припускав, що вже у пізньому палеоліті робилися поодинокі спроби його приручити, проте свійські стада коней з'явилися тільки у енеоліті. Вигоди від приручення, а згодом – від одомашнення коней були очевидні: їх використовували як м'ясну і молочну худобу, оскільки кінське м'ясо і молоко забезпечують більш повноцінне і якісне харчування, ніж м'ясо і молоко інших домашніх тварин; випасання коней покращувало кормову цінність степових і лугових угідь, підвищувало ефективність зимових і літніх пасовищ. На думку О. Журавльова, коней могли також запрягати до саней та волокуш і використовувати як в'ючних тварин.

Більшість сучасних дослідників поділяють думку, що вперше domestикували коня в західній частині євразійського степу – у Північному Причорномор'ї. Це відбулося в пізньому або середньому неоліті, близько V тис. до н. е. Найдавніші залишки свійського коня, виявлені на стоянці Гард III Миколаївської області, датуються від 5700 до 6200 р. тому. Череп одомашненого коня також знайдено на енеолітичній стоянці Деревка, на якій кістки коней становили 60 % всіх остеологічних залишків.

На думку Г. Кларка, з пізнього енеоліту почалося поширення domestикованих коней із північнопричорноморських степів у різні області Європи: у Греції і на території Північної Італії вони з'явилися у ранньому бронзовому віці, у Центральній і Західній Європі – наприкінці III–на початку II тис. до н. е. Другою чвертю IV тис. до н. е. датуються знахідки кісток домашнього коня у Передній Азії (у Східній Анатолії), звідки він у наступному тисячолітті поширився на південний схід – до долини Інду. У другій чверті II тис. до н. е. почалося розведення коней у деяких регіонах Середньої Азії, зокрема в Приураллі і Південній Туркменії.

Важливу роль у господарстві трипільців продовжувало відігравати мисливство: вони полювали на турів, зубрів, благородних оленів, кабанів, ведмедів. На думку дослідників, трипільці влітку випасали свої табуни у заплавах річок, а щоб прогодуватися – полювали і рибалили, притримуючи відгодовану худобу на зиму. Урізноманітнювали харчовий раціон трипільців рибальство і річкове збиральництво. Як свідчать рибальські знаряддя, вони ловили тільки велику рибу, якої у той час було вдосталь у численних водоймах, а також збирали черепаш та річкових молюсків.

Трипільці першими у Східній Європі освоїли металургію і розпочали епоху металів. Наприкінці VI – на початку V тис. до н. е.

їм стала відома технологія видобутку і обробки міді. Наявність покладів міді на території України (на сьогодні тільки між Дністром і Дніпром розвідано 28 млн тонн) і близькість до головного металургійного центру Старої Європи у Трансільванії сприяли розвитку металургійного виробництва трипільців. Завдяки достатній кількості продуктів харчування вони також могли утримувати професійних майстрів, яких потребувала ця галузь господарства.

Спочатку трипільці використовували імпортовану сировину і технології, запозичені з Балкан та Трансільванії. Згодом вони відкрили місцеві мідні рудники і почали видобувати мідь на Волині та Наддністрянщині, а частину металу отримували з Донбасу. Трипільці досконало володіли ремеслом обробки металів; знайдені в Усатово мідні кинджали виготовлені за технологією, відомою у той час у Малій Азії, а пізніше їх аналоги були виявлені у стародавній Трої.

Розвиток металургії сприяв вдосконаленню крем'яного виробництва трипільців, у якому найбільше застосовувалися мідні знаряддя. Поклади кременю були на Прикарпатті, Волині, на Дністрі і на півночі сучасної Кіровоградської області. Поблизу його родовищ археологи виявили кілька десятків поселень професійних ремісників, що спеціалізувалися на видобутку і обробці каменю. Один із найбільших центрів крем'яного виробництва був відкритий на Волині поблизу села Бодаки.

Завдяки використанню мідних інструментів значно вдосконалилася техніка обробки крем'яних пластин і знаряддя з них досягли довершеності: так, крем'яний серп трипільців своєю ефективністю тільки у півтора рази поступався сучасному залізному. Простежується також певна спеціалізація у виробництві крем'яних знарядь: на Волині виробляли, в основному, леза-пластини, а в Подністров'ї – клиноподібні сокири, тесла і долота різних розмірів.

Оскільки на більшій частині трипільського ареалу кремій був рідкісним, розвинувся обмін крем'яними виробами: з Волині та Придністров'я сировина і готові знаряддя поширювались у інших районах трипільських володінь, а також за їх межами. Так, на території Польщі і Словаччини 30 відсотків крем'яної сировини складав камінь з Волині та Подністров'я. Великі крем'яні пластини високо цінувались і заковувались у землю як скарб.

Високотехнологічною галуззю у господарстві трипільців було гончарне виробництво, яке також вийшло за межі домашнього

ремесла. Трипільці винайшли повільний гончарний круг і будували спеціальні двоярусні печі для випалювання глиняного посуду. Хімічний аналіз трипільської кераміки показав, що вона виготовлялася із місцевої глини. На заході трипільського ареалу виробництво кераміки виділилося в окрему галузь і набуло промислового характеру. Тут існували селища гончарів, які виготовляли тисячі мальованих посудин. Один із таких гончарних центрів був відкритий в урочищі Обоз поблизу с. Кошилівці Заліщицького району Тернопільської області. Кераміка з Обозу експонується в музеях України, а також в музеях Оксфорда, Варшави, Лондона, Кракова.

Шляхом обміну посуд із західного ареалу потрапляв у інші регіони розселення трипільців, а також експортувався в сусідні землі: мальовану кераміку трипільців знаходять у курганних похованнях степової зони і на території сучасної Польщі.

Однією із характерних особливостей ранніх землеробських цивілізацій були протоміста. У другій половині VII тис. до н. е., було збудоване перше неолітичне місто в Малій Азії – Чатал-Гуюк, площа якого становила 13 гектарів, а чисельність населення – від 2 до 6 тисяч осіб. У VI тис. до н. е. хлібороби Балкан і Подунав'я засновували великі укріплені городища з населенням близько тисячі мешканців. На думку дослідників, поява протоміст у всіх хліборобських регіонах була спричинена різким зростанням чисельності населення і боротьбою за природні ресурси.

У першій половині V тис. до н. е. також з'являються міста трипільців. На одній із приток Південного Бугу було виявлено комплекс поселень, найбільше із яких площею у 10 гектарів могло вмістити до тисячі мешканців. У другій половині V тис. до н. е. площа трипільських міст зросла до 20–40 гектарів, а в Буго-Дніпровському межиріччі були засновані поселення площею до 80 гектарів. За чисельністю населення вони не поступалися, а деякі навіть перевищували Чатал-Гуюк. Невдовзі трипільці почали будувати поселення, які своїми розмірами перевершували усі відомі на сьогодні ранні землеробські протоміста. Справжніми гігантами для свого часу були трипільські міста Тальянки (450 га), Майданецьке (300 га), Миропілля (200 га), Веселий Кут (150 га), Володимирівка (100 га). Поселення, відкрите поблизу с. Майданецьке на Черкащині, мало 2 тисячі жител, у ньому могло проживати

від 6 до 9 тисяч осіб; поселення біля с. Тальянки налічувало 2700 жител, а чисельність його населення становила від 8 до 13 тисяч осіб. Із 2100 трипільських поселень, виявлених на сьогодні на території України, 150 мали площу понад 10 гектарів, а 30 – понад сто.

Поселення-гіганти у Буго-Дніпровському межиріччі існували півтори тисячі років – з другої половини V тис. до н. е. до початку III тис. до н. е. За різними підрахунками дослідників трипільська спільнота в період свого розквіту могла налічувати від 400 тисяч до 1 мільйона осіб. Велике трипільське поселення могло виставити сотні і навіть тисячі воїнів. Однак відсутність потужних укріплень навколо трипільських протоміст свідчить про те, що зовнішніх загроз для них не існувало. Населення степової зони, яке у IV тис. до н. е. переходить до відгінного кочового скотарства, чисельністю значно поступалося трипільцям і не становило для них серйозної небезпеки. Поява укріплень на пізніх поселеннях могла свідчити про початок боротьби між самими трипільськими племенами за природні ресурси.

Велика концентрація населення породила перші екологічні проблеми і спричинила виснаження природних ресурсів, що могло бути однією з причин частої зміни трипільцями місць проживання. Дослідниками встановлено, що жодне із відомих трипільських поселень не проіснувало довше 50–80 років. Після цього терміну поселення спалювали і будували нове, іноді воно розташовувалося поблизу попереднього – на віддалі не більше 5–10 км від нього.

На рубежі IV–III тис. до н. е. комплекс природних і антропогенних чинників спричинив кризу трипільської цивілізації. На думку дослідників, серед головних причин була зміна клімату, зумовлена двома вулканічними виверженнями у Північній півкулі наприкінці IV тис. до н. е. Найдовше – до 2750 р. до н. е. трипільські протоміста проіснували у межиріччі Південного Бугу і Дніпра. Чисельність пізніх трипільців скоротилася в 3–7 разів і становила близько 120 тисяч осіб. Проте вона все ще перевищувала сумарну кількість всіх інших мешканців регіону.

В умовах кризи хліборобства частина трипільських племен переселилася із лісостепової зони на північ – на Волинь. Невдовзі, на початку III тис. до н. е., деякі із них знову повернулися у Подніпров'я. Поселення цих пізніх трипільців відкрив наприкінці XIX ст. В. Хвойка. Інша група трипільців переселилася на південь – у степи.

Тут вони брали участь у формуванні ушатівської культури – першої спільноти, яка перейшла до спеціалізованого відгінного скотарства. Сліди трипільців помітні також у сабатинівській землеробсько-скотарській культурі епохи пізньої бронзи. На думку дослідників, якась їх частина могла взагалі мігрувати із Східної Європи, наприклад, у Передню і Малу Азію.

Сучасні археологи заперечують уявлення про повне запусніння ареалу трипільської культури на рубежі мідного і бронзового віків. Однак, після розквіту хліборобської цивілізації, упродовж двох наступних тисячоліть у лісостеповій зоні спостерігається відносний економічний занепад.

Дискусійною проблемою стародавньої історії залишається походження індоєвропейців. У середині XX ст. відомі археологи Гордон Чайльд та Марія Гімбутас, підсумувавши нагромаджені на той час факти, прийшли до висновку, що серед різних версій прабатьківщини індоєвропейців найбільш аргументованою є гіпотеза степової східноєвропейської прабатьківщини. Згідно із нею, генезис індоєвропейців проходив в епоху бронзи у степах Північного Причорномор'я в середовищі кочовиків-скотарів. Пізніше із причорноморських степів вони розселилися на схід – до Інду і на захід – до берегів Атлантичного океану. Близько 200 колишніх і сучасних народів Європи та Азії належать до цієї спільноти.

Версію степової прабатьківщини підтримала більшість українських і західних вчених. Згідно із нею, представники землеробських культур Балкан і Центрально-Східної Європи доби неоліту-енеоліту, зокрема трипільської, не могли брати участь у генезисі індоєвропейців, оскільки останні почали формуватися пізніше – в епоху бронзи. Українські археологи Петро Толочко і Денис Козак вважали буго-дністровців і трипільців індоєвропейськими, але прийшлими фракійськими племенами. Згідно із „степовою” версією, трипільці також не могли бути предками слов'ян, оскільки слов'яни належать до індоєвропейської (арійської) спільноти.

Сучасні дослідження внесли суттєві зміни у датування індоєвропейської прамови, а, отже, і процесу формування індоєвропейців. Новозеландські вчені Рассел Грей і Кевін Аткинсон з допомогою комп'ютерного моделювання процесів глотогенезу встановили, що індоєвропейська прамова сформувалася 9800–7800 р. тому, а перше відгалуження від неї – хетська мова – з'явилося 8700 р. тому. Нове датування заперечує версію „степової пра-

батьківщини” і дає переконливі аргументи гіпотезі, вперше висловленій англійським археологом Коліном Ренфрю, про формування індоєвропейців у середовищі осілих землеробів неолітичної доби. На думку К. Ренфрю, прабатьківщиною індоєвропейців була південно-східна область Малої Азії – Анатолія.

Згідно з новим датуванням прамови індоєвропейців, спільноти неолітичних культур Балкан, Подунав'я і Центрально-Східної Європи також попадають у хронологічні межі формування індоєвропейської спільноти. Дискусія з приводу географічної локалізації цього процесу триває.

III. 2. Розселення і господарство племен степової зони у добу міді та бронзи

Південь Східної Європи від Приуралля до Дунаю входив у зону степів Євразії. На території України вона охоплювали приазовські і причорноморські степи. Природні умови степової зони, за винятком річкових долин, були несприятливі для розвитку землеробства. До появи залізних знарядь освоювати цілині землі було неможливо і навіть у XIX ст., як свідчив сучасник, орати степ з допомогою важкого залізного плуга було так важко, що запрягали шість чи вісім волів, але й вони „ішли дуже повільно з великою напругою”. Потребуючи значних затрат праці, степові ділянки мали невелику продуктивність.

В епоху енеоліту, як і у попередню неолітичну добу у степах придатними для хліборобства були лише долини річок. У них, а також поблизу лісів оселялися степові племена, там розташована більшість із двохсот відомих на сьогодні поселень і могильників. Так, на березі Бузького лиману на території сучасної Одеської області відкрито кілька десятків поселень середини V тис. до н. е., які належали хліборобським племенам близької до трипільської гумельницької культури. Однак земель у долинах річок було обмаль і загальна чисельність населення степу, яке вони могли прогодувати, майже у 10 разів поступалася чисельності мешканців трипільського ареалу.

Племена річкових долин степової зони займалися землеробством з неолітичної доби. Їхні землеробські знаряддя з рогу та каменю були подібні до трипільських, асортимент злаків також: вирощували півчасті пшениці і ячмінь. Багаті луки на берегах річок сприяли розвитку скотарства: у стадах переважала велика рогата

худоба, розводили коней, овець, свиней. Важливими галузями господарства були рибальство та мисливство, розвивалися ремесла, зокрема металургія і крем'яне виробництво. Степові ремісники мали свою технологію виготовлення мідних виробів, яка відрізнялася від трипільської, і отримала назву „новоданилівської” (від назви могильника). Вони отримували у достатній кількості сировину для крем'яного виробництва, яку добували на Донбасі. Степовики на 500 років раніше від трипільців освоїли техніку виготовлення великих крем'яних пластин, з допомогою мідних інструментів, вони виробляли досконалі крем'яні вістря дротиків і пласких сокир.

Кліматичні зміни, що відбулися на рубежі IV–III тис. до н. е., призвели до значного розширення степової зони Євразії. У Центральній-Східній Європі вона просунулася на сотні кілометрів на північ до сучасної Київщини включно, водночас значно звузилася лісостепова зона. Зміни ландшафту створили сприятливі умови для розвитку кочового скотарства. Курганні поховання, поширені від берегів Тихого до берегів Атлантичного океанів, від Євразійських степів – на півночі до Єгипту – на півдні, зафіксували значне зростання чисельності кочових спільнот. На думку дослідників, курганні насипи були не лише надмогильними спорудами – вони також відігравали роль межових знаків, які окреслювали територію племені та позначали шляхи кочувань, що проходили поблизу джерел води.

Кочівництво виникло на певному етапі розвитку комплексного виробничого господарства. Сучасні дослідники відкинули гіпотезу про появу кочового скотарства у мисливських племен і прийшли до висновку, що передумови для кочівництва склалися у землеробсько-скотарському середовищі і були пов'язані із кліматичними змінами, які зробили землеробство неможливою або малоефективною галуззю господарства. Природні чинники визначали також склад стада кочових спільнот.

У V–IV тис. до н. е. відбувся перехід до відгінної форми кочового скотарства на рівнинах і в горах Передньої Азії, де у стаді переважала дрібна рогата худоба. Одним із найдавніших ареалів номадизму були європейські степи, зокрема каспійсько-чорноморські. Посушливий клімат і більше снігове покриття зимових пасовищ спричинили тут у середині IV тис. до н. е. перехід до кочівництва, пов'язаного насамперед із розведенням коней та овець. У стаді також були ВРХ і свині, що свідчить про розвиток відгінного кочового скотарства.

Першими кочовиками у степах Північного Причорномор'я були племена усатівської культури, які розселилися між Дністром і Дунаєм. На думку дослідників, у її формуванні брали участь пізні трипільці, що переселилися у степи, носії культури чернавода, які прийшли із Подунав'я, а також місцеві степові племена.

Основною галуззю господарства усатівських племен стало напівкочове скотарство. У степах Північно-Західного Причорномор'я маршрути кочувань пролягали з півдня на північ і були позначені курганними похованнями. Кілька поселень усатівських племен, відкритих археологами, розташовані на півдні поблизу річкових лиманів. Численні знахідки кісток свійських тварин на поселеннях усатівської культури дозволили встановити склад стада усатівців: у ньому 70 відсотків становили вівці, 30 – велика рогата худоба і коні. Таке співвідношення було ідеально пристосоване до умов напівкочового скотарства: спочатку на зимові степові пасовища виганяли коней, які харчувалися верхівками стебел і утоптували сніг, потім – корів і биків, а за ними – овець, які підбирали залишки трави. На території Казахстану таке співвідношення поголів'я худоби у стаді зберігалося ще наприкінці XIX–на початку XX ст.

Напівкочове скотарство усатівці поєднували з землеробством, яким займалися у річкових долинах. Через незначну кількість придатних для обробітку земель, воно було допоміжною галуззю господарства. Усатівці вирощували пшеницю, ячмінь, овес, горох; вони почали культивувати у європейських степах кормові злакові культури – вику і просо.

Приручивши коня, мешканці Північного Причорномор'я згодом освоїли вершництво. На думку сучасних дослідників Д. Ентоні, Д. Телегіна, Д. Брауна, коней спочатку осіддали, а пізніше запрягли і це відбулося на території України близько 6 тис. р. тому. Український палеозоолог Олег Журавльов стверджує, що все було навпаки: коней спочатку запрягли, а вже потім осіддали. На його думку, у Центрально-Східній Європі довгий час існувало просте вершництво і тільки у I тис. до н. е. справжні кочовики – кіммерійці та скіфи – освоїли наїзництво, яке, давши великі переваги кінному воїну перед пішим, змінило хід історії. Тоді ж, на початку I тис. до н. е., у Великому Степу винайшли сідло, що також сприяло переходу до наїзництва. У перші століття нашої ери у Китаї з'явилися стремена, які у VI ст. авари принесли в Європу.

На думку О. Журавльова, розвитку наїзництва і кінної кавалерії скрізь у степу передувала поява бойових колісниць. У Північному Причорномор'ї вони з'явилися у бронзовому віці у племен ямної і катакомбної культур. Перші колісници із суцільним дисковим дерев'яним колесом були малоефективними, аж поки у 1750–1600 рр. до н. е. у Малій Азії хетти не винайшли легке колесо зі шпицями.

До середини ХХ ст. серед дослідників переважала думка, що вози і бойові колісници вперше з'явилися на Близькому Сході – у Месопотамії. Однак, глиняні моделі коліс із трипільських поселень Карпато-Дунайського регіону, які датуються кінцем V тис. до н. е., виявилися на тисячу років старші від перших зображень коліс у Месопотамії. Більш давніми, ніж близькосхідні пам'ятки, також були глиняні моделі коліс, знайдені на Північному Кавказі, зокрема у долині Кубані. Уже на початку 1950-х років Г. Кларк, враховуючи нові відкриття, вказував на необхідність перегляду усталених історичних схем стосовно відкриття колеса.

Археологічні розкопки поблизу сіл Дерев'янка, Усатове, Євминка виявили у шарах V тис. до н. е. (4350 р. до н. е.) елементи упряжі і колеса, що дало ще один вагомий аргумент прихильникам гіпотези про винахід колеса та колісного транспорту у Центрально-Східній Європі. У 1990-х роках до такого висновку прийшли, зокрема, фінський вчений Аско Парпола і німецький дослідник Андреас Хойслер.

З появою колісних возів відбувся справжній переворот у транспортних засобах. В епоху курганних культур колісний транспорт уже набув значного поширення. У причорноморських курганах знайдено рештки понад 106 коліс, більше пам'яток виявлено на сьогодні тільки у Прикубанні – 118. Збереглися фрагменти і цілі вози тих часів, розмаїтість деталей така, що сучасні дослідники не завжди знають їх призначення. Проведені у радянські часи випробування одного із возів на Запорізькому автомобільному заводі з'ясували, що давні майстри встановили найоптимальніший розвал коліс і винайшли гальма. Масивні та доволі просторі вози із шкіряним накриттям також були для кочовиків житлом на колесах.

На території розселення племен курганних поховань розташовані древні святилища, одне із яких відкрите на Мергелевій

гряді на Луганщині. Розкопки, що проводяться тут із 2005 року, встановили, що воно було збудоване у трипільські часи, за 600 років до спорудження єгипетських пірамід і раніше знаменитого Стоунхенджа у Британії. У середині IV тис. до н. е. святилище на Мергелевій гряді, у той час найбільше у Європі, уже функціонувало. Продовжувало також діяти святилище Кам'яна Могила.

В епоху бронзи на північ від степів – у лісостеповій зоні – спочатку розселилися племена культури кулястих амфор, яких змінили носії культури шнурової кераміки або бойових сокир. Вони займали територію від Карпат – на заході до лівобережжя Дніпра – на сході. У Карпатах шнуровики, кочуючи упродовж року зі стадами овець з гірських пасовищ на долини і навпаки, створили форму господарства, яка збереглася тут до XXI століття. Прототипом топірця-бартки, неодмінного атрибуту традиційного чоловічого костюму горянина, був крем'яний або металевий клин-сокирка, прикріплений до довгого руків'я, характерний для культури бойових сокир.

Кліматичні зміни, що відбулися після 1500 року до н. е., спричинили скорочення зони степів до історичного мінімуму. В епоху пізньої бронзи вона охоплювала лише крайні причорноморські райони, натомість майже увесь Південь України входив у зону лісостепу, а зона лісів поширилася до сучасної Черкащини включно. У цей період у південно-західній частині причорноморських степів жили землеробські племена сабатинівської культури, а на схід від них – у межиріччі Дністра і Дніпра – скотарські племена зрубної культури. У лісостеповій і лісовій зонах сформувалася тшинецька землеробсько-скотарська культура, для якої були характерні невеликі поселення, що налічували 200–300 жителів. У тшинецьких поселеннях лісової зони археологи виявили усі основні типи будівель, характерні для українського Полісся. Система господарства та спосіб життя, властиві тшинецьким племенам, зберігалися на Волині без суттєвих змін до середини XX століття.

Між племенами сабатинівської, зрубної і тшинецької культур існували тісні економічні зв'язки, що базувалися на господарській спеціалізації: сабатинівські і тшинецькі племена із розвинутим орним землеробством забезпечували регіон хлібом, скотарські племена зрубної культури контролювали донецький металургійний центр, який почав інтенсивно розвиватися у II тис. до н. е., після припинення імпорту міді з Балкан та Трансильванії. Тут з'явилися

поселення професійних металургів, вироби яких, зокрема бронзові сокири, набули значного поширення. В епоху пізньої бронзи, крім розвитку обміну між місцевими племенами лісової, лісостепової та степової зон, також функціонував Бузький бурштиновий шлях, по якому бурштин із українських земель потрапляв у Мікени, а звідти надходили золоті вироби і зброя. На думку дослідників, перший золотий скарб, виявлений на території України поблизу с. Гордіївка на Вінниччині, був мікенського походження.

В останній чверті II тис. до н. е., після встановлення посушливого клімату, хліборобство у степовій зоні стало неможливим і сабатинівська культура поступово занепала. Дослідники припускають, що сабатинівці встигли переселитися у більш сприятливі кліматичні райони, оскільки археологами не виявлено їхніх масових поховань. Можливо, вони були серед племен, відомих під загальною назвою народів моря, що у той самий час вторглися до Єгипту. Прихильники даної гіпотези вагомим аргументом вважають той факт, що найдавніші зразки озброєння, характерного для народів моря, – короткі бронзові мечі, круглі щити, списи, луки, шоломи і шкіряні обладунки – були виявлені у Північному Причорномор'ї. Сліди сабатинівців простежуються також в Малій Азії – у стародавній Трої, яка була розташована на шляху до Єгипту.

У IV–II тис. до н. е. найповільніше змінювались спосіб життя та господарство жителів північних районів України, зокрема, Чернігівського Полісся. Тут продовжували зберігати традиції архаїчної культури мисливців і рибалок – ямково-гребінцевої кераміки.

III. 3. Етнополітична та економічна географія раннього залізного віку: кіммерійці, скіфи, сармати, античні греки

У ранньому залізному віці, як і у попередні часи, найдинамічніше розвивалися спільноти лісостепової та степової зон. У степовій зоні домінували племена, у господарстві яких провідну роль відігравало кочове скотарство. Першим народом нової доби, самоназва якого відома завдяки творам Гомера і Геродота, були **кіммерійці**. За інформацією Геродота, вони розселилися там, де пізніше жили скіфи, тобто у причорноморських степах і частково у зоні лісостепу. Із кіммерійцями найбільше пов'язана антична топоніміка Східного Криму, зокрема Боспора: греки називали Керчен-

ський півострів Боспором Кіммерійським, Керченську протоку – Кіммерійською, переправи, захисні стіни – кіммерійськими; поселення, засновані по обидва боки Керченської протоки – Кіммерік і Кіммерій, одну із гірських вершин південного Криму – Кіммерій.

Дослідження українського археолога Олексія Тереножкіна дозволили ідентифікувати поховання і поселення кіммерійців та чіткіше визначити територію їх розселення. Згідно з археологічними даними, Кіммерія охоплювала причорноморські та приазовські степи, Керченський півострів і степовий Крим. На думку дослідника, частина кіммерійців спочатку також заселяла степи Північного Кавказу: вони добре знали шляхи, які проходили через Кавказ у Передню і Малу Азію, правителі азійських держав наймали їх до себе на військову службу. У другій половині VIII ст. до н. е. частина кіммерійців оселилася на Закавказзі, у гористій та важкодоступній місцевості поблизу царства Урарту (сучасна північно-східна частина Туреччини – Каппадокія), яку сусідні народи називали країною Гамір. Цей топонім до сьогодні зберігся у вірменській мові. Тут вони займалися в основному скотарством та торгівлею. У 714 р. до н. е. цар Урарту Руса I розпочав війну проти країни Гамір, у якій зазнав поразки. У 679 р. до н. е., імовірно, із цієї країни кіммерійці здійснили невдалий похід проти Ассирії, під час якого загинув їхній цар Теушпа. За свідченнями джерел, через кілька років вони у союзі з Фригійським царством знову брали участь у поході проти Ассирії і воювали із Мідією.

По-різному склалася доля кіммерійців у степах Східної Європи: після приходу скіфів одні племена переселилися на південь – в Малу Азію, інші, за свідченнями Плутарха, – у лісостепову зону Центрально-Східної Європи. На думку українського археолога М. Відейка, у лісостепові райони відійшли кіммерійці із приазовських степів та рівнин Передкавказзя. Вони заселили північні райони сучасної Полтавщини, частину Сумщини та Чернігівщини і були відомі Геродоту під іменем гелонів. На цих землях були споруджені потужні фортеці, зокрема згадуваний Геродотом Гелон – найбільший населений пункт і фортеця стародавньої Європи. Частина кіммерійців відкочувала на Правобережжя Дніпра – ближче до чорноліських городищ. Вони, як і племена Лівобережжя, підтримували зв'язки з одноплемінниками із „країни Гамір” на Закавказзі. Кіммерійці, що залишилися у Криму, приєдналися до гірських таврів.

Наприкінці VII–на початку VI ст. до н. е. мешканці Каппадокії покинули Азію, яка стала ареною кровопролитних воєн: останні повідомлення про кіммерійців країни Гамір датуються кінцем VII ст. до н. е. Вони повернулися до Європи і осіли на Угорській рівнині, яку античні греки називали долиною Лауріон. Тут виявлені численні кіммерійські старожитності, зокрема багаті поховання. Можливо, ще раніше під натиском скіфів на Угорську рівнину переселилася частина кіммерійців із причорноморських степів, а вже наступна хвиля переселенців прибула із „країни Гамір”. Геродот називав нових мешканців сігіннами, вони згадуються також у легенді про аргонавтів як мешканці долини Лауріон. Невдовзі кіммерійці Угорської рівнини були асимільовані місцевими племенами кельтів і фракійців.

На початку I тис. до н. е. відбувся демографічний приплив у середовищі землеробських племен лісостепової зони. Вони займалися хліборобством, городництвом, садівництвом і скотарством, мали розвинуті ремесла, зокрема металургійне та залізообробне, торгували з античними містами Північного Причорномор'я. У цей час у лісостеповій зоні між Карпатами і Дніпром розселилися племена лужицької, висоцької, гальштатської, чорноліської культур. Лужицька і гальштатська культури були відомі також за межами України – у Південно-Східній і Центральній Європі.

Чорноліська культура, назва якої походить від Чорного лісу у Середньому Подніпров'ї, охоплювала лісостепове Лівобережжя до сучасних Сумської і Полтавської областей. Чорнолісці першими почали будувати укріплені городища, величезні оборонні вали, що не поступалися пізнішим „змієвим”. У VIII–VI ст. до н. е. в ареалі їхнього розселення налічувалось кілька десятків добре укріплених поселень. На думку археологів, чорнолісці збудували перше городище на місці геродотового Гелону. Як встановив український археолог Борис Шрамко, давній Гелон знаходився на Більському городищі, розташованому у середній течії Ворскли на території сучасної Полтавщини.

Спорудження городища тривало у VIII–VII ст. до н. е. Його площа охоплювала 40 кв. км і у 10 разів перевищувала площу Києва у XIII ст., довжина валів сягала 33 км, висота головного валу – від 5,7 до 7 м, а глибина рову – 9,5 м, тобто, загальна висота укріплень становила понад 16 м. За підрахунками археологів, на території „Полтавського Вавилон”, як називають городище, могло одночасно

перебувати до 100 тисяч осіб. Населення городища було поліетнічним: окрім праслов'ян, тут проживали фракійці, угро-фіни, балти, скіфи, кіммерійці. На думку дослідників, такий строкатий склад населення, подібний до міст Месопотамії, був ознакою політичної інтеграції, можливої тільки за умови існування держави.

Великі укріплені городища виявлені також під Києвом – Хотівське і Ходосівське – та під Переяславом – Люботинське, Трахтемирівське. Навколо великого розташовувалися менші городища, а також селища хліборобів і скотарів. Так, навколо Більського городища у радіусі 100 км було збудовано понад 50 укріплених поселень, відстань між якими не перевищувала 11–17 км, що дорівнювало одноденному переходу торговельного каравану. На думку дослідників, мережа городищ на лісостеповому прикордонні являла добре організовану систему торговельних факторій, що не поступалася Великому шовковому шляху. Для її спорудження правителі лісостепових племен повинні були мати набагато більші людські і матеріальні ресурси, ніж київські князі у період піднесення Русі. За таких умов скіфи-кочовики навряд чи могли контролювати лісостепову зону, принаймні у VII–VI ст. до н. е. це їм було не до снаги.

У першій половині I тис. до н. е. у лісостеповій смузі, імовірно, існувало кілька великих протодержавних об'єднань із столицями у городищах-гігантах. Тільки після походу Дарія I, коли скіфи змогли встановити повний контроль над степами Північного Причорномор'я і над торговельними шляхами, що вели до грецьких полісів, була підірвана торговельна монополія мешканців лісостепових городищ. У V ст. до н. е. напади кочовиків на городища почастишали, що привело до поступового занепаду місцевої хліборобської культури.

Після кіммерійців європейську зону степів опанували **скіфи**. У VII ст. до н. е., вони заселяли степи Північного Кавказу, де були виявлені найбільш ранні скіфські кургани. Тут, імовірно, вони утворили царство Ішкуза і звідси здійснювали свої походи у Передню Азію. Наприкінці VII ст. до н. е. скіфи розпочали експансію у Північне Причорномор'я і захопили причорноморські степи до Дністра – на заході. Тривалий час вони не могли опанувати межиріччя Дністра і Дунаю, хоч частина їх залишалася тут після здійснення набігів. Так, велике плем'я скіфів кочувало у районі Семиграддя, однак повністю опанувати ці землі скіфи змогли тільки наприкінці VI ст. до н. е., після перемоги над військами Дарія I.

Географія походу перського завойовника на сьогодні встановлена у загальних рисах. Відомо, що Дарій I дійшов на сході до Приазов'я – до сучасного Бердянська, на півночі він досягнув середньої течії Ворскли або північної Полтавщини. За сучасними підрахунками, під час походу стотисячне військо персів пройшло віддаль від 3750 до 5790 км; воно здійснило переправи через Дністер, Південний Буг, Дніпро та інші річки. Дарій I наказав варті, що стерегла перевіз на Дунаї поблизу сучасного міста Рені, чекати 60 днів – стільки, за його планом, мав тривати похід проти скіфів.

Після втечі персів, скіфи нарешті встановили контроль над степами північно-західного Причорномор'я. Вони якийсь час населяли Карпатську улоговину і східну частину Угорської рівнини, звідки здійснювали свої походи, позначені знахідками скіфських стріл на розкопках фортець у Подунав'ї. Загони скіфів досягали середньої течії Вісли і земель лужицьких племен у Сілезії. На думку польських археологів, саме скіфські походи спричинили занепад лужицької культури. Невдовзі скіфи залишили землі за Карпатами, можливо, їх витіснили звідти кельти.

Територію, яку скіфи займали наприкінці VI ст. до н. е., називають Великою Скіфією. Геродот у четвертій книзі своїх „Історій” доволі докладно описав її географію та етнографію. Він суттєво розширив географічні уявлення своїх сучасників про Скіфію, визначив її межі і територію розселення окремих племен.

За даними грецького історика, Скіфія мала форму квадрата: вона простягалася із сходу на захід і з півдня на північ на відстань, що складала 20 днів дороги вершника (приблизно 700 км). Її західні рубежі проходили по Істру (Дунаю), східні – по Танаїсу (Дону). На півдні Скіфія сягала берегів Чорного моря, на півночі – верхів'їв Південного Бугу і Середнього Подніпров'я. Через її землі текло багато великих рік, зокрема Борисфен (Дніпро), Гіпаніс (Південний Буг), Тірас (Дністер), Танаїс (Дон). Спроби скіфів розширити свої володіння за Дунай – на Балкани – зазнали невдачі. Центром Великої Скіфії було Кам'янське городище на Дніпрі.

У часи Великої Скіфії, наприкінці V–IV ст. до н. е., були споруджені найбільші скіфські кургани – Солоха, Чортомлик, Гайманова та Товста могили. Географічною загадкою для дослідників залишається місцевість Герри, у якій, нібито, знаходилися найбагатші поховання скіфських царів. Згідно із повідомленнями Геродота, вона розташовувалась на північному сході скіфських земель.

Північне Причорномор'я у VII–III ст. до н.е. За А. Кісільовим, В. Поповим.

Окрім загальних географічних меж Скіфії, праця Геродота містить інформацію про розселення окремих скіфських племен, які відрізнялися способом життя і господарювання. Згідно із реконструкцією О. Тереножкіна і В. Іллінської, у степовому Криму та у Північному Причорномор'ї розселилися царські скіфи Геродота, на північ від них – у степах Причорномор'я і Приазов'я – скіфи-кочовики, основною галуззю господарства яких було скотарство; у лісостеповій зоні – у Середньому Подніпров'ї та у верхів'ях Південного Бугу – скіфи-землероби і скіфи-орачі, які самі називали себе сколотами. Племінні назви Геродота красномовно засвідчують осілий спосіб життя сколотів, у яких землеробство досягло значного розвитку і мало товарний характер. Із Середнього Подніпров'я та Верхнього Побужжя хліб експортували у грецькі поліси Північного Причорномор'я, а із них – до Греції. Близько 1 млн. пудів хліба у землеробів лісостепової зони купував Пантикапей – столиця Боспорського царства.

На думку сучасних дослідників, зокрема Б. Рибаківа, Дениса Козака, Петра Толочка скіфи-землероби та скіфи-орачі насправді не були скіфами: цими скіфськими назвами Геродот позначив місцеві праслов'янські племена, нащадків чорнолісців, що вели традиційний спосіб життя і займалися хліборобством і

скотарством. Згідно з даними Геродота, ще одна група скіфських племен розселялася на північ від Ольвії між лиманами Дніпра і Дністра. Він називав їх елліно-скіфами або калліпідами. Окрім скіфських, на території Великої Скіфії проживали й інші племена: так, у гірському Криму жили місцеві скотарські племена таврів. Територію їх розселення грецький історик описує так: „Скіфія... простягалася до міста, яке називалося Каркінітідою. Звідси йде гориста країна, яка лежить вздовж того ж моря. Вона виступає в Понт і населена племенами таврів аж до Херсону Скелястого (Керченського півострова)”.

Геродотова Скіфія. За В. Носевичем.

Етнонім „таври”, від якого походила первісна назва Кримського півострова – Таврика, не був самоназвою гірських племен: так їх назвали греки за звичай приносити в жертву своїй верховній богині Діві биків (таврів). У I ст. до н. е. Діодор Сицилійський описував таврів як морських піратів і розбійників. Грецький географ Страбон вказував, що вони населяли більшу частину півострова „до перешийка і Каркінітідської затоки” (південніше лінії Євпаторія – Перекоп). Згідно із його свідченнями, у часи правління

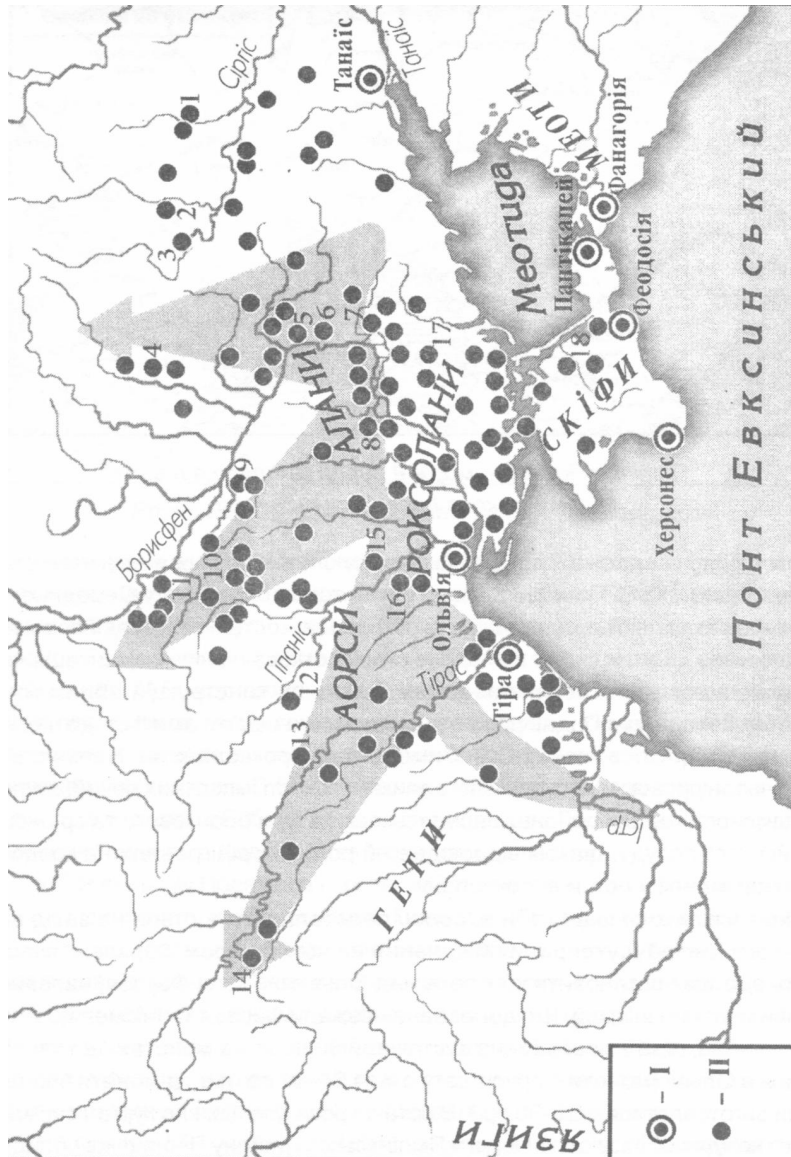
Мітрідата таври підтримували мирні відносини із Боспорським царством, а із своїми північними сусідами скіфами часто воювали. Під час війни вони використовували таку тактику: „завжди перекопували дороги в тилу і, зробивши їх непрохідними, вступали в бій; робили вони це для того, щоб, не маючи змоги втекти, мали або перемогти, або вмерти”.

У античні часи таври були корінним населенням південного Криму. Вони проживали у його гірській частині до VII–VIII ст. Після вторгнення гунів, таври змішалися з іншими етносами півострова, зокрема із скіфами, що засвідчив етнонім тавроскіфи. Восстання вони згадуються у X ст. у зв'язку із діяльністю на півострові християнських місіонерів. У сучасній історіографії, зокрема дослідженнях Валерія Возгріна обґрунтовується версія автохтонного походження кримських татар, етногенез яких, на думку автора, треба вести від давніх таврів, а не від монголо-татар, які з'явилися на півострові у середині XIII ст.

Згідно з даними Геродота, на північ від скіфів розселилися племена неврів і меланхленів, на захід – агафірсів, на схід – будинів. На думку дослідників, неври, що проживали у лісо-степовому межиріччі Дністра і Дніпра, були місцевими праслов'янами, генетично пов'язаними із землеробсько-скотарськими племенами чорноліської культури. На заході їх сусідами було фракійці, яких Геродот називав агафірсами. У той час фракійські племена куштановицької культури заселяли також територію Закарпаття. Досі не вдалося локалізувати геродотових меланхленів. Припускають, що вони могли проживати у районі сучасного Чернігова. Вчені сумніваються також у локалізації та мовній приналежності племені будинів. Найбільше прихильників має гіпотеза, згідно з якою вони ототожнюються із юхновською культурою, поширеною у лісовій зоні Лівобережжя на відстані приблизно 500 км від Азовського моря. Її носіїв, а, отже, і будинів, дослідники відносять до балтської або угро-фінської спільноти.

Після того як у III ст. до н. е. сармати витіснили скіфів із причорноморських степів, вони розселилися у степовому Криму, де утворили нове об'єднання – Малу Скіфію – зі столицею у Неаполі (поблизу сучасного Сімферополя). Скіфські городища продовжували існувати також у нижньому Подніпров'ї та По-

дунав'ї; тут пізні скіфи проживали по сусідству із сарматами і остготами.

Сарматські племена на території України. За С. Трубочаніновим.
I – античні міста; II – сарматські пам'ятки.

У III ст. до н. е. в історії причорноморських степів почався сарматський період. На думку дослідників, сармати так само, як і

скіфи, були іраномовними кочовими племенами. У часи Великої Скіфії вони розселилися у поволзьких та прикаспійських степах, звідки у III ст. до н. е. почали просуватися на захід. За свідченням Страбона, сармати поділялися на такі племена: язиги, роксолани, сіраки, аорси, алани. Роксолани спочатку проживали в приазовських і причорноморських степах Лівобережжя, а пізніше рушили на захід – у степове Правобережжя. На лівому березі Дніпра, на північ від роксоланів, розселилися язиги, які у II–I ст. до н. е. також переселилися на Правобережжя. Третю хвилю сарматської міграції на захід, що відбулася у I ст. н. е., спричинило переселення аорсів та аланів. Під їх натиском язиги перейшли через Карпати на Угорську низовину, де залишалися до V ст.; на захід – у степи Подунав'я – перемістилися також роксолани.

Після вторгнень у Північне Причорномор'я готів, а потім гунських племен, сарматська доба в історії Східної Європи завершилася, однак у передгір'ях та степовому Криму, і у степах Лівобережжя сарматське населення, зокрема алани, залишалось до пізнього середньовіччя.

У сарматській, так само як у скіфській період територію України також заселяли різноетнічні племена: у степах Північного Причорномор'я тривалий час сусідами сарматів були пізні скіфи, а згодом – готи; на півночі – у лісостеповому Правобережжі і Лівобережжі – сарматські володіння межували із землями слов'ян. У другій половині III ст. частина сарматів, імовірно, входила до складу готської держави і брала участь у походах готів на схід, внаслідок яких були зруйновані Мала Скіфія і осередок ранньої сарматської держави – Танаїс на Дону.

Упродовж скіфо-сарматської доби південний регіон Центрально-Східної Європи освоювали також грецькі колоністи. У VIII ст. до н. е. почалася **Велика грецька колонізація**, яка на завершальному етапі охопила Північне Причорномор'я. Цим районом почали цікавитися античні історики і географи, зокрема, Геродот, Страбон, Пліній Старший, Клавдій Птолемей, які залишили свої описи нових земель.

Чорне море здавна привертало увагу давньогрецьких мореплавців. Географічні знання греків гомерівської доби обмежувалися кількома морями, що омивали Балканський і Малоазійський півострови. Згідно із ними ойкумена, у яку входили Греція, Мала Азія та Лівія (Близький Схід), була розташована між двома океанами, одним із яких греки вважали Чорне море. Так,

океаном його називав Гомер у поемі “Одіссея”, Страбон також писав про нього як про океан.

Античні греки вважали, що до океану вели усі протоки і впадали усі ріки, у ньому був вхід у потойбічний світ. У той час потрапити у Чорне море, так само як пропливти Гераклові стовпи (Гібралтар), означало вийти за межі земного життя. Згідно із уявленнями архаїчних греків, на межі двох світів – у протоках – знаходився Аїд, острови блаженних та інші атрибути загробного життя, описані у грецьких міфах; при вході у Чорне море над водою височіли міфічні скелі Планкти, на його північному узбережжі розташовувалася країна Кіммер, у якій Одиссей знайшов вхід у царство Аїда, і де ніколи не світило сонце. У горах Таврики знаходилися також міфічні печери Ахерон, у яких сидів сторож підземного світу – трьохголовий пес Цербер, у морі – навпроти гирла Істру – був острів блаженних Левке (сучасний Зміїний). На Таврійському півострові, згідно із грецькими міфами, проходило потойбічне життя Іфігенії, яку її батько – цар Агамемнон – приніс у жертву богам задля перемоги у Троянській війні. На півострів її перенесла, викравши із жертвовного вогнища, Артеміда; тут Іфігенія стала жрицею богині.

Міфічними істотами греки населяли також Гібралтарську протоку, що вела у другий океан і, за їх уявленнями, теж була переходом із земного життя у потойбіччя: тут Атлант тримав на своїх плечах небо, знаходилися сестри Горгони і найстрашніша із них – Медуза.

Згідно із легендами, першими у Чорне море увійшли аргонавти на чолі з героєм Яссоном, які направлялися до Колхіди у пошуках золотого руна. До них жодне судно не могло проникнути у нього через блукаючі скелі Планкти біля входу: зіштовхуючись між собою, вони знищували всіх, хто пробував пройти у море. За порадою віщуна Фінея, аргонавти випустили поперед себе голуба: скелі розійшлися і зупинилися назавжди.

Як відомо, легенди мають у своїй основі реальні факти: так, у Босфорській протоці, яка вела у Чорне море, із води виступало кілька скель, що утруднювали плавання, особливо у штормову погоду, а по обидва її боки були несправжні протоки, куди могли помилково попадати недосвідчені мореплавці. Розповіді про морські катастрофи, переплітаючись із згадками про скелі, мабуть, і породили міфи про блукаючі Планкти. Невипадково грецькі море-

плавці спочатку називали Чорне море Понтом Авксинським (Море Негостинне). Однак невдовзі, освоївшись у Босфорі, мореплавці навчилися благополучно проходити протоку і перейменували Чорне море у Понт Євксинський (Море Гостинне). З цього часу античні географи описували його уже без міфічних оповідей. Воно було найбільшим із відомих їм морів і тому його часто називали просто Понтом (морем). Геродот вважав Чорне море найдивовижнішим із усіх морів. Він погано уявляв собі його розміри: так, за даними грецького історика, довжина моря становила близько 1976 км, а ширина – 587 км (сучасні виміри дають максимальну довжину 1130 км і ширину – 610 км). Пліній Старший точніше визначив його максимальну глибину – 2235 м (сучасні дані – 2245 м).

Давні греки описували Північне Причорномор'я як край з багатими запасами корабельного лісу, залізної руди та рибних угідь. У часи Геродота клімат тут був прохолоднішим та вологішим, ніж сучасний, а лісові масиви тягнулися уздовж річкових долин до берегів Чорного та Азовського морів. Проте античні автори, зокрема, засланий у Томи (сучасна Констанца у Румунії) римський поет Овідій, у своїх описах дещо перебільшували суворість місцевого клімату. Так, Овідій, мабуть, щоб героїзувати своє заслання, писав про вічні сніги, покриті кригою Істр і море, панування північного вітру Борею. Однак відомо, що у ті часи у Північному Причорномор'ї росли сади та виноградники, вирощували гранати і фіги, а, отже, літо було доволі спекотне, а зима не могла бути аж надто холодною.

Грецькі колоністи заселяли прибережні райони Північного Причорномор'я. Вони неухильно дотримувалися правила заснувати перші поселення на островах, півостровах та мисах – місцях найкраще захищених від можливих нападів ворожих племен. Грецька колонізація охоплювала пониззя Південного Бугу, Дніпра, Дністра, гирло Дунаю, південно-західне та південно-східне узбережжя Криму, Керченський півострів. Вона носила аграрний і мирний характер: немає свідчень про сутички новопоселенців із місцевими племенами. Конфлікти між ними почалися пізніше, коли розвинулася державно-полісна система.

Поступово, із розвитком колоній та зростанням чисельності їхнього населення, у Північному Причорномор'ї сформувалися невеликі поліси, у які входили міста разом із прилеглою сільською округою (хорою). Центрами держав-полісів стали Пантікапей, Феодосія, Ольвія, Херсонес, Тіра і інші міста. Їхня сільська округа спочатку була невеликою – протяжністю до 5–7 км. На території хори

розташовувалися аграрні селища, у яких проживали греки та місцеве населення.

Основну роль у колонізації північного узбережжя Чорного моря відіграли вихідці із малоазійської грецької провінції Іонії і міста Мілет. Вони заснували більшість колоній Північного Причорномор'я. Перед початком масового переселення у нові краї мілетські греки проводили розвідувальні мандрівки, щоб знайти у достатній кількості вільні землі і сприятливе природне середовище для заснування колонії. Важливою умовою колонізації також була відсутність поблизу ворожих племен. Тільки після успішної розвідки колоністи наважувалися на переселення.

Першу подорож у Західне та Північно-Західне Причорномор'я мілетці здійснили у другій чверті VII ст. до н. е. Найбільше враження на них справили місцеві ріки, особливо Дунай і Дніпро. Геродот, опираючись на свідчення мілетських мандрівників, писав: „Борисфен – найвеличніша із рік після Істру... не тільки серед скіфських рік, але і серед усіх інших, крім єгипетського Нілу. З поміж інших Борисфен найповноводніший, має прекрасні пасовища для домашньої худоби. У ньому водиться багато пречудової риби. Вода на смак дуже приємна. Врожай на його берегах буває пречудовий, а там, де землю не засівають, росте надзвичайно густа трава. У його гирлі самі собою відкладаються величезні запаси солі і водяться величезні безкості риби...”. Імовірно, що саме через чудові природні умови для розвитку аграрного господарства та промислів, греки заснували свою першу колонію у Нижньому Подніпров'ї на півострові Березань (тепер острів Березань) та дали їй однойменну із рікою назву – Борисфен (Борисфеніда). Про важливість цієї події в історії Еллади і Великої грецької колонізації свідчить той факт, що дата заснування Борисфена (єдиного із грецьких міст Північного Причорномор'я) – 647 р. до н. е. була зафіксована і збережена для нащадків.

На нових землях колоністи використовували відомі їм географічні назви. Так, Борисфеном греки спочатку називали одну із середземноморських проток (сучасну протоку Дарданелли), яку після перенесення назви у Північне Причорномор'я, назвали Геллеспонтом. Так само назва іншої протоки – Боспор Фракійський – була перенесена на Керченську протоку – Боспор

Кіммерійський. Можливо греки, назвавши Дніпро Борисфеном, спочатку помилково вважали його також протокою.

Згідно з традицією колоністи встановили культ річкового бога Борисфена і облаштували йому святилище. Греки вшановували також його дочок – річкових німф, серед яких найвідомішою була Борисфеніда. За давньою грецькою легендою, яку передав Геродот, місцеві скіфи-землероби були нащадками Зевса і дочки Борисфена.

Грецька колонії Північного Причорномор'я. Електронний документ.

[Режим доступу]:

<http://www.myslenedrevo.com.ua/uk/Edu/ForStudents/AnticStates/Intro/MainPolices.html>

Борисфен став опорною базою грецької колонізації Північного Причорномор'я. У другій половині VII ст. до н. е. колонія значно збільшила свою територію, яка, окрім півострова, охоплювала також прибережні землі. Поблизу Борисфена у нижньому Подніпров'ї знаходилася лісиста область, яку Геродот називав Гілеєю. Багаті навколишні угіддя сприяли економічному піднесенню колонії, розвитку землеробства і скотарства, промислів та ремесел. Важливу роль в її економіці відігравала торгівля: Борисфен підтримував торговельні зв'язки з малоазійськими містами, зокрема з мілетською метрополією, із містами материкової Греції – Афінами та Коринфом, із островами – Хіосом, Самосом і Родосом. Він експортував ліс і продукцію промислів – рибу, мед, віск, сіль, а імпортував ювелірні вироби та дорогий посуд. Наприкінці VI ст. до н. е., у місті почали карбувати власну монету у вигляді дволопасних стріл, які були символом Аполлона Ієтроса. Однак невдовзі, у другій чверті V ст. до н. е., життя на півострові завмерло і колонія перестала існувати. Імовірно, що її мешканці, під тиском скіфів, переселилися в Ольвію, яка була заснована неподалік – на березі Бузького лиману, і перенесли на неї назву Борисфен. Вона поширилася також на всю

територію Дніпровсько-Бузького пониззя, мешканців якої називали борисфенітами.

Ольвія виникла внаслідок наступного великого переселення із Іонії у Північне Причорномор'я, яке відбулося у другій чверті VI ст. до н. е. Колоністи заснували поселення на правому березі Бузького лиману поблизу сучасного села Парутіно. Вибір місця був добре продуманий: воно мало зручне географічне і топографічне розташування, територія колонії у формі трикутника складалася з верхньої та нижньої терас. Нижня тераса із великими запасами питної джерельної води була зручною для облаштування гавані. „Ольвійський трикутник” мав добрий природний захист: балки – із півночі та заходу і берег Бузького лиману – зі сходу. Наявність поблизу двох великих водних артерій – Дніпра і Буга – створювала добрі умови для торгівлі з місцевим населенням лісостепової та степової зон.

У центрі поселення колоністи відвели велику площу під сакральну зону, отже, воно відразу засновувалося як політичний та релігійний центр Нижнього Побужжя. Його мешканці мали тісний духовний зв'язок із метрополією і, за свідченням Плінія Старшого, в пам'ять про неї спочатку називали поселення Мілетополем. Однак ця назва проіснувала недовго, оскільки, за порадою оракула святилища Аполлона у Дідімах (поблизу Мілета), поселення перейменували у Ольбію, що у перекладі із грецької означало „щаслива”. Сучасні дослідники перетворили її у більш милозвучну назву – Ольвія, яка утвердилася в історіографії.

У свій час Ольбіями називалися поселення античної ойкумени в Кілії, у Сардинії, Іберії, Галії, але тільки причорноморська Ольбія стала широко відомою та проіснувала найдовше. Елліни Середземномор'я найчастіше називали місто на березі Бузького лиману Борисфеном, а його мешканців – борисфенітами. Покровителем Ольвії, так само як і її мілетської метрополії, був Аполлон Дельфіній, тоді як у інших північнопричорноморських полісах більше вшановували Аполлона Іетроса.

Основою господарства грецьких поселенців у Північному Причорномор'ї, як і в Іонії, стало аграрне виробництво, а більшість їхніх поселень були аграрними містечками. Неповдалі від них колоністи отримували земельні наділи, на яких вирощували пшеницю, жито, просо, бобові, чечевицю, вику, садові культури і виноград. Вони також розводили велику та дрібну рогату худобу, коней і птицю. Велику рогату худобу і коней використовували як

тяглову силу для обробітку землі та перевезення вантажів. Важливу роль у господарстві відігравали мисливство і рибальство.

У грецьких аграрних містечках розвивалися різноманітні ремесла, а найбільше – будівельне, столярне, металообробне, керамічне, ткацьке, ювелірне. Грецькі колонії підтримували торговельні зв'язки із містами Малої Азії та сусідніми островами, а з кінця VI ст. почали торгувати із Афінами. Вони експортували зерно, лів, шкіру, рабів, а імпортували оливкову олію, вино, предмети розкоші. Грецькі колоністи налагодили також торговельний обмін із місцевими племенами, від яких отримували продукти сільського господарства і промислів, а також рабів.

У Іонії, звідки прибула більшість поселенців, і у материковій Греції найпочеснішим заняттям вважалося землеробство. Філософи та поети прославляли спосіб життя хлібороба, що був тісно пов'язаний із природою і забезпечував населення полісів продовольством. Таке ж відношення до праці землероба було характерне для жителів північнопричорноморських полісів. Найбільшу сільську округу мала Ольвія. У період розквіту поліса його хора налічувала близько 200 поселень. У другій половині VI ст. до н. е. вона включала землі на берегах Березанського та Бузького лиманів і простягалася на північ до широти сучасного Миколаєва. Ольвіополіти надавали перевагу вирощуванню пшениці і ячменю. Сільське господарство забезпечувало їх внутрішні потреби і торгівлю з причорноморськими полісами та Аттикою.

Під контролем Ольвії також був острів у Чорному морі, який греки називали Левке, що у перекладі з грецької означало „білий” (сучасний острів Зміїний). Із островом пов'язані легенди про героя Троянської війни Ахілла, якого після смерті, викравши із поховального вогнища у Трої, сюди занесла мати – богиня Феміда. За іншою легендою, Ахілл поселився на острові після невдалих пошуків своєї нареченої Іфігенії, викраденої із жертвовного вогнища богинею Артемідією і віднесеної на Таврику. У ранній період колонізації Північно-Західного Причорномор'я греки величали Ахілла владикою скіфської землі, а пізніше – владикою Левке, який захищає моряків. Поступово в ольвійському полісі розвинувся культ Ахілла. Спочатку ольвіополіти облаштували на його честь на острові святилище, а пізніше побудували в Ольвії і на Левке храми Ахілу. Високий храм на острові, споруджений із білого каменю,

також служив маяком для мореплавців. Із його кам'яних плит збудований сучасний маяк на Зміїному.

Культ Ахілла розвинувся в культ бога із унікальними лікувальними здібностями: за легендою нібито ще в юності Ахілл навчався лікарському ремеслу у кентавра Хірона. У храмі Ахілла на острові Левке, за сприяння дельфійського оракула, також віщував оракул і була створена лічниця. За порадою дельфійського оракула, на острові лікувався переможець олімпійських ігор Леонім. Жерці храму Ахілла належали до Ольвійської аристократії і обиралися на один рік. Їхніми зусиллями святилище збагатилося і стало відомим в античному світі.

Похід Дарія I у Північне Причорномор'я не завдав шкоди Ольвійському полісу, у VI ст. до н. е. на нього також не нападали сусідні скіфські племена калліпідів. Життя полісу змінилося у першій третині V ст. до н. е., коли ворожі кочові скіфи опанували навколишні степи і почали постійно вторгатися у Нижнє Побужжя. Це призвело до різкого скорочення сільської округи Ольвії та переселення її мешканців із віддалених поселень ближче до міста.

У 331 р. до н. е. на Ольвію напали війська Олександра Македонського. Однак після цього поліс не лише зміг відновитися, а й розширив свою сільську округу: на сході – до Дніпра, на заході – до сучасної Одеси, на півночі – до сучасного Миколаєва. Зростання хори і сільськогосподарського виробництва спричинили нове економічне піднесення поліса. Наприкінці IV ст. до н. е. в Ольвії було випущено найбільше за всю її історію бронзових монет, зокрема борисфенів із зображенням бородатого річкового божества (на аверсі – секіра і горит) і почали карбувати золоті монети із зображенням богині Деметри.

У другій третині III ст. до н. е. почався поступовий занепад поліса, його хора знову різко скоротилася, а мешканці покинули Ольвію. Причинами кризи, крім постійних війн із ворожими племенами, також були екологічні зміни, зумовлені встановленням посушливого клімату. Тривалі посухи спричинили неврожаї на Балканах, у Малій Азії, Причорномор'ї. Після втрати хори, у господарстві Ольвії основну роль відігравала торгівля із Кримською Скіфією, однак вона не врятувала місто від поступового занепаду та запустіння.

У II ст. до н. е. Ольвія разом із іншими причорноморськими полісами увійшла до складу Понтійської держави Мітрідата VI Євпатора і почала відновлюватися, але у середині I ст. до н. е.

нашестья гетів на чолі із Бурбистою спричинило її нове запустіння. Через якийсь час мешканці, що покинули розгромлене місто, знову повернулися у нього, проте Ольвія уже не змогла повністю подолати розруху. За свідченнями сучасників, навіть через півтора століття після нашестья гетів у храмах міста не було жодної вцілілої статуї, а у некрополі – надгробного пам'ятника; мешканці заселяли лише її невелику південну частину. Незважаючи на запустіння, греки і далі називали Ольвію містом, тоді як Істрію і Томіс, після розгрому гетами, почали називати містечками.

Нове піднесення Ольвії відбулося завдяки Римській імперії, яка, розбивши гетів, взяла Західне Причорномор'я під свій контроль. Воно увійшло до римської провінції Нижня Мезія. Свідчень про включення до її складу Ольвії немає. Розташована далеко від головного морського шляху, вона у той час, мабуть, мало цікавила Рим, однак сусідство із його провінцією сприяло розвитку економічних та культурних зв'язків з імперією. Про римські впливи свідчить поява у місті статуй імператорів, а також участь римських аристократів у громадському житті поліса.

Після того як сарматські племена опанували степи між Дністром і Доном, вони з усіх боків оточили поліс та час від часу вторгалися у його сільську округу. Це спонукало мешканців сільських поселень будувати укріплення, а лідерів ольвійської громади – шукати союзника та захисника. У другій половині I ст. н. е. Ольвія уклала договір із наймогутнішим сарматським царем Фарзоєм. Місто карбувало золоті монети із його зображенням. Для посилення оборони було також надано громадянство невеликій групі сарматської військової еліти, про що свідчить поява в ольвійських написах іраномовних імен державних чиновників – архонтів, стратегів, агораномів, послів.

У першій половині II ст. Римська імперія посилила свій вплив у Західному Причорномор'ї. Міста регіону, які входили до провінції Нижня Мезія, утворили політичне та релігійне об'єднання Пента Гексаполіс на чолі із понтархом, який по черзі обирався від кожного міста. Внаслідок посилення Риму Ольвія втратила контроль над островом Левке, який перейшов під управління Томіса. У середині II ст., коли в Ольвію вторглися тавроскіфи, поліс звернувся за допомогою до імператора Антонія Пія. За його наказом римські легіони прибули із Нижньої Мезії до Ольвії і з цього часу римський

гарнізон уже постійно перебував у місті. У 198 р., за часів імператора Септимія Севера, поліс остаточно перейшов під владу Риму.

У II–першій третині III ст. Ольвія пережила нове піднесення: значно розширилася її хора, навколо якої були збудовані нові укріплення, у самому місті споруджували храми та інші громадські будівлі, на Тендрівській косі знову відбувалися релігійно-спортивні свята на честь Ахілла Понтарха. Проте піднесення Ольвії було нетривалим, оскільки Рим не міг захистити від варварів віддалений поліс. Два вторгнення готів у III ст. і одне – скіфів знову спустошили місто та його округу. На останньому етапі свого існування Ольвія перетворилася у маленьке містечко в оточенні варварських племен. У третій чверті IV ст. життя у ньому поступово згасає і історія Ольвійського полісу добігає кінця.

У VI ст. до н. е., під час другої хвилі переселення з Іонії у Північне Причорномор'я, були засновані також Тіра (в гирлі Дністра, поблизу сучасного Білгород-Дністровського), Херсонес (у південно-західному Криму, поблизу Севастополя) і більшість міст Боспору: Пантікапей, Феодосія, Тірітака та інші. Лише на Керченському півострові упродовж VI–V ст. до н. е. виникло 26 грецьких поселень. З часом деякі колонії із аграрних поселень переросли у міста. Так, площа Пантікапея спочатку не перевищувала 9 га, а число мешканців – 2–3 тисячі осіб, а вже у середині VI ст. до н. е. він був найбільшим містом у Боспорі, у якому карбували власну монету.

Боспорське царство або Боспор Кіммерійський утворилося на початку V ст. до н. е., коли, внаслідок загрози з боку варварських племен, більшість поселень на березі Керченської протоки об'єдналися в одну державу. На території Боспорського царства осіло найбільше грецьких колоністів. Спочатку державу очолювали виборні архонти Пантікапея із аристократичної династії Археанактидів, влада яких невдовзі перетворилася у спадкову. Пізніше влада перейшла до династії Спартоکیدів, які утримували її до кінця II ст. до н. е. Спартокіди приєднали до Боспору міста Керченського півострова – Німфею, Кіммерік, Феодосію, а також міста, розташовані на східному узбережжі Керченської протоки – Фанагорію, Кепи, Гермонассу разом із місцевими племенами Таманського півострова. У період їхнього правління Боспорське царство включало до свого складу частину територій Керченського і

Таманського півостровів та східний Крим; його західний кордон проходив у районі міста Феодосії.

Боспорська держава була багатоетнічною: окрім греків, які переважали у містах, її населяли скіфи, таври, сінди, меоти. За приблизними підрахунками, чисельність міського населення Боспору у IV ст. до н. е. – в період його розквіту – становила 48–60 тисяч осіб, а сільського – 90–110 тисяч. Боспорське царство потребувало для власного споживання 71 400 – 87 600 т зерна на рік.

Економічне піднесення Боспору припадає на IV–першу половину III ст. до н. е. і було спричинене розвитком сільського господарства. При середній врожайності зернових 11 центнерів з гектара, Боспорське царство не тільки повністю забезпечувало свої потреби, а й експортувало близько 32–48 тисяч тонн зерна до Афін, покриваючи половину потреб Аттики у хлібі. Частину його експорту складало зерно, доставлене з городищ Середнього Подніпров'я. В Аттику експортували також рибу, вовну, шкіру і рабів. Боспорські купці торгували також із містами західного узбережжя Малої Азії, з Егейськими островами, особливо з Фасосом і Хіосом, з містами Південного, Східного та Північного Причорномор'я.

У цей час значно розвинулись міста Боспору, а столиця Пантікапей (в перекладі з грецької – багато садів) площею 100 га перетворилася у одне із найбільших міст Північного Причорномор'я. Пантікапей був єдиним грецьким містом регіону, заснованим на природному узвишші: його акрополь розташовувався на вершині і схилах гори Мітрідат. У верхньому місті стояли храми Аполлона, Афродіти, Артеміди, Асклепія, Деметри, Діоніса. Останньою чвертю IV ст. до н. е. датується монументальна будівля, яка, на думку дослідників, була палацом Спартоکیدів. Поблизу Пантікапея виявлені також величні поховальні споруди – Царський і Золотий кургани, у яких, імовірно, були поховані боспорські царі.

Пантікапей мав зручну гавань, що була облаштована в одній з найкращих бухт Керченської протоки. В окрузі міста були великі запаси питної води і поклади металів. Проте кліматичні зміни, внаслідок яких настав посушливий період тривалістю майже триста років – з IV до кінця I ст. до н. е., – спричинили поступовий занепад основної галузі економіки античного Боспору – сільського господарства і політичну кризу.

Наприкінці I ст. до н. е. Боспор перейшов під владу царя Мітрідата VI Євпатора і став частиною Понтійської держави. У I ст.

після довгих війн та спустошень відбулося його нове піднесення, що тривало до початку III ст. У цей період змінився етнічний склад населення Боспору, у якому значну частку становили сарматські племена, зокрема алани. У III ст. на його землі почали вторгатися готи. Вони спустошували поселення і своїми набігами знову спричинили кризу сільського господарства, ремесла та торгівлі. Наприкінці IV ст. після приходу гунів, які частково осіли на території Боспору Кіммерійського і встановили над ним своє панування Боспорська держава перестала існувати.

Важливим торговельним і ремісничим центром Північного Причорномор'я також був **Херсонес** (у перекладі з грецької – півострів), заснований у V ст. до н. е. у Південно-Західному Криму, на території сучасного Севастополя. На відміну від більшості полісів Боспору та Північно-Західного Причорномор'я, його заснували не іонійці, а вихідці із Гераклеї – дорійські греки.

Місто розташовувалося на півострові, який переселенці назвали Гераклеїським. Він вклинювався далеко у море і мав на своєму узбережжі багато зручних гаваней та бухт. Одна із найкращих – Балаклавська бухта, глибока і добре захищена з усіх сторін, знаходилася на північному сході півострова.

Спочатку Херсонес був невеликим поселенням, площа якого не перевищувала 4 га, а чисельність мешканців – тисячу осіб. У період найбільшого піднесення – наприкінці IV–на початку III ст. до н. е. – площа міста становила 30 га, а чисельність мешканців – 10–12 тисяч осіб. Херсонес поступово освоїв рівнини Північно-Західного Криму, які перетворилися у житницю херсонеського поліса. За приблизними підрахунками, його хора щорічно вирощувала понад 20 тисяч тон хліба. В околицях міста, на Гераклеїському півострові, мешканці займалися, в основному, садівництвом та виноградарством.

Херсонес також вів активну торгівлю: він продавав скіфським племенам і грецьким містам Західного і Північно-Західного Причорномор'я вино, експортував у материкову Грецію продукти скотарства, рибу, сіль, мед, віск. З Еллади Херсонес імпортував оливкову олію, дорогі вина та предмети мистецтва.

У III ст. до н. е. володіння Херсонесу у Північно-Західному Криму захопили скіфи, що різко зменшило сільськогосподарське виробництво поліса. Наприкінці II ст. до н. е. Херсонес, шукаючи захисту від скіфів та інших ворожих племен, перейшов під владу Мітрідата VI і увійшов до складу Понтійської держави. У I ст. до н. е.

на нього поширила свій вплив Римська імперія і поліс, утримуючи постійний римський гарнізон, став її опорним пунктом у Тавриці.

У перші століття нашої ери під владою Риму відбулося нове економічне піднесення Херсонеса: поживавилася торгівля, розвивалися промисли та ремесла. На цьому етапі основою його економічного розвитку стали рибний і соледобувний промисли. Рибу, що була важливим продуктом експорту, засолювали у великих (від 20 до 50 тон) цистернах. Інтенсивно розвивалися також виробництво керамічної тари, металообробне і склоробне ремесла. Херсонес мав торговельні зв'язки із містами Малої Азії – Сінопою, Гераклеєю, Амісом, із Західним Причорномор'ям, з дунайськими провінціями Риму, із Східним Середземномор'ям та Північною Африкою.

Із початком епохи Великого переселення народів над грецькими полісами постійно нависала загроза ворожих вторгнень, яку не могли стримати римські гарнізони. Укріплення, споруджені імперією у Північному Причорномор'ї, були розташовані на значній віддалі один від одного і мало нагадували її потужні оборонні рубежі, збудовані на Дунаї, у Британії, Сирії та інших провінціях. Нечисленні римські гарнізони не змогли протистояти готам, які у III ст. захопили майже усі римські фортеці у Північному і Західному Причорномор'ї, окрім Херсонесу, і захистити Тіру, Ольвію та інші грецькі міста. Після вторгнення готів вони уже більше не піднялися, а нашестя гунів наприкінці IV ст. довершило руйнування та занепад античного Боспору.

Після появи у степах півострова гунів, римська адміністрація значно укріпила Херсонес. Прибульці навіть не пробували захопити місто, однак під їх натиском із Боспору на південне узбережжя Таврики переселилися алани, готи та інші племена, які зумовили його етнічне розмаїття у наступну середньовічну епоху.

Розділ IV. Етнополітична карта Південно-Східної Європи в епоху Великого переселення народів

IV. 1. Міграції готських племен

У стародавні часи і в епоху раннього середньовіччя міграції були доволі частим явищем у житті народів. Переселення на нові землі могли спричинити кліматичні зміни, вторгнення ворожих племен або різке зростання чисельності населення. У стародавньому світі відбулися такі значні міграції, як рух „народів моря”, переселення шумерів у Месопотамію, дорійських і ахейських племен – на Балкани. В історії середньовічної Європи виділяють цілу епоху Великого переселення народів тривалістю у понад три століття (з IV до VII ст.), коли відбувалися масові розселення на нові землі германських, іранських, тюркських і слов'янських племен, які змінили етнополітичну карту континенту. Ця епоха розпочалася на зламі доби раннього заліза і сучасної. На думку М. Чмихова, їх рубіж був часом „...особливо серйозних порушень кліматичної ситуації. Саме цим можна пояснити величезні міграційні потоки не лише з напівпустельних та степових районів Євразії, а й із Північної та Прибалтійської Європи”.

Природні і зумовлені ними міграційні чинники були однією з причин завершення античного періоду європейської історії і переходу до епохи середньовіччя. Велике переселення народів значною мірою сформувало сучасне етнічне тло європейського континенту, сліди численних міграцій до сьогодні збереглися у його географічних назвах: топонімах, гідронімах, етніонімах та політонімах. Так, назва сучасної області на півночі Італії – Ломбардія – походить від середньовічного германського племені лангобардів, у назві сучасної Франції збереглася пам'ять про германців – франків. Міграції слов'янських племен також залишили у Південній і Центральній Європі сотні топонімів, зокрема назви місцевостей – „крайни” (від край, країна) в Австрії, Словенії і Північній Італії.

Великому переселенню народів, початок якого традиційно датують IV ст., передували масові переселення готів у I–II ст. зі скандинавської прабатьківщини на південне узбережжя Балтики, а потім – у Центрально-Східну Європу та їх одночасний наступ на римський лімес на Рейні.

Готи, як і інші германські племена, вийшли із Скандинавії, з області Вестерготланд у Західній Швеції, звідки вони на рубежі нашої ери через острів Готланд (земля готів) переселилися на південне узбережжя Балтики. До IV ст. готи рідко потрапляли на сторінки творів античних авторів, оскільки населяли маловідому грекам і римлянам периферію варварського світу. Першим серед істориків намагався з'ясувати походження готів Йордан, який у VI ст. в остготській столиці Равенні вивчав твори державного секретаря короля Теодоріха Великого – Кассіодора і на їхній основі написав працю „Про походження і діяльність гетів”.

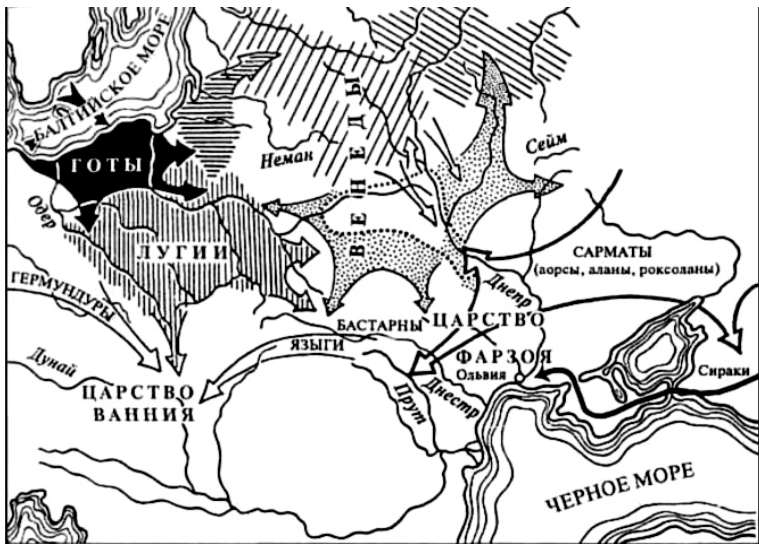

Рис. 14. Историческая ситуация середины I в. н. э., по данным письменных источников и археологии:

▣ — пшеворская культура; ▤ — культура западных балтов; ▥ — культура штрихованной керамики; ▦ — днепро-двинская и среднестушешлинская культуры; — — граница прежней («классической») зарубицкой культуры; □ — распространение памятников постзарубицкой горизонта Рахны-Почеп; ■ — ранняя (любовидская) стадия вельбарской культуры; ← — переселение сираков или их части на Тендровскую косу

Історична ситуація середини I ст. н.е., за даними письмових джерел і археології. За Б. Шукіним.

За інформацією Йордана, яка підтверджена археологічними джерелами, у I ст. готи на чолі з королем Берігом, гнані голодом, вийшли із Скандинавії (Скандзи). Спочатку вони розселилися на південному узбережжі Балтики, в гирлі Вісли, а в II ст. у пошуках

країни „Ойум” (країни багатої водою) рушили далі на південь, у землі Скіфії. Близько 160 р. готи і герули під проводом конунга Філімера пройшли вздовж Вісли на її ліву притоку Західний Буг. Згідно із даними Йордана, „країна, багата водою” була розташована у межах Скіфії. Її локалізація досі залишається дискусійною. У свій час М. Грушевський розміщував країну „Ойум” на Волині, Л. Нідерле – на Наддніпрянщині, а відомий норвезький мандрівник Тур Хайердал шукав її у Пониззі Дону і проводив археологічні розкопки в Азові, де сподівався знайти стародавній готський Асгард.

Археологічні дослідження, проведені в останні десятиріччя, переконливо засвідчують присутність готів на Волині. З ними пов’язують вельбарську археологічну культуру, яку датують останньою чвертю II – IV ст. н. е. Можливо, саме на Волині, багатій річками і озерами, знаходилася омріяна готами „країна, багата водою”.

Археологічні пам’ятки вельбарської культури позначають шлях готів у Східній Європі. Пройшовши через Волинську височину і межиріччя Південного Бугу та Дністра, оминаючи Верхнє Подністров’я, готи вийшли у район Кременецьких гір на Поділлі і продовжили рух на південь. Таким чином, не підтверджується гіпотеза російської дослідниці В. Буданової про те, що готи нібито спочатку пройшли на Лівобережжя Дніпра, у степи Призов’я і Північно-Східного Причорномор’я, а вже потім звідти розселилися на захід, – на Правобережжя і у Подністров’я.

Дійшовши до Причорноморських степів, готи розділилися на остготів (східних готів), якими правила династія Амалів, і вестготів (західних готів), яких очолювали королі з династії Балтів. Невпинно рухаючись до берегів Чорного моря, яких вони досягли у III ст., розоривши і підпорядкувавши собі грецькі колонії Північно-Західного Причорномор’я і Малу Скіфію, остготи зайняли Північно-Західний Крим. У середині III ст. у ньому уже залишилося мало грецького і місцевого населення. Звідси готи здійснювали морські походи до гирла Дністра і Дніпра, у Мармурове, Егейське і Середземне моря.

У 238 р. вони розпочали війни з Римом, спрямувавши свої походи на Балкани і на багаті міста кавказького та малоазійського узбережжя. У 258 р. флотилія готів, яка вирушила з гирла Дону, досягла фракійського Боспору і пограбувала Халкедон та Нікею; невдовзі готи напали на Фракію, у 267 р. їхня флотилія з’явилася біля міст Греції – Корінфа та Афін.

Під час цих походів частина готів осіла у східній частині Таврійського півострова на території Боспорського царства. Згодом вони встановили тут своє панування, усунувши римську династію Юліїв Тіберіїв.

У середині III ст. серед таврійських готів почало поширюватися християнство. На думку дослідників, воно проникло в їхнє середовище із Каппадокії разом із полоненими, яких готи захоплювали під час грабіжницьких морських походів і перетворювали у рабів. Таврійські готи прийняли ортодоксальне християнство, у той час як більшість германських племен сповідувала аріанство, яке стало їхньою національною релігією, що відрізняла германців від інших народів.

Християнська віра сприяла контактам таврійських готів із грецьким населенням Боспору і Херсонесу. Уже на початку IV ст. існувала готська єпархія, першим єпископом якої став Ульфїла, призначений патріархом Іоаном Златоустом. На Нікейському соборі 325 р. готський єпископ згаданий разом із боспорським та херсонеським. Питання про місцезнаходження готської єпархії залишається дискусійним: серед можливих місць її локалізації дослідники називають Крим, Нижнє Подунав'я і Середнє Подніпров'я.

У другій половині IV ст. король остготів Германаріх об'єднав готські племена і створив у Північному Причорномор'ї сильну готську державу. За словами Йордана, він підкорив племена Скіфії і Германії, вєнедів та естів, а також віддалені землі у верхів'ях Оки і Волги, населені угро-фінськими народами. У скандинавських сагах згадується столиця готів Данпарстад – Дніпровський городок, яку деякі дослідники, зокрема М. Брайчевський, локалізують на Дніпрі.

У свій час М. Грушевський висловив сумнів стосовно повідомлень Йордана про величезні території, завойовані Германаріхом. На думку деяких сучасних археологів, схильних перебільшувати роль готів у Центрально-Східній Європі, царство Германаріха включало скіфо-сарматські і антські племена, а археологічним відповідником цієї поліетнічної імперії нібито була черняхівська культура. Згідно з цією гіпотезою територія держави Германаріха мала б охоплювати степову і лісостепову зони. Однак відкриття на Волині вельбарської культури, готська приналежність якої не викликає у дослідників сумнівів, значною мірою підірвало версію готського походження черняхівської

культури. Як відзначає український археолог В. Баран, відмінність черняхівських і вельбарських пам'яток „незважаючи на синхронність обох культур, що простежується, зокрема, в ліпній кераміці, якоюсь мірою в поховальному обряді та житловому будівництві, свідчить, що це були дві різні етнокультурні групи”. На думку дослідників, значно більший внесок у розвиток черняхівської культури зробило осіле скіфо-сарматське населення Півдня, яке було провідником провінційно-римських впливів на черняхівців. Відмовившись від версії готського походження черняхівської культури, більшість сучасних українських дослідників наголошують на її поліетнічному характері, особливо на периферії ареалу поширення черняхівських старожитностей.

У свій час першовідкривач черняхівської культури В. Хвойка, а також М. Брайчевський припускали, що вона сформувалася на основі місцевих слов'янських культур. Цю версію щораз більше підтверджують археологічні відкриття останніх десятиріч і нові методи джерелознавчого аналізу археологічних пам'яток. Появу спільних рис у різних археологічних культурах дослідники тепер пов'язують не так із переселеннями населення, як із культурними запозиченнями та впливами. Отже, наявність скіфо-сарматських, пізньоримських і готських елементів у матеріальній культурі черняхівців не завжди свідчить про переселення на їхню територію цих племен, а синкретичність археологічної культури не завжди означає її поліетнічність.

Відкрита на сьогодні значна кількість пам'яток черняхівської культури – понад 3 тисячі, які підтверджують слов'янське ядро спільноти, а також величезна територія її поширення – від Вісли до Сіверського Дінця і від Прип'яті до Дунаю – заперечують інформацію Йордана, як і створені на її основі гіпотези про величезні розміри царства Германаріха. Ареал розселення черняхівських племен, на думку М. Брайчевського, був державною територією племінного союзу антів, а черняхівська культура – його археологічним відповідником. На сучасному етапі археологічних досліджень вчені встановили, що Антський союз утворили племена пенківської культури, ареал поширення якої охоплював порубіжжя лісостепової зони і степу. Лісостепове Правобережжя у той час заселяли

слов'янські племена (склавини) празько-корчацької культури, а на Лівобережжі був ареал поширення словянської колочинської культури. Тобто, анти виступають лише частиною можливого великого об'єднання черняхівців, у яке входили також склавини.

У другій половині III ст. готи заселяли степовий Крим і були зайняті війнами з Римом. У IV ст. окремі їх групи проникли у лісостепову зону, де осіли між місцевими слов'янськими племенами і, за даними Йордана, мирно співіснували з ними. Остготське царство Германаріха розташовувалося у районі нижньодніпровських і кримських степів, звідки у 370-х роках гуни почали витісняти готів на захід. Саме тоді, в останній чверті IV ст., відбулися перші конфлікти готів зі слов'янами. Після 375 р., коли остготи вже були підкорені гунами, їхній вождь Вінтарій вступив у війну з антами, можливо намагаючись відступити у їхні землі.

Частина остготів, рятуючись від гунів, втекла у гірські південні райони Таврики і поселилася серед місцевих готських племен, які заселили ці землі раніше. Таврійські готи, відійшовши ще далі на південь – у передгір'я і на родючі рівнини гірських плато – залишалися на півострові впродовж усього середньовіччя: спочатку під покровительством Візантійської імперії, потім – кримського намісника Золотої Орди, а пізніше – Генуезької Газарії. Як показують дослідження, таврійські готи не принесли із собою на півострів якоїсь особливої готської культури. Зберігаючи до пізнього середньовіччя власну мову, вони уже на початку свого перебування у Криму втрачають специфічні особливості матеріальної культури, очевидно, перейнявши синкретичну культуру місцевого населення.

Гуни, підкоривши і потіснивши остготів у Північному Причорномор'ї, розгромили також вестготів у Подунав'ї і спричинили їхнє переселення за Дунай – у межі Римської імперії. Частина остготів під проводом короля Теодоріха заснувала на півночі Апеннінського півострова своє королівство зі столицею в Равенні, інші вестготські племена рушили далі на захід і досягли території сучасної Іспанії.

IV. 2. Переселенські рухи номад у приазовських та причорноморських степах: гуни, болгари, авари, хозари

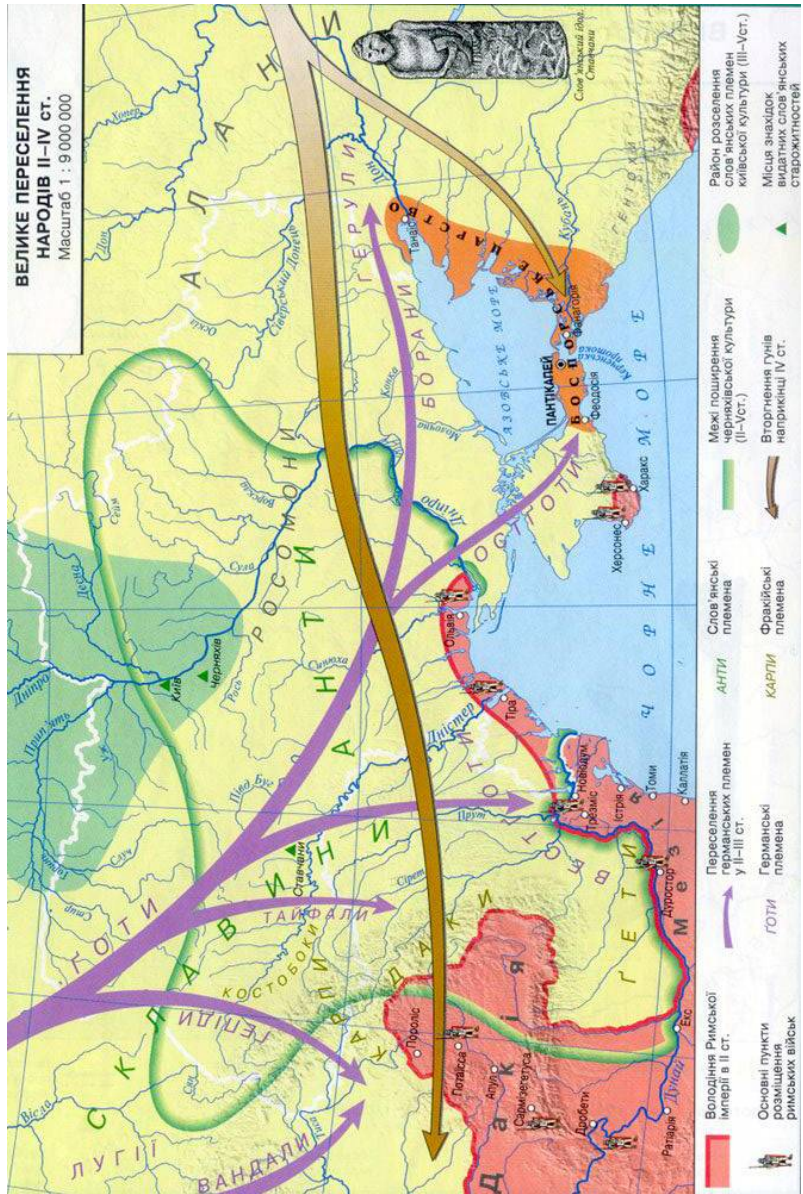
Гуни є одними із найзагадковіших племен епохи Великого переселення народів. Своєю раптовою появою у європейських степах вони спричинили міграції величезних мас населення на континенті, однак, на відміну від германців і слов'ян, самі невдовзі так само раптово і безслідно зникли з Центральної і Західної Європи. У першій половині VI ст. гунська імперія на чолі із легендарним Аттілою тримала у постійній напрузі занепадаючий, але все ще великий Рим і готські королівства.

Незважаючи на те, що гуни були основним рушієм епохи Великого переселення народів, питання про їхнє походження досі остаточно не з'ясоване і залишається дискусійним. За свідченнями середньовічних авторів, гуни нібито вперше з'явилися в Європі на берегах Боспорської протоки: за легендою, поранений олень, переслідуваний мисливцями, показав їм брід через Боспор Кіммерійський, яким гуни згодом скористалися. Переправившись на східне узбережжя Таврики, вони невдовзі розпочали підкорення європейського континенту.

За свідченнями Амміана Марцелліна, Аполлінарія Сидонія та Йордана гуни були кочовиками. Амміан вказує, що вони жили у кибитках, але їхнє походження йому було не відоме – він обмежився загальною вказівкою про розташування батьківщини гунів десь за Азовським морем.

На цих свідченнях базується гіпотеза про азійське походження гунів, яку вперше висловив французький історик-схознавець XVIII ст. Жозеф де Гуїнь. На його думку, нащадки кочових племен сюнну, що згадуються у китайських джерелах, у IV ст. з'явилися в Європі. Він переклав назву сюнну терміном “хунну”, який ніде не зустрічається у китайських документах. Ж. де Гуїнь вважав, що, батьківщина гунів знаходилася в Центральній Азії, поблизу північних кордонів Китаю. Цю версію підхопили спочатку західноєвропейські історики Е. Гіббон, А. Т'єррі та ін., а потім і російські (Г. Василевський) та радянські (Л. Гумільов).

Похід гунів, який нібито розпочався у II ст. з глибин Азії, тривав близько 200 років. За цей час вони пройшли стеги Сибіру, Приуралля, Північного Кавказу і в останній чверті IV ст. вторгаються у Європу у вигляді конгломерату тюркських і угро-фінських племен. У союзі з антами і склавинами гуни розгромили царство готів і пішли далі на захід у Подунав'я, заснувавши тут могутню імперію.

Велике переселення народів. За Ю. Лозю.

Існує також автохтонна версія походження гунів. Згідно із нею, гуни були місцевими племенами, ніяк не пов'язаними з китайськими сюнну, оскільки вони вперше згадуються у II ст. у „Географії” Клавдія Птолемея серед племен Східної Європи.

Александрійський історик вказував, що гуни розселилися поміж роксоланами і бастарнами (останні жили в Карпатах), тобто на Правобережній Україні. На думку дослідників, у переліку племен Європейської Сарматії Клавдія Птолемея, є ще одне гунське плем'я – савари (саубри), яке пізніше згадується під назвою „сабіри” серед племен аварського союзу.

На місцеве походження гунів вказував автор IV ст. Філософторгій. Він писав, що гуни є народом, який давні греки називали неврами. У середині I тис. до н. е. Геродот згадує неврів серед племен Скіфії. На думку чеського славіста Л. Нідерле, яку підтримують сучасні вчені, вони належали до праслав'ян.

Про гунів, як місцеві племена, писали також візантійські історики Пріск Панійський і Прокопій Кесарійський. Пріск Панійський, побувавши у складі візантійського посольства у ставці Аттіли, описував її як величезне городище, розташоване на схід від Дністра. Вождь гунів приймав послів у палаці, збудованому із колод і дощок. Велике городище – ставка Аттіли – та інші поселення у країні гунів, так само як і дерев'яні будинки, не відповідають уявленням про кочові племена.

Пріск також писав, що центр імперії гунів певний час знаходився біля Дніпра, який мовою гунів називався Вар. Він нічого не повідомляє про азійське походження гунів і називає народ Аттіли скіфами, а його – царем скіфів. Пріск вказував, що послів пригощали медом і напоєм з ячменю (квасом). Сповідуючи про смерть Аттіли, Пріск називає його самодержцем королівств Скіфії та Германії. Згідно з даними Йордана, сини Аттіли, після смерті батька, повернулися назад до берегів Дніпра.

Візантійський автор V ст. Зосим у своїй праці „Нова історія”, розмірковуючи про походження гунів, писав: „Їх називали унами; лишається невідомим, чи їх слід називати царськими скіфами, чи визнати за тих кирпатих і безсильних людей, котрі, за висловом Геродота, жили по Істру, чи вони перейшли сухопутним шляхом із Азії в Європу”.

Візантійські автори відзначали подібність слов'янських і гунських племен. Так, Прокопій Кесарійський, описуючи побут і звичаї антів та склавинів вказував, що вони у всій чистоті зберігали гунські звичаї, зокрема і у військовій справі. У своїй „Таємній історії” він писав, що в часи Юстиніана гуни, склавини і анти майже кожен рік робили спільні набіги на римські поселення. Візантійський автор

XII ст. Євстафій вважав унів або гунів – каспійським народом із племені скіфів. Як відомо, скіфами греки у той час називали слов'ян – русичів.

Отже, візантійські сучасники гунських завоювань не мали чіткого уявлення про походження гунів. Більшість авторів вважали гунів місцевими племенами Східної Європи, які населяли її ще з часів Геродота, ототожнюючи їх найчастіше із скіфами або із неврами. І навіть Амміан Марцелін, на інформацію якого найчастіше посилаються прихильники азійського походження гунів, також локалізував їх у європейських степах за Азовським морем.

Деякі дослідники вважали, що під гунами треба розуміти місцеві слов'янські племена, які заселяли степи Північного Причорномор'я разом із пізнім скіфо-сармато-аланським населенням. У XIX ст. слов'янську версію походження гунів відстоював московський історик, поліглот, військовий картограф Олександр Вельтман у своїй праці „Аттіла. Русь IV–V віку. Зведення історичних і народних переказів” (1858 р.). Ця гіпотеза лягла в основу художнього твору українського письменника Івана Білика „Меч Арея”, гостро розкритикованого і забороненого радянською цензурою за нібито антиісторичність, хоча автор використав одну із наукових гіпотез походження гунів, яка, опираючись на інформацію давніх авторів, наголошувала на їх автохтонності, не кажуче вже про те, що як письменник мав право і на художній вимисел. Заперечували тюркське або монгольське походження гунів український історик Георгій Венелін (Г. Гуца), Дмитро Іловайський, Дмитро Самоквасов, чеський славіст Павло Шафарик.

Прихильники традиційної версії про азійське походження гунів не можуть пояснити той факт, що писемні джерела, які зафіксували боротьбу слов'ян із готами, нічого не повідомляють про їхню боротьбу з гунами. Усна традиція, яка зберегла пам'ять про трагічні Бусові часи і плач готських дів у Причорномор'ї, про примучення дулібів аварами, також не містить жодних згадок про гунів. Натомість Аттіла згадується у скандинавських сагах під іменем Атлі та під іменем Етцель – у Пісні про Нібелунгів.

Не додає аргументів, які б прояснили ситуацію, і археологія. Прихід гунів у таврійські степи не супроводжувався появою тут пам'яток матеріальної культури, характерної для степів Північного Кавказу, де вони нібито розселилися напередодні. Кілька десятків випадкових поховань гунського

часу, виявлених на території України, були здійснені за різними обрядами і тільки підтверджують етнічну строкатість гунського союзу. Археологічні джерела не дають достатніх підстав говорити про вторгнення азійських номад у Східну Європу і, як констатують сучасні дослідники, спроби знайти етнічні і географічні корені гунів залишаються дискусійними. Більшість із них дотримується думки, що гуни як народ утворилися внаслідок змішування тюркомовних і угорських племен Приуралля та Поволжя, а союз Аттіли включав багато місцевих племен Центрально-Східної Європи, зокрема, слов'янських, сарматських, готських, кожне із яких мало своїх вождів. За свідченнями Пріска і Йордана, наймогутнішим та головним у союзі було об'єднання акацирів, котрих радянський археолог М. Артамонов локалізував у причорноморських степах.

Якщо археологам не вдалося відстежити появу гунів у європейських степах, то присутність тюркомовних кочівників – аварів вони зафіксували завдяки появі характерних юртоподібних жител. Це дало ще один аргумент противникам азійської гіпотези походження гунів. На думку сучасного американського історика Отто Менчена, „немає ніяких підстав для прирівняння гунів до азійських сюнну, ні літературних, ні безпосередніх, ні археологічних, ні легендарних, взагалі ніяких. Немає ознаки монголоїдів”.

За традиційною версією перший удар гунів у степах Подоння, Приазов'я і Передкавказзя прийняли на себе алани. Після цього гуни вторглися в остготське царство Германаріха і розгромили його, опанувавши території від Дону – на сході до Карпат – на заході і більшу частину Таврійського півострова. Частина гунів рушила далі на захід – у степи Подунав'я. На початку V ст. гуни перейшли Дунай і вторглися в межі Римської імперії. У Паннонії, на території сучасної Угорщини, нібито знаходилася ставка Аттіли, а в Причорноморських степах правив його брат Бледа. Згодом Аттіла вбив брата і об'єднав усі гунські племена під своєю владою, створивши могутню імперію.

„Бичем Божим” (за іншою версією „києм Божим”) прозвали Аттілу римські сучасники. Він загрожував Риму і остготському королівству Теодоріха. У 451 р. римський імператор Валентиніан III і готський король зробили спільну спробу зупинити Аттілу в Галлії у битві на Каталаунських полях. Результати цієї битви історики оцінюють по-різному: одні вважають, що переміг

Аттіла, оскільки римляни разом із готськими союзниками пішли із Галлії, а король остготів Теодоріх загинув на полі бою; через кілька місяців після битви на Каталаунських полях Аттіла захопив і пограбував північну частину Апеннінського півострова. Наступного року він знову перейшов Альпи і рушив на Рим. Церковні хроністи писали, що папа Лев I, щоб зупинити Аттілу, особисто молився, стоячи на колінах, і нібито вражений цим дійством вождь гунів відступив, змусивши Рим платити щорічну данину. Насправді, у той час Італію охопила епідемія мору і Аттіла відійшов, не бажаючи наражати свої війська на небезпеку. Однак виснажена тривалими війнами із варварами Західно-римська імперія через 25 років перестала існувати.

На думку інших дослідників битва на Каталаунських полях була поразкою гунів: від повного розгрому Аттілу врятував римський полководець Аецій, колишній заручник гунського вождя, який, не бажаючи посилення остготського королівства у випадку поразки гунів, відправив союзників із поля бою додому, а сам із легіонами повернувся до Риму. Однак і вони визнають, що підірвавши військову і політичну могутність Аттіли, римські легіони також зазнали значних втрат і мусили відступити з Галлії.

У 453 р., після раптової смерті Аттіли на власному весіллі, його імперія розпалася: частина гунів повернулася у північно-причорноморські степи, а ті, що залишилися в Паннонії, згодом розчинилися в масі нових племен, які заселили Подунав'я.

Болгари були першими кочовими племенами європейських степів, у тюркському походженні яких дослідники не сумніваються. Вперше вони згадуються в джерелах у V ст. Разом із хозарами болгари входили до складу Великого Тюркського каганату, а після його розпаду в першій половині VII ст. утворили у Приазовських степах і на Таманському півострові об'єднання Велика Болгарія на чолі з ханом Кубратом. Після смерті хана Кубрата, скориставшись ослабленням Великої Болгарії, приазовські степи захопили хозари. Одна частина болгар на чолі з ханом Аспарухом, перейшовши Дунай, підпорядкувала місцевих слов'ян і створила Дунайську Болгарію. Друга орда, очолювана ханом Батбаяном, відійшла на середню Волгу і, підкоривши місцеві угро-фінські племена, утворила державу – Волзька Булгарія. Ще одна частина болгар залишилася на своїх землях у Приазов'ї і увійшла до складу нового об'єднання – Хозарського каганату. Нащадками середньовічних болгар на Північному Кавказі є сучасні балкарці і карачаєвці.

Авари були наступними номадами, які з'явилася у європейських степах близько середини VI ст. (558 р.). На думку сучасних дослідників, аварське об'єднання являло собою поліетнічний племінний союз, ядро якого становили тюрки. До складу союзу також входили народи Південного Приуралля і Північного Причорномор'я. Основними племенами аварського об'єднання були утригури, кутригури, сабіри, болгари і місцеві склавини. Поліетнічний характер Аварського каганату відобразився на складі його війська: так, у 601 р. після походу візантійської армії проти аварів серед бранців, взятих у полон, тільки п'яту частину складали авари, половину – слов'яни, а решту – представники інших народів.

Отже, термін „авари”, імовірно, був не етнонімом, а політонімом і, так само як політонім гуни, означав поліетнічну спільноту, яка складалася в основному із місцевих племен Північного Причорномор'я та чисельно меншої частини тюрко та угромовних номад, які прийшли із Південного Приуралля і західних околиць Тюркського каганату. Однак, якщо у пам'ятках гунських часів тюркський елемент неможливо вловити, то в аварську епоху він виокремлюється археологами, можливо, завдяки присутності в об'єднанні тюрків-булгар. На сьогодні, окрім жител круглої форми, які пов'язують з аварами, у Приазов'ї і Північному Причорномор'ї відкрито також близько півсотні поховань аварських часів. Вони, як і поховання гунської епохи, свідчать лише про поліетнічність спільноти. На думку сучасного українського археолога Олега Приходнюка, через уніфікацію кочової культури у третій чверті I тис. н. е. визначити етнічну приналежність більшості із них неможливо.

Пройшовши степи Північного Причорномор'я і Правобережжя Дніпра, авари рушили далі на захід – у Подунав'я. Центр Аварського каганату знаходився на правому березі Дунаю, в Паннонії, звідки аварський хан Боян I розпочав систематичні вторгнення у Візантію. Згодом він уклав договір із візантійським імператором Юстиніаном про захист північних кордонів імперії.

Аварський каганат. Електронний документ. [Режим доступу]:
<http://worldcrisis.ru/crisis/1903197>

Візантійський історик Меандр повідомляв про спустошливі набіги аварів на землі антів, про посольство слов'янського вождя Меамира до аварів у 560 р. з метою викупу полонених, яке не досягло мети, а послі були вбиті аварами. Про панування аварів над слов'янами також повідомляло джерело VII ст. – „Хроніка Фредегара”. За свідченнями її автора, авари змушували слов'ян служити у своєму війську: так, у 626 р. слов'яни спільно з аварами і персами брали участь у війні проти Візантійської імперії. Як повідомляв очевидець подій Федір Сікелл, 30 тисячний загін аварів взяв в облогу Константинополь, але військових дій не розпочинав, очікуючи на прибуття слов'янського флоту. Штурм міста почали слов'янські воїни, а їхній флот поплив на другий берег Боспору, щоб забрати у Халкідоні перське військо. Федір Сікелл вказував, що слов'яни мали добрі навички у мореплаванні з тих пір, як почали нападати на Ромейську державу. Тобто, вони і раніше, до 626 р., здійснювали морські походи проти Візантії. Цього разу слов'янська флотилія була потоплена візантійськими кораблями в бухті Золотий Ріг, а всіх хто зумів врятуватися аварський каган наказав вбити. Про ці події згадує також візантійська „Великодня хроніка” VII ст.

Невдала війна аварів проти Візантії у 626 р. прискорила занепад каганату. Ще раніше, близько 623 р., у Богемії, яка входила до складу каганату, відбулося повстання слов'ян на чолі з Само. Вони утворили на землях Богемії, Паннонії і Моравії свою державу із столицею у м. Вагатицбурзі. Остаточної поразки аварам завдав Карл Великий, який у 791 р. чотирма арміями вторгся на територію каганату. Каган, щоб врятувати своє життя, склав зброю і прийняв християнство. У цій війні франкам допомагали слов'яни, зокрема, слов'янські дружини на чолі з вождем Войномиром у 795 р брали участь у штурмі головної аварської фортеці. Зазнавши поразки, авари відступили з Подунав'я на північ, у землі ляхів, спричинивши тим самим, на думку деяких дослідників, переселення частини з них на схід – у верхів'я Дніпра і Дону, де вони стали відомі як літописні племена радимичів і в'ятичів. Востаннє авари згадуються у 826 р. Доволі швидке зникнення з історичної арени колись такого могутнього Аварського каганату знайшло відображення у вислові літописця „зникли як обри”, тобто швидко і безслідно.

Хозари були ще одним невловимим етносом європейських степів, який складно виокремити з допомогою історичних і археологічних пам'яток. Вони вперше згадуються у писемних джерелах на початку VI ст. Проблема їх походження не з'ясована і залишається дискусійною. За усталеною традицією виводити усі номади європейських степів із глибин Азії, була висловлена версія про прабатьківщину хозар у Центральній Азії на кордоні з Китаєм, де вони нібито виступають під іменем „коса”. У європейських степах хозари уже являли конгломерат різноетнічних племен. Оскільки не збереглося жодних документів на їхній оригінальній мові, не вдається однозначно встановити їхню етнічну приналежність, однак найпоширенішою є версія, що хозари говорили на одній із тюркських мов, близькою до якої є сучасна чуваська.

До початку VII ст. хозари разом із болгарами входили до складу Тюркського каганату (Західнотюркського, який був частиною Великого Тюркського каганату), а після його розпаду утворили нову державу – Хозарський каганат, який згодом приєднав землі Великої Болгарії. За інформацією писемних джерел, зокрема літописних, територія Хозарського каганату була добре відома. Вона охоплювала степи від Дніпра до

Заволжя, включаючи Крим, лісостепове Подоння і Подонеччя та Північний Кавказ. Однак його етнічна географія, зокрема розселення хозар, залишалися для дослідників загадкою, що породила дискусії з приводу того, чи були хозари кочовиками, чи осілими землеробами. Відповідь на це питання залежала від встановлення території їх розселення: родючі долини річок чи степи, придатні для кочового скотарства.

Хозарський каганат. За М. Артамоновим.

До середини XX ст. не існувало гіпотез стосовно локалізації столиці каганату – міста Ітиль. Джерела повідомляли, що він був на Волзі, однак виявити археологічні сліди одного із найбільших центрів каганату не вдалося. У 1960-х роках радянський тюрколог Л. Гумільов здійснив п'ятирічну експедицію у Понижжя Волги, яка завершилася написанням дослідження “Відкриття Хозарії” (1965), у якому висловлювалось припущення, що Ітиль

розташовувався у дельті Волги, але внаслідок наступу Каспійського моря був затоплений і зараз його руїни знаходяться на морському дні. Л. Гумільов вважав хозар осілими землеробами, які проживали не у степах, а в заплавах Волги. Відсутність будь-яких хозарських старожитностей він також пояснював затопленням їхніх земель водами Каспію. Гумільовська версія “Хозарської Атлантиди” утвердилася в історіографії, хоч і не була підкріплена археологічними та історичними джерелами.

У 1960-х роках проблему походження хозар почала вивчати відома дослідниця кочових спільнот Світлана Плетньова. Вона вказувала, що Хозарія була політичним утворенням і включала до свого складу різні народи, а тому „жоден археолог не знайшов хозара”. На її думку, Хозарію населяли осілі землеробські племена аланів, які у VIII ст. прийшли із Північного Кавказу у лісостепове Подоння, і кочовики–болгари, які заселяли степи; столиця Хозарії – місто Ітиль – розташовувалося у районі сучасного Волгограда. С. Плетньова підтримувала загальноприйнятую версію археологів, згідно з якою Хозарію ототожнюють із салто-маяцькою культурою.

У 1970-х роках, повертаючись до проблеми походження хозар, С. Плетньова зробила висновок про два значення терміну „хозар”: етнімічне, яке позначало тюрків-хозар і політонімічне, яке охоплювало усе різноетнічне населення Хозарського каганату. „У той самий час зрозуміло, – писала вона, – що, по-перше, хозари дійсно були найбільш кочовою частиною населення Хозарії, по-друге, вони були явно заможніші за решту жителів каганату”.

Археологічні експедиції Мурада Магомедова у межиріччя Терека і Сулака у Дагестані показали неспроможність гумільовської концепції “Хозарської Атлантиди”. На основі відкритих археологічних пам’яток дослідник стверджував, що Хозарія не загинула у хвилях Каспію, оскільки її історичний центр був у передгір’ях Дагестану на р. Сулак. У середині VIII ст., внаслідок натиску арабів на Північний Кавказ, територія Хозарії поширилась на Нижню Волгу. М. Мамедов вважав хозар групою тюрків–кочовиків із Середньої Азії, що посіла панівне становище в каганаті, а потім розчинилася серед місцевого населення. За версією вченого, хозари були меншиною і ніде на території каганату не утворювали компактної групи поселень. Перша столиця Хозарії – Беленджер – знаходилася у дагестанських степах на березі р. Сулак, біля її виходу

з передгір'я на рівнину (тепер с. Чир-юрт). Важливим хозарським центром на Північному Кавказі також був Семендер, заснований, за даними арабських авторів, на березі Каспійського моря неподалік від Дербенту (в околицях сучасної Махачкали). Зручне розташування міста у місцевості між горами і узбережжям Каспію, яку через вузький прохід з долини на передгір'я називали Залізними воротами, зумовило перенесення до нього столиці. У середині VIII ст., після поразки від арабів, хозари залишили Передкавказзя і переселилися у степи Поволжя та Подоння. Домен кагана розташовувався між Волгою, Доном, Манічем і Каспійським морем. Десь на Волзі було зимовище кагана та його свити – Ітиль, – яке згодом переросло у велике місто – столицю каганату і крупний міжнародний торговельний центр. За свідченнями писемних джерел, місто займало велику, як на той час, площу – воно тягнулося вздовж берега на 6 км. Його населення було поліетнічним і, за деякими даними, налічувало близько 100 тис. осіб.

Значним центром каганату був Саркел (в перекладі з тюркської – Біла фортеця). Він виріс навколо фортеці, збудованої у 30-х роках IX ст. на березі Дону. Місто розташовувалося на острові, який утворювали ріка і штучний рів. Через нього велася торгівля із Закавказзя, Середньою Азією та Кримом. Важливу роль у зовнішній торгівлі каганату відігравав також Тумен-Тархан, який знаходився на перехресті багатьох морських та сухопутних торговельних шляхів і був великою перевалочною базою.

У другій половині VIII – на початку IX ст. разом із розвитком міжнародної торгівлі підносився Хозарський каганат: у VIII ст. хозари поширили свій вплив на захід – до середньої течії Дніпра, на початку IX ст. каганат контролював усе Північне Причорномор'я і Крим, потіснивши звідти Візантію. Про це свідчать арабські автори, зокрема Ібн Хордадбех, який у IX ст. називав Чорне море Хозарським. В умовах зростання арабської загрози, Візантія не чинила активного спротиву хозарській експансії і намагалася укласти з каганатом антиарабський союз. У 732 р він був скріплений шлюбом візантійського царевича Костянтина V із хозарською принцесою Чичек (візантійська імператриця Ірина).

У 30-х роках IX ст. Візантія побудувала для свого союзника фортецю Саркел і укріплення на північно-західних рубежах каганату, яким почала загрожувати Русь. Хозарія натомість повернула імперії Херсонес. У той час кримські володіння Візантії

обмежувалися містом та його найближчою округою, тому фема Клімати була перейменована у фему Херсонес. Решта території півострова перебувала під контролем Хозарії.

Панування на Керченській протоці – на території Керченського і Таманського півостровів – давало можливість каганату контролювати важливу ділянку міжнародного торговельного шляху, який проходив через Азовське море, Дон, Волгу, Каспійське море і далі на схід – у Багдад та Середню Азію. Через кримські міста пролягав торговельний шлях на захід – у Візантію. Контроль над торговельними шляхами був головним джерелом збагачення хозарської верхівки. Східна та візантійська торгівля контролювалася єврейськими купцями, які заснували у хозарських містах свої колонії. Ця обставина сприяла поширенню серед хозарської верхівки іудаїзму, а на початку IX ст. він утвердився як державна релігія Хозарії. Водночас частина хозар дотримувалася старих язичницьких культів, а болгари прийняли іслам. Значне поширення іудаїзму в Хозарії відбулося у другій половині IX ст., після провалу у 861 р. християнської місії Костянтина

До кінця IX ст. Хозарський каганат залишався наймогутнішою державою Східної Європи і основним торговельним партнером Візантії. Однак релігійна смута та внутрішні конфлікти призвели до поступового ослаблення і занепаду Хозарії. Її степи поступово захопили печеніги, кочовища яких тісним кільцем оточили домен кагана. Хозарські і болгарські племена відселилися на північ, у верхів'я Дону і Осколу. На думку С. Плетньової, у середині X ст. територія каганату фактично обмежувалася землями особистого домену кагана.

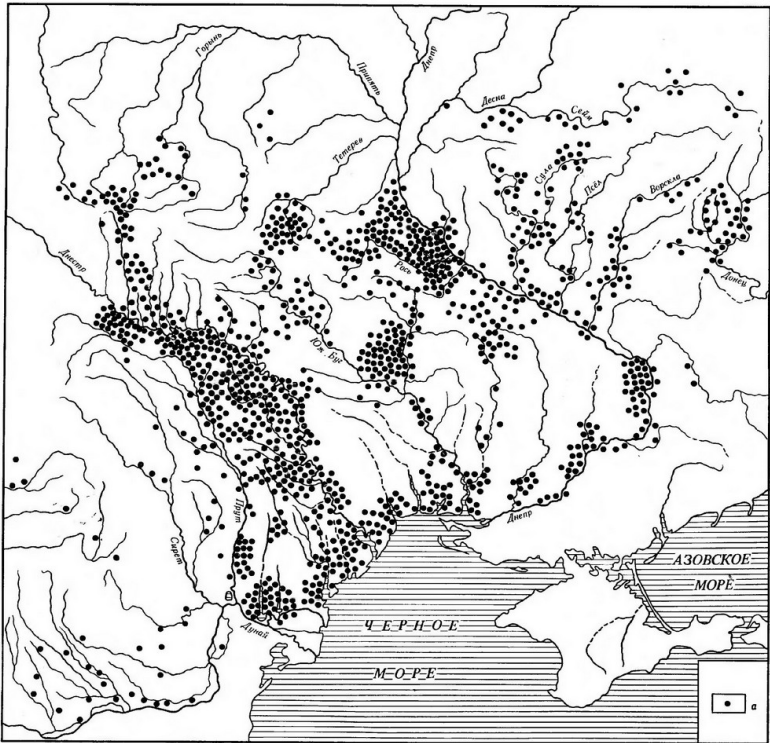
На початку 960-х років ослабленням Хозарії скористався руський князь Святослав. Він здійснив похід проти каганату, внаслідок якого була зруйнована його столиця та основні міста, а території в Подонні, на Таманському і Керченському півостровах – приєднані до Русі. Наступні вторгнення печенігів завершили занепад Хозарії. Частина хозар деякий час проживала у південно-східній частині Криму, залежній від Візантії. Після придушення повстання хозар на чолі з Георгієм Цуло залишки каганату в Криму було знищено, однак хозарська топоніміка півострова зберігалася до 1475 р. Так, у генуезьких документах і описах мандрівників Крим називався Генуезькою Газарією.

IV. 3. Етногенез і розселення ранніх слов'ян

Згідно із писемними джерелами і даними археологічної науки, лісостепова зона України входила до території первісного розселення або прабатьківщини слов'ян. На думку сучасних вчених, уже в епоху бронзи у лісостеповому Правобережжі проживали слов'янські землеробсько-скотарські племена тшинецько-комарівської культури. З цього часу археологи простежують спадкоємність у розвитку матеріальної культури слов'янських племен лісостепової зони. Наступними етапами етногенезу слов'ян на цій території були чорноліська культура, скіфи-землероби і скіфи-орачі (сколоти) Геродота.

Після повідомлень Геродота про землеробські племена Верхнього Побужжя і Середнього Подніпров'я, у I–II ст. н. е. з'являються писемні згадки про слов'ян у творах античних авторів Плінія Старшого (“Природнича історія”), Корнелія Тацита (“Про походження і розташування Германії”), Клавдія Птолемея (“Посібник з географії”). У них слов'яни виступають під назвою венеди (венети), досить поширеною у той час у Європі: цим етнонімом позначені племена, які проживали на південному узбережжі Балтійського моря, у басейні Вісли, у Подністров'ї, в Прикарпатті, у Бретані, на узбережжі Адріатики. Польський дослідник Г. Ловмянський не дуже переконливо пояснює широку географію етноніму тим, що нібито корінне (доіндоєвропейське) населення Європи називало „венедями” різні індоєвропейські народи і, зокрема слов'янські. Тобто, крім венедів – слов'ян були і венеди – не слов'яни. Таке пояснення, згідно із яким під однією назвою можуть ховатися різні народи, нівелює значення топонімів та етнонімів як історичного джерела. Якщо його відкинути, то треба визнати широке розселення слов'янських племен у Південній і Західній Європі уже у пізньоантичну добу.

Дослідники вважають, що слов'яни-венеди розселилися на південному узбережжі Балтійського моря (“Венедська затока”) і в басейні Вісли. На території України вони були творцями зарубинецької культури, яка у I ст. до н. е.–II ст. н. е. сформувалася у басейні Прип'яті і Середньому Подніпров'ї. За свідченнями Тацита, який подає детальніший опис розселення венедів, у I ст. вони займали землі на схід від Вісли, на південь від фінських і балтійських племен, і на північ від германського племені бастардів (його локалізують в Подністров'ї – уздовж східних відрогів Карпат – і в гирлі Дунаю).

Розповсюдження пам'яток черняхівської культури. Електронний ресурс.
[Режим доступу]: http://historylib.org/historybooks/pod-red--B-A--Rybakova_Slavyane-i-ikh-sosedi-v-kontse-I-tysyacheletiya-do-n-e---pervoy-polovine-I-tysyacheletiya-n-e-/9

Локалізація венедів у IV–V ст. у Верхньому Подністров'ї і на північ від Карпат (Венедські гори?), по сусідству з бастардами (певкінами), також підтверджується джерелом пізньоантичної епохи – Певтінгеровими таблицями, які, за однією версією, були офіційним довідником шляхів Римської імперії, за іншою – фрагментом карти світу римського полководця Агріппи. В обох випадках достовірність географічної інформації таблиць має бути доволі високою. На Певтінгеровій карті венеди вдруге позначені південніше – у межиріччі Дністра і Дунаю та в гирлі Дунаю.

На думку дослідників, в античних джерелах, зокрема у творах Плінія Старшого (I ст.) і Клавдія Птолемея (II ст.), слов'яни також виступають під назвами ставани (суовени, суобени), серби (серві, сірбі). Однією із найдавніших назв слов'ян був етнонім серби.

Птолемей називав їх серед народів, що проживали у басейні Дону, та у Надазов'ї. Ставани, за його даними, розселилися на південний схід від узбережжя Балтики.

Розселення давніх слов'ян у V–середині VI ст. Електронний документ.
[Режим доступу]: <http://likbez.org.ua/territoriya-evropeyskoy-rossii-byila-iskonno-naselena-slavyanami.html>

Наступним етапом етногенезу слов'ян на території України був період черняхівської і київської археологічних культур (друга чверть I тис.), ареал поширення яких охоплював територію лісостепової зони і порубіжжя лісу та лісостепу на Правобережжі і Лівобережжі. Черняхівська культура займала величезну територію між Віслою – на заході і Доном – на сході, від Чорного моря – на півдні до Києва – на півночі. Першовідкривач черняхівських пам'яток В. Хвойка вважав, що вони належали місцевим слов'янським племенам. Цієї ж думки був український археолог М. Брайчевський. Однак, у XX ст. в археологічній науці домінувала гіпотеза готського походження черняхівської культури або її поліетнічного характеру із домінуванням готського елемента. Як уже вказувалося, в останні десятиріччя, після відкриття готської вельбарської культури на

Волині, яка суттєво відрізнялася від черняхівської, ця гіпотеза була визнана хибною. Вчені прийшли до висновку, що черняхівська культура сформувалася на основі місцевих слов'янських культур лісостепової зони і досягла високого рівня розвитку, який передбачав утворення раних держав. Існування однієї із них – Антського союзу – засвідчив візантійський історик Йордан. Імовірно, що анти були частиною великого політичного об'єднання черняхівських племен. Оскільки вони межували із володіннями імперії та воювали з готським королівством Германаріха–Вінтарія, Йордан та інші візантійські автори мали про них найбільше інформації.

Вагомим аргументом на користь формування у період черняхівської культури політичних об'єднань є будівництво грандіозної багаточеслової системи земляних укріплень – Змієвих валів. Їх будівництво традиційно пов'язували з Київською Руссю, зокрема з правлінням Володимира Великого. Однак, літописець зафіксував наявність валів, а не їх спорудження. У XII ст., коли створювався літопис, вони вже були оповиті легендами, а, отже, існували доволі тривалий час. У літописі немає жодної згадки про будівництво валів, що ставить під сумнів „руську” версію їх походження, оскільки величезні фортифікаційні роботи не могли пройти повз увагу літописця, що старанно фіксував усі діяння князів. Якщо ж він не увіковічнив ім'я будівничого у своєму творі, то тільки тому, що у XII ст. імена організаторів цих грандіозних робіт, проведених значно раніше, уже були забуті.

Вали тягнулися пограниччям лісостепової зони і степу – вздовж берегів Трубежу, Стугни, Віти, Сули та інших річок – від Волині до сучасної Харківської області. Їх загальна довжина досягала близько 2 тисяч кілометрів. Вали були штучними земляними насипами висотою до 16 м і шириною до 20 м, основу яких складав дерев'яний зруб, заповнений землею. Конструкція валів також включала рів глибиною 2–3 м, викопаний з південного боку – з боку степу; фортечні споруди та спеціальні водозбірні колодязі із запасами води. На окремих найвразливіших ділянках споруджували 5–6 паралельних валів. Найпотужніші укріплення були розташовані на Правобережжі, на землях, де пізніше утворилися племінні союзи дулібів і древлан.

У середині XX ст. М. Брайчевський висловив думку, що Змієві вали були збудовані у II–IV ст. черняхівськими племенами,

які утворили велике політичне об'єднання, відоме у візантійських джерелах як Антський племінний союз. Український дослідник Аркадій Бугай провів радіовуглецевий аналіз дерев'яної частини валів, який встановив дату їх спорудження: від II ст. до н. е. до VI ст. н. е. Більшість проб були датовані II–V ст., тобто, періодом черняхівської культури. Імовірно, спочатку черняхівці будували вали на окремих, найнебезпечніших ділянках пограниччя лісостепу і степу, а потім об'єднали їх в одну оборонну систему. Як відомо, будівництву Змієвих валів передувало заснування потужних городищ у лісостеповій зоні в першій половині–середині I тис. до н. е.: Люботинського, Трахтемирівського, Хотівського, Ходосівського, Більського, що може свідчити про наростання загрози для осілих землеробських племен з боку кочовиків степової зони.

Організація і проведення грандіозних фортифікаційних робіт, які можна порівняти тільки з будівництвом Великої китайської стіни, були під силу тільки великому політичному об'єднанню, яке мало для цього необхідні значні людські ресурси. За підрахунками, для спорудження Змієвих валів треба було залучити сотні тисяч людей. Гіпотеза про спорудження Змієвих валів скіфами не витримує критики, оскільки вали були розташовані віялом на південь і мали захищати мешканців лісостепу, а не скіфські поселення, розташовані у степовій зоні. Останні археологічні відкриття також заперечують готську версію їх походження. Найбільш правдоподібним є припущення, що їх почали будувати місцеві слов'янські племена зрубної культури, а основні фортифікаційні роботи провели черняхівці.

Частиною Змієвих валів, імовірно, були Троянові вали, розташовані у Подністров'ї – між Тернополем і Кам'янець-Подільським. Гіпотеза про їх спорудження римським імператором Трояном не підкріплена переконливими доказами: вони не мають аналогів серед римських укріплень, споруджених у Центральній і Західній Європі. Як показали дослідження П. Раппопорта, вони також не пов'язані із фортифікаційними традиціями Київської Русі.

Сьогодні більшість Змієвих валів уже розорана або має вигляд невиразних земляних насипів, лише на окремих ділянках вони збереглися у майже первозданному вигляді. Проблема Змієвих валів залишається відкритою для дискусії, на теперішній час найпереконливішою є слов'янська версія їх походження.

У середині I тисячоліття писемні і археологічні джерела чіткіше локалізують слов'ян. У працях візантійських істориків, зокрема Йордана ("Про походження і діяльність готів"), Прокопія Кесарійського ("Війна з готами"), Маврикія Стратега ("Стратегія і тактика") вони виступають під новими етнонімами – склавини і анти. У цей час слов'янські племена венедів, антів і склавинів, що розселилися у Центрально-Східній Європі, представлені колочинською, пенківською та прасько-корчацькою археологічними культурами, ареал поширення яких охоплював лісостеп між Дністром та Дніпром і збігався з ареалом черняхівської і київської культур. Остання у III–першій половині V ст. сформувалася на основі зарубинецьких племен і розширила свій ареал на схід – до курського Посейм'я. На території Польщі виділяють ще одну групу слов'янських старожитностей – дзедзінську культуру.

На завершальному етапі етногенезу слов'янські племена, у середовищі яких відбувся демографічний вибух, спричинений розвитком господарства, брали активну участь у Великому переселенні народів, у результаті якого, за підрахунками Б. Рибаківа, зайняли територію площею приблизно 700 тис. км² або половину європейського континенту.

На сході слов'яни здавна розселилися у приазовських степах, де античні автори зафіксували їх у перші століття нашої ери. Згідно із повідомленнями арабських джерел, у 737 р., під час походу у Приазов'я, полководець Мервен взяв у полон 20 тис. слов'янських сімей. Про східну слов'янську колонізацію свідчать арабські географи X ст., у творах яких нижній Дон називається слов'янською рікою. На думку дослідників, причиною нового інтенсивного освоєння слов'янами земель у Подонні та Приазов'ї був відступ на захід германських і сарматських племен.

В епоху Великого переселення слов'яни осіли на Балканах, у Центральній і Північній Європі. Візантійський автор VII ст. Федір Сікелл писав, що вони були добрими мореплавцями і часто здійснювали морські походи, внаслідок яких слов'янські поселення з'явилися на півдні Греції, Італії, у Малій Азії і на Близькому Сході. Так, за даними арабського автора Ібн-Хаукаля, у X ст. у м. Палермо на Сицилії два із п'яти кварталів були заселені слов'янами: один називався слов'янський, другий – син слов'янина.

Внаслідок міграцій слов'яни зайняли території у Подунав'ї і у басейні р. Лаби (нім. Ельба). Під час переселень їхні племінні

союзи розділялися: частина населення залишалася на старій батьківщині, а інша – освоювала нові землі. На думку Б. Рибаківа, цим пояснюється поява племен полян у Моравії, Болгарії, Південній Польщі, сіверян – у Нижньому Подунав'ї, дреговичів – на Балканах та наявність тут великої кількості топонімів, споріднених із топонімами Наддніпрянщини і Правобережної України. Так, на Балканах, на території Сербії, сотні назв поселень тотожні назвам населених пунктів Житомирщини і Київщини: Житомир, Малін, Київ, Києвець, Києво, Кияни, Болярка, Радичі та ін.

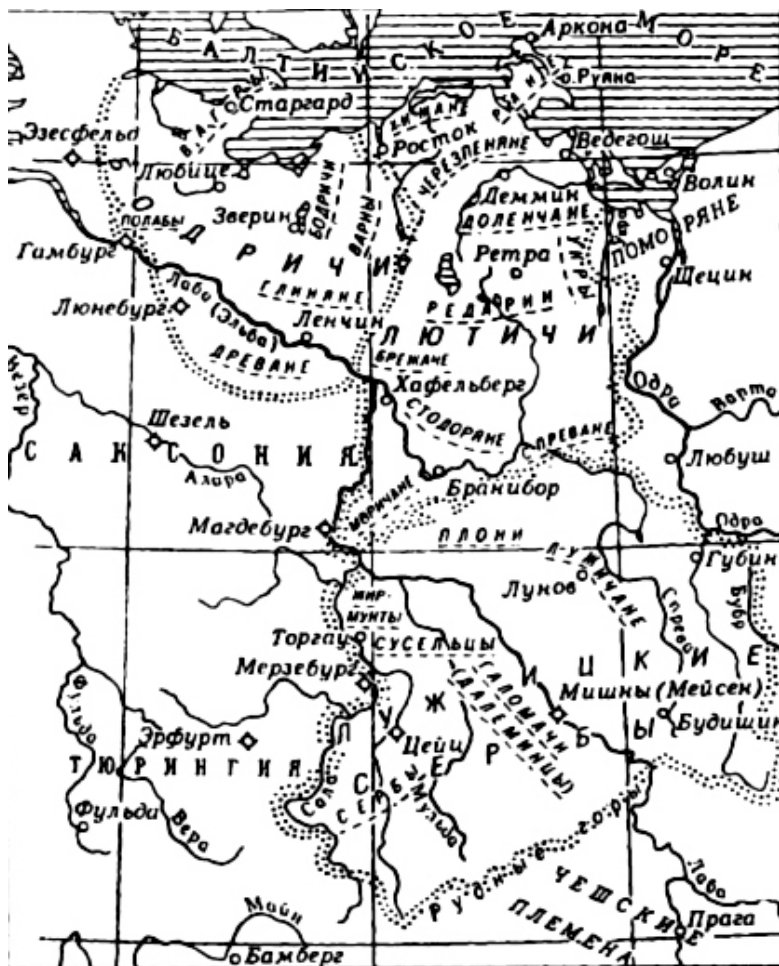
У середині I тис. до Карпат і у басейн Дністра зі сходу просунулися споріднені слов'янські племена хорватів і сербів, які згодом продовжили розселення на захід, освоюючи нові землі у Південній та Центральній Європі. Тут їх зафіксував Костянтин Багрянородний, який вказував, що серби спочатку жили в Карпатах, у країні Бойки, звідки у VI–VII ст. переселилися на узбережжя Адріатики і у басейн р. Лаби. Це підтверджують лінгвісти, які відзначають велику спорідненість сербської і лужицької мов з українською.

У VI ст., під час руху аварів через землі хорватських племен Прикарпаття, вони захопили з собою частину хорватського населення і спричинили першу міграцію хорватів на Балкани. Хорвати заселили також Далмацію. Разом із ними у заселені області брали участь бужани із верхів'їв Західного Бугу. На думку дослідників, згадкою про них є жупа Бужани із осередком Бужан, або Поторян. Останній топонім має аналоги у Верхів'ях Західного Бугу: Поториця (поблизу суч. Червонограда Львівської обл.) і Потурин (біля с. Варяжа).

Слов'янські племена з Волині та Поділля просувалися також на захід та північ континенту і заселили землі в басейнах Одри (нім. Одер) і Лаби, які на той час уже покинули германські племена, переселившись на південь континенту – до берегів Чорного моря – і у Подунав'я. У VI ст. з'явилися перші згадки про сербів (нім. сорби) у верхів'ях Лаби. У середній та нижній Лабі розселилися деревани, глиняни, рігани, мезиречі, плати, лужичани та інші слов'янські племена, а на схід від них – на південному узбережжі Балтики – ободрити, поморяни, лютичі; острів Рюген населяли руяни або рани. У цей час у слов'ян, така само як і у германців, існували десятки племен, які через віддаленість від кордонів імперії рідко потрапляли на сторінки творів візантійських авторів. Вони утворили у прибалтійському регіоні великі племінні об'єднання лютичів (велетів), ободритів і поморян.

На правому березі Лаби слов'янська колонізація впритул наблизилася до кордонів імперії Карла Великого у районі сучасного м. Галле. На картах Західної Європи VIII–IX ст. вже позначена адміністративно-територіальна одиниця Сорбська марка (Sorbische Mark), яка межувала з державою Каролінгів. Створена Карлом *limes Sorabicus* (сербська лінія) мала стати кордоном із слов'янами, однак вона не зупинила їхнього просування на захід і у IX–XII ст. неодноразово змінювалася. На півночі слов'янська колонізація досягла Гамбурга, який середньовічний автор Пруденіус Тройський називав „*Civitas Sclavorum*” (місто слов'ян), на північному сході вона доходила до р. Шпрее, до сучасних міст Бауцен (Будишин), Котбус, Берлін, на півдні – до Регенсбурга. На картах X–XI ст. позначена Лужицька марка, східний кордон якої проходив по Одрі. Заснований слов'янами Будишин (сучасний культурно-національний центр лужицьких сербів) у той час позначений як центр Мейсенської марки. На сході Баварії слов'янські поселення заходили у верхів'я Майну і його приток; джерела VIII–IX ст. називали ці області „*terra Sclavorum*” (земля слов'ян). У IX ст. джерела також фіксують слов'ян поблизу Геттінгена. На Лівобережжі Лаби і на берегах Ієсни і Ільми розселилися слов'янські племена дереван. Залишки слов'янського населення тут фіксувалися до кінця XVIII ст., а пам'ять про нього зберігають місцеві топоніми.

У басейні середньої і нижньої Одри слов'янські племена утворили союз лютичів, відомий також як держава Велетів. Велети вперше згадані Птолемеєм у II ст. П. Шафарик у „Слов'янських старожитностях” писав, що „історія знаходить плем'я велетів у трьох чи навіть у чотирьох, місцях: у надмор'ї Балтійському, у краї Самбії, далі, там же, біля гирла Одри й на прилеглих островах, у Баталії, Фрисландії, між рукавами Рейну, й, нарешті, в Британії”. Він вважав велетів слов'янським племенем, що прийшло зі сходу, оскільки античні автори, які добре знали Галлію, Британію і північно-західну Германію, про них нічого не повідомляли. На думку чеського славіста, батьківщиною велетів були землі, які у XIX ст. входили до Віленської губернії, від їхнього імені походила німецька назва міста Вільни (суч. Вільнюс) – Вільда.

Розселення полабських слов'ян у VIII–X ст. Електронний ресурс.
[Режим доступу]: http://leksika.com.ua/12671206/ure/polabski_slovyani

Велети поселилися у нових краях між Середньою Лабою і Нижньою Одрою, поміж Балтикою і середньою Шпрее. Їхніми сусідами на заході були ободричі, на сході – помор'яни і любушани, на півдні – лужичани. На нових землях сусідні народи називали їх лютічами. Сучасники відзначали войовничий характер велетів, які довго протистояли германським племенам, що з допомогою християнських місіонерів намагалися колонізувати басейн Ельби. На думку Л. Нідерле, звідси їхні назви *vilci* (вовки) і *lutici* (лютичі). Назва *vilci*, як вважав П. Шафарик, є ще одним свідченням

походження племені з Віленського краю, частина якого називалася Віл (комир), тобто, „землі вовків”. Колись тут проживали неври, про яких Геродот, ґрунтуючись на місцевих легендах, писав нібито вони щороку перетворювалися на вовків. У цьому краї, як показали дослідження О. Стрижака, більше ніж деінде зустрічаються топоніми, похідні від слова вовк: Вількішки, Вілкомир, Вілкомуші, Волчая, Волчин, Волковичи, Волколаки, Волковиск і ін. Велети згадуються у середньовічних джерелах найчастіше: під назвою “вельт” вони виступають у скандинавських сагах, у руських билинах народна традиція зафіксувала їх у слові „велетен”.

Серед численних полабських слов'ян згадується також плем'я укрів (німецька форма украни), яке розселилося в Сілезії на берегах р. Вкри (Укри). Л. Нідерле не сумнівався у слов'янському походженні укрів і вважав їх частиною лютицького або поморського союзу племен. Про укрів писав також український дослідник Д. Вергун, який на початку XX ст. викладав у Віденському університеті. На його думку, від назви племені походила назва річки Вкра (німецька форма Ікер, Юкер) і назва регіону Укермарк (вперше згадана у XV ст.); укри заснували у Сілезії свої міста, їх столицею був Пренцлав. Плем'я укрів також зафіксоване на картах X–XI ст. і у писемних джерелах, зокрема в „Уставі” X ст. єпископа Бранденбурга, у „Хроніці саксів” Віндукінда Корвейського. У хроніці, яка описує експансію германських племен у басейн Ельби, у 954 р. згадується перемога германців над слов'янським племенем укрів.

В другій половині X ст., внаслідок германської колонізації басейну Лаби, держава полабських слов'ян перестала існувати, а її територія увійшла до Північної марки Священної Римської імперії. На думку Д. Вергуна, частина слов'янських племен згодом була асимільована германцями і на цій основі виник германо-слов'янський тип брандербуржця. Лужицькі серби змогли протистояти асиміляції і до сьогодні зберігають у німецькому середовищі свою ідентичність, зокрема мову. Частина полабських слов'ян під натиском германської колонізації могла мігрувати на схід – на Волинь, Поділля та Наддніпрянщину.

В епоху Великого переселення народів слов'янські племена на території України також утворювали нові великі об'єднання. Крім союзу антів, західні і арабські джерела згадують також про об'єднання дулібів. На думку Леонтія Войтовича, воно існувало з кінця IV до середини VI ст. до приходу аварів і

охоплювало територію від Вісли до Дніпра. Після занепаду, спричиненого спустошливим походом аварів, державне об'єднання відродилося уже під гегемонією волинян із центром у Зимнеському городищі.

У VI ст. у Прикарпатті і Карпатах сформувалося ще одне політичне об'єднання – Велика Хорватія. Поступово хорвати заселили землі у верхів'ях Одри і Лаби, в басейні Заале та Білої Ельстер. У середині VI ст. аварське вторгнення змусило частину з них мігрувати на захід – у Паннонію і Далмацію. У 626–630 рр. на запрошення візантійського імператора Іраклія відбулося наступне переселення хорватських племен на Балкани. Невдовзі у землі хорватів мігрувало плем'я вісян, яке розділило Велику Хорватію. З цього часу її західна частина почала називатися Білою (західною) Хорватією. У X ст. вона визнала залежність від германського імператора Оттона I і до XIV ст. зберігала автономію у складі Священної Римської імперії.

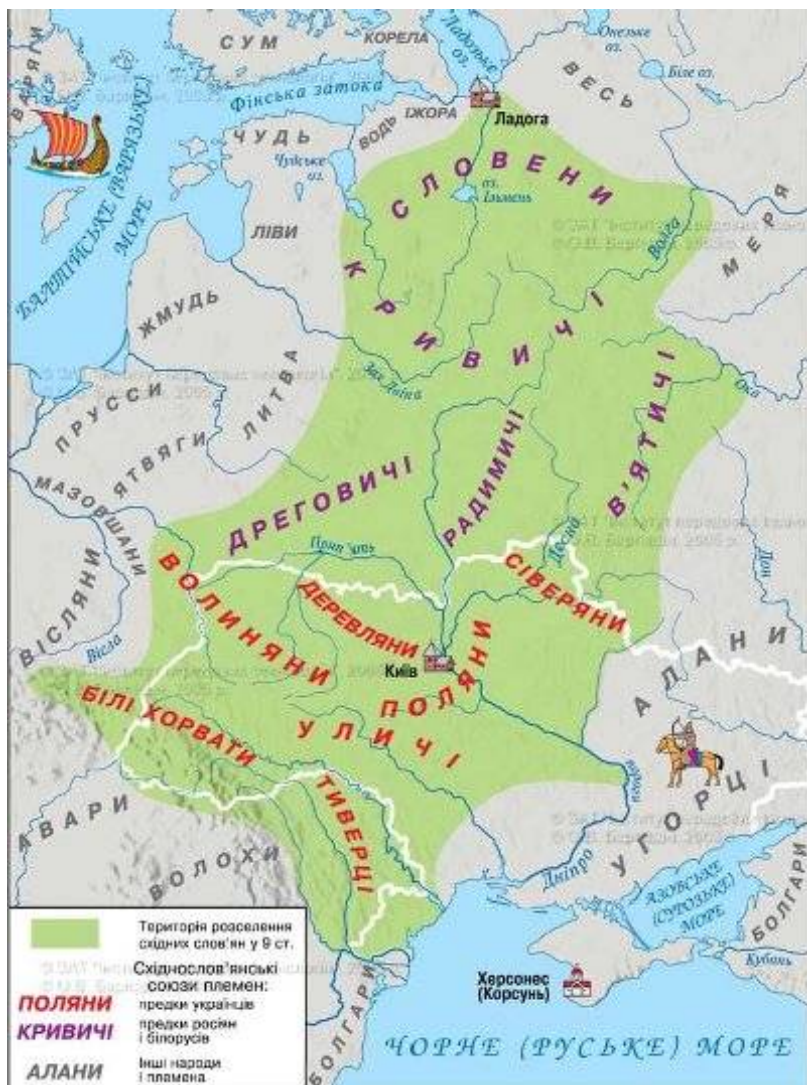
У IX–X ст. східна частина Великої Хорватії розпалася на племінні князіння засян, требовлян і поборан. Про існування у цей час у Прикарпатті політичних об'єднань свідчать великі і добре укріплені городища. Наприкінці X ст. площа одного із них – Стільського – у 20 разів перевищувала площу тогочасного Києва. Найбільшим ранньоміським центром Східної Європи було Пліснеське городище, засноване наприкінці VIII–на початку IX ст. Площа городища становила 160 га, а загальна площа комплексу – 400 га, довжина валів досягала 7 км, а висота – 5 м. Йому значно поступалися скандинавські торговельні центри, зокрема найбільший із них – Хедебю – розташований на території Данії, який у X ст. мав площу 24 га, Бірка, фрісландський Дорестад і Ладога.

Пам'ятки Пліснеська свідчать про торговельні зв'язки місцевого населення з Великою Моравією, ранніми слов'янськими державами Помор'я і Полаб'я. Оскільки у Подунав'я і у басейні Ельби мігрувала частина слов'янських племен із Прикарпаття, Волині та Поділля ці контакти між спорідненими слов'янськими племенами були закономірними. Величезний скарб ранніх арабських дирхемів підтверджує вагому роль городища у міжнародній торгівлі, однак до кінця X ст. слідів норманів, із якими сучасні історики найчастіше пов'язують розвиток торгівлі і процеси державотворення у Східній Європі, у ньому не виявлено.

За літописними повідомленнями, наперекорні утворення Руської держави на території України існувало сім великих союзів племен, або племінних князівств: на правому березі Дніпра між Тетеревою і Россю утворився полянський союз, в південному басейні Прип'яті (між Горинню – на заході та Ірпінем – на сході) – древлянський союз, на лівобережжі Дніпра – у басейнах Сули, Псла, Десни і Ворскли – племінний союз сіверян; у Нижньому Подніпров'ї – союз уличів, які згодом під натиском печенігів відселилися на захід – у межиріччя Дніпра і Південного Бугу, на землі союзу тиверців, витіснивши їх у Пруто-Дністровське межиріччя; у Карпатах і Закарпатті – союз хорватів.

Б. Рибаків розробив класифікацію племінних союзів слов'ян, яка, на його думку, відображала хронологію їх формування. За версією Б. Рибаків, назви племен, які закінчувалися на –яни, –ани, були автохтонними і походили від місцевих топонімів (поляни, древляни, бужани і ін.); вони належали більш раннім племінним союзам, що сформувалися близько середини I тис. до н. е.; назви, які закінчувалися на –ичі (радимичі, в'ятичі, кривичі), були утворені за патронімічним принципом і належали племінним союзам, утвореним пізніше.

Дискусійною залишається проблема хронологічної та територіальної локалізації племен дулібів, бужан і волинян. На думку І. Крип'якевича, вони по черзі розселилися в басейні Західного Бугу: спочатку дуліби, потім – бужани, а пізніше – волиняни. На думку Б. Рибаків і М. Котляра, ці племена жили одночасно: дуліби – на землях між Горинню і Західним Бугом, волиняни – на Західному Бугу, бужани – у верхів'ях Південного Бугу. І. Крип'якевич припускав існування в цьому регіоні ще кількох племінних утворень: лучан (з центром у Луцьку), черв'ян (з центром у Червені) і перемишлян (з центром у Перемишлі). Л. Войтович, розвиваючи його думку, також вважає, що племінний союз волинських племен по черзі очолювали різні племена: у VI ст. – дуліби, у VII ст. – волиняни, у IX–X ст. – черв'яни, а після них – бужани.

Розселення племінних союзів слов'ян у IX ст. За Ю. Лозю.

Розділ V. Географія українських земель середньовічної доби

V. 1. Політична географія Русі

Писемні джерела вперше фіксують політичне об'єднання Русь наприкінці VIII–в першій половині IX ст. у зв'язку з її військовими, дипломатичними і торговельними контактами з Візантією. Оскільки в добу раннього середньовіччя міста Причорномор'я були важливими осередками світової торгівлі з центром у Константинополі, руси проявляли до них посилений інтерес. Так, у „Житті Стефана Сурозького”, датованому кінцем VIII ст., ідеться про похід русів на чолі з вождем Бравлином на візантійську факторію в Криму Сурож. „Велика руська рать”, писав автор життя, воювала тоді від Корсуня до Корчева (слов'янська назва Керчі) у візантійських і хозарських володіннях, що стривожило обидві держави і спонукало їх до укладення військово-політичного союзу не лише проти арабів, а й проти Русі. За версією Б. Рибаківа, причиною походу стала блокада греками гирла Дніпра і частини узбережжя Чорного моря, звідки торговельні каравани руських купців здійснювали каботажне (прибережне) плавання до Керченської протоки і Царгорода. За свідченням автора „Життя”, руси повернули награване і полонених, а це могло означати, що їм вдалося укласти вигідний договір з місцевим грецьким правителем; для закріплення домовленостей архієпископ Філарет, згідно з візантійською політичною традицією, охрестив Бравлина.

У 820 р. Ібн-Хордадбех у „Книзі шляхів і країн” розповідав про участь русів у міжнародній торгівлі: „Якщо говорити про купців ар-Рус – це один із різновидів слов'ян. Вони плавають по морю Джурджан (Каспійському) і висаджуються на будь-якому його березі. Іноді вони везуть товари до Багдаду на верблюдах. Перекладачі в них – слов'яни, слуги – євнухи. Вони стверджують, що є християнами”. Далі він зазначав, що руси доставляли хутра у Візантію за що платили десятину імператору, і через Хозарію – у арабські країни, за що сплачували десятину хозарському володарю.

У 838–839 рр. відбулося посольство русів до Візантії (про це розповідає Бертинська хроніка єпископа Пруденція), метою якого могло бути укладення з імперією вигідної торговельної

угоди. Автор хроніки вказує, що через небезпеку з боку кочових племен, посольство не могло повернутися на батьківщину традиційним шляхом (по Чорному морю) і було змушене добиратися в обхід через франкське королівство. Таку загрозу для руського посольства в Північному Причорномор'ї могли становити угри, які саме у 839 р. з дозволу хозарського кагана зайняли території у Дніпровсько-Дністровському межиріччі й утворили тут державне об'єднання Ательккуза.

У 839 р., на прохання візантійського імператора Філофея, послів від народу рос прийняв король франків Людовик Благочестивий. За свідченням „Баварського географа”, руси були головним незалежним народом на землях між хозарами й уграми. Тобто, на той час вони не були підданими Хозарії і не сплачували данину каганату.

На думку російського історика Андрія Сахарова, посольство русів 838–839 рр. свідчило про завершення періоду ізоляції слов'ян, спричиненого аварськими завоюваннями і залежністю від хозар. Головної мети – укладення вигідної торговельної угоди – посольство 838 р. не досягло, хоч певні домовленості між Руссю і Візантією все ж були, про що свідчить факт появи русів (скіфів) на службі у імператора: відомо, що вони охороняли василевса Михайла III під час походу Аскольда на Візантію. Можливо, саме вони повідомили руського князя про відсутність у столиці війська й імператора, чим скористався Аскольд, взявши в облогу Константинополь.

Уже через рік, близько 840 р., руси організували новий похід проти Візантії, спрямований на її малоазійську провінцію Пафлагонію і столицю провінції – порт Амастріду, описаний патріархом Ігнатієм у „Житті Георгія Амастрідського”. Автор „Життя” розповідає про русів як про добре відомий, принаймні у Причорноморському регіоні, народ. На думку дослідників, похід міг бути спричинений невдалим руським посольством 838 р. у Візантію і будівництвом імперією укріплень на північно-західних рубежах Хозарії, оскільки саме із Пафлагонії походили візантійські майстри-будівельники. Амастріда не випадково була обрана русами для нападу: вона була значним торговельним центром, захоплення якого завдало б імперії значної шкоди. У „Житті” патріарха Ігнатія міститься такий опис міста: „О, Амастріда, око Пафлагонії, а краще сказати – майже усього

світу! До неї стікаються, як на спільний ринок, скіфи, як ті, що заселяють північні береги Євксина, так і ті, що живуть південніше Хозарії – руси. Вони привозять сюди свої і забирають амастрідські товари”. Отже, руси активно торгували у Амастріді. Вони („ті, що живуть південніше Хозарії”), очевидно, мали свої факторії також на Кримському півострові. У середині IX ст. їх присутність у Херсонесі зафіксована візантійським місіонером Кирилом. Хозарський правитель Йосиф стверджував, що якби він не стримував русів, то вони захопили б увесь цивілізований світ (який на той час фактично обмежувався басейном Чорного моря).

Таким чином, у першій половині IX ст., задовго до походів київського князя Аскольда проти Візантії, існувало політичне об’єднання Русь, яке брало активну участь у міжнародній торгівлі. Русів добре знали у причорноморських провінціях імперії і в Хозарії, а також у Константинополі, де у 838 р. руське посольство приймав імператор Філофей.

В історіографії існує кілька версій стосовно розташування Русі під час перших походів проти Візантії. За однією із них, популярною у XIX ст., Русь у той час була у Північному Причорномор’ї. Однак тоді не зрозуміло, проти кого у першій чверті IX ст. візантійські майстри будували укріплення на північно-західних рубежах Хозарії, за спорудження яких каганат розраховувався з Візантією частиною Криму, настільки вони були важливі і необхідні для хозарської держави. На безпідставність версії про Причорноморську Русь вказують й інші факти: у 839 р. в Північнозахідному Причорномор’ї з’явилися войовничі племена угрів, які заснували тут свою державу Ателькюзу, а Північно-східне Причорномор’я контролював Хозарський каганат. Тобто, на час посольства 838–839 рр. у Візантію і у Франкське королівство, і походу на Амастріді Причорноморської Русі уже не могло бути, навіть якщо б вона існувала тут раніше, оскільки для великого політичного об’єднання у регіоні уже просто не було місця.

Не мала переконливих аргументів і гіпотеза російського археолога Валентина Седова про розташування Руського каганату на Волзі, яку він сам згодом переглянув. Згідно з новою його версією, Руський каганат розташовувався у Дніпровсько-Донському регіоні і йому відповідає волинцівська археологічна культура. Дослідник так окреслює його межі: „На заході землі

каганату майже повністю охоплювали басейн р. Десни і невелику частину Правобережжя Дніпра (район Києва і Канева). Південні межі... проходили по верхніх течіях Сули, Псла і Ворскли, на південному сході кордон проходив по річках Сіверський Донець і Тиха Сосна. На сході – в області Воронежської губернії і по верхній течії Дону, на півночі – по верхній і правобережній (район Рязані) течії р. Оки”.

Носіїв волинцівської культури В. Сєдов пов’язує з племенем русь, тобто він фактично погоджується з версією М. Грушевського, яку підтримав і розвинув Б. Рибаків, що початково руссо називалося одне із домінуючих слов’янських племен Середнього Подніпров’я. В. Сєдов стверджує, що адміністративним центром Руського каганату міг бути тільки Київ.

На думку російського дослідника Сергія Цветкова, обмежуючи територію Русі ареалом лише волинцівської культури, В. Сєдов не бере до уваги дані арабських джерел про те, що інші слов’янські племена залежали від русів і платили їм данину. С. Цветков доводить, що територія каганату охоплювала також землі залежних слов’янських племен, які розселилися на захід і схід від окресленої території каганату. На його думку, в першій половині IX ст до Руського каганату входили землі також сіверян, полян, древлян, дреговичів і полочан.

Окрім локалізації Руського каганату в Середньому Подніпров’ї, в сучасній російській історіографії набуває популярності доволі екзотична гіпотеза про Руський каганат на південному узбережжі Білого моря, в гирлі Північної Двіни і у верхів’ї Волги, у загадковій Б’ярмії давньоскандинавських джерел, які не дають жодних географічних координат цієї країни, окрім того, що вона розташовувалася десь на березі Білого моря, поблизу Фін марки – найпівнічнішої місцевості Норвегії. Відомо також, що її мешканці були мисливцями-звіробоями, які торгували хутрами і, завдяки цьому, нагромадили скарби арабських монет. Грабіжницькі походи у Б’ярмію давні скандинави почали здійснювати у IX ст. Одним із перших невідому країну відвідав норвежець Оттар, розповідь якого записав придворний літописець англійського короля Альфреда Великого. Свідчення скандинавських джерел XIII–XV ст. про скарби срібла у Б’ярмії, як і знахідки срібних монет, не можуть бути аргументом на користь ототожнення її жителів з русами, як і доказом їхніх прямих

торговельних контактів у VIII–IX ст. з арабськими купцями. Щоб потрапити волзьким річковим шляхом у Чорне море, б'ярміїці, по-перше, повинні були мати великий флот, про який джерела нічого не повідомляють, а по-друге, їхня флотилія мала б пройти через землі Волзької Болгарії та Хозарії. Остання у той час була головним торговельним партнером Візантії і заледве чи пропустила би флотилію б'ярміїців через свої володіння у Поволжі і далі – з Волги до Дону, або з Волги до Дніпра. Ще більш фантастичною видається версія про можливість такого походу із Верхньої Волги до Онезького і Ладозького озер і далі по Дніпровському шляху на південь. У той час – наприкінці VIII–на початку IX ст. – таких далеких походів вглиб континенту не здійснювали навіть чудові мореплавці-нормани. Тільки в середині VIII ст. вони навчилися будувати великі морські судна – дракари, – які у 793 р., раптово з'явившись біля берегів Англії, знаменували початок епохи вікінгів.

Не існує жодних аргументів для ототожнення загадкової Б'ярмії з Руським каганатом, а б'ярміїців – з русами-слов'янами або русами-норманами. Мешканці цього не відомого північного краю, наймовірніше, були фінськими мисливцями, які не могли наприкінці VIII ст. здійснювати далекі походи у Чорне море, а у 838 р. – посольство у Візантію. Волзький торговельний шлях, що діяв у VIII–IX ст., починався, скоріш за все, у Булгарі на Середній Волзі, куди північні мисливці могли привозити хутра й отримувати за них арабське срібло. Північніше Булгара арабські купці у той час не потрапляли і тому погано уявляли собі географію північних земель Східної Європи, зрештою, між ними і північними звіробоями могли бути торгові посередники – місцеві купці-булгари.

Інша гіпотеза локалізує Руський каганат у басейні р. Волхова з центром у Ладозі. Після того, як російський археолог Є. Носов довів, що до кінця X ст. літописного Новгород на озері Ільмень не існувало, а отже, всі літописні легенди, у яких він згадується, були, як вказував відомий дослідник Олексій Шахматов, пізнішою вставкою, російські історики почали шукати північну Русь на Ладозі, в басейні р. Волхова. Тут справді існувало давнє городище, яке, згідно з археологічними джерелами, до кінця X ст. населяли давні скандинави. За легендою про призначення варягів у 862 р. саме в Ладогу прибув запрошений місцевими племенами варязький ватажок Рюрик. З приводу цієї

літописної легенди й навколо особи Рюрика точиться дискусія уже понад два століття. Сучасна реінкарнація версії, висловленої у першій половині XIX ст. Ф. Краузе, про те, що літописним Рюриком був Рюрик Ютландський, не була підтримана провідними російськими скандинавістами Оленою Мельніковою та Тетяною Джаксон. Згідно із свідченнями західноєвропейських джерел, Рюрик Ютландський більше діяв у Фризії, ніж у Північно-Східній Європі, де він мав би, за цією версією, розбудовувати свою північну Русь. У давньоскандинавських джерелах він взагалі не згадується. Те, що Рюрик Ютландський був сучасником Рюрика літописного, не може бути переконливим аргументом для їх отождоження. Не зрозуміло також, чому Рюрик взяв собі східний титул “каган”, який не використовувався правителями ні у Скандинавії, ні у Північній і Західній Європі. Однак він був добре відомий у Центрально-Східній Європі, розташованій поблизу західних рубежів Хозарського каганату.

Серед аргументів гіпотези про початкову Русь на Волхові доведеним можна вважати лише факт існування в давній Ладозі торговельної факторії норманів. Очевидно, епоха вікінгів була універсальним періодом в історії середньовічної Європи, на початковому етапі якої давні скандинави грабували прибережні поселення і одночасно торгували з їхніми мешканцями, а у випадку небезпеки швидко відступали в море, за що отримали назву морських кочівників. Лише згодом вони почали засновувати у безпечних місцях постійні торговельні факторії, однією з яких була Ладога.

На сьогодні найбільш переконливою є версія про розташування Русі уже на початку свого формування, наприкінці VIII–в першій половині IX ст., у Середньому Подніпров'ї. При цьому руські правителі намагалися тримати під постійним контролем гирло Дніпра, а також міжнародні торговельні шляхи, зокрема на території Кримського півострова, де вони створювали свої опорні пункти. Про присутність русів у східному Криму у IX ст. свідчить назва візантійської колонії на березі Керченської протоки – Росія (руський Корчев, тепер м. Керч). Руси також згадуються серед мешканців Херсону – опорного пункту імперії у Криму.

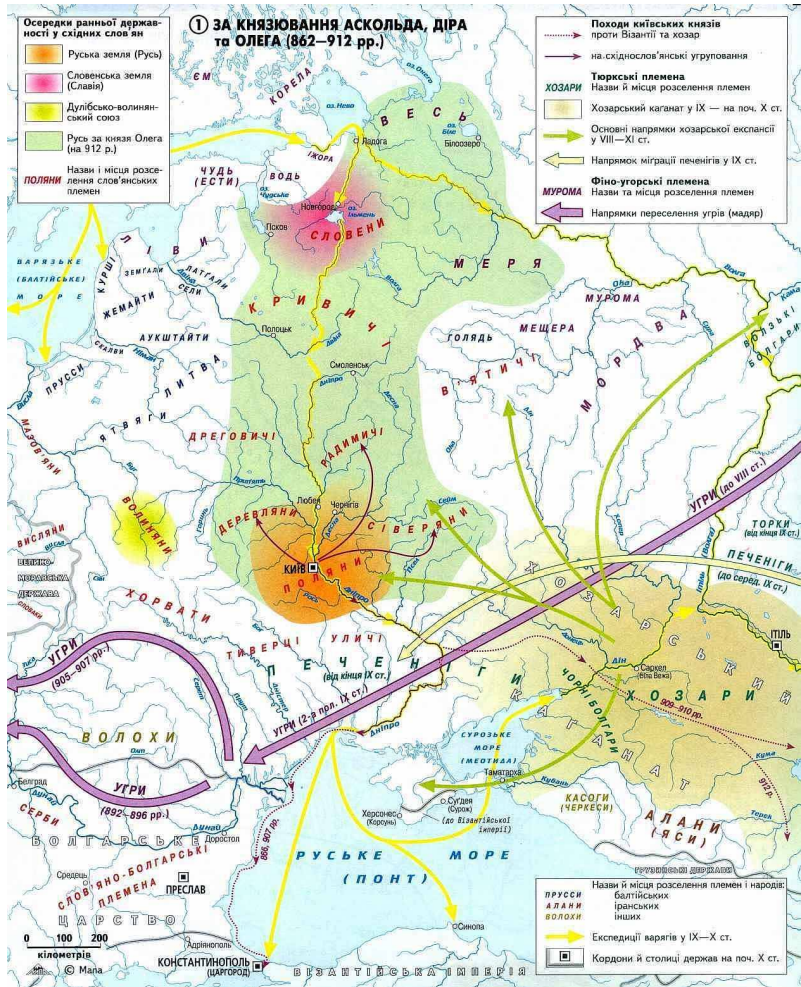
Стосовно походження етноніму, а з часом політоніму „русь”, у сучасній історіографії не висловлено нових оригінальних версій. Як стверджував М. Грушевський, питання про походження назви „русь” належить до „вічних” питань історичної науки, яке не буде ніколи

остаточно розв'язане. На думку історика, вагоміші аргументи, аніж скандинавська гіпотеза появи політоніму, має південна або середньодніпровська версія його походження. На її користь свідчать гідроніми та етніоніми Центрально-Східної Європи: Рось, Роставиця, Росава, росомони, роксолани.

З позицій сучасних уявлень про процеси державотворення питання про походження політоніму можна вважати другорядним, оскільки важливішим є його значення. Якщо навіть припустити, що політонім „Русь” походив від фінської назви місцевості у Швеції, як стверджують норманісти, то у літописах до XIII ст. він використовувався для географічного означення Середнього Подніпров'я і не поширювався на Новгородські та Ростовські землі. Спроби сучасних прихильників норманської теорії довести його північне походження, як і версію початкової північної Русі, не мають нових переконливих аргументів.

У середині IX ст. Руський каганат уже був могутньою державою. За свідченням арабського автора ал-Якубі, під час наступу арабів на Закавказзя його мешканці звернулися за військовою допомогою до трьох володарів: візантійського імператора, хозарського кагана і правителя слов'ян. Останнім міг бути тільки правитель Русі. Тобто, на час походу Аскольда на Константинополь в середині IX ст., Русь уже була доволі впливовою державою, про яку добре знали арабські і візантійські автори. На відміну від попередніх походів, князь Аскольд спрямував своє військо на столицю імперії і світовий центр міжнародної торгівлі – Константинополь. За підрахунками Ярослава Боровського, шлях від Києва до Константинополя руська дружина долала більше місяця.

Географію морських походів русів описав візантійський імператор Константин Багрянородний. За його даними, у червні місяці судна-однодеревки із різних земель Русі збиралися під Києвом і пливли вниз по Дніпру до Вітичева, звідки через два–три дні досягали першого порогу. Проїшовши всі пороги, русичі зупинялися на острові св. Георгія (Хортиці), де вони приносили жертву богам, а потім ще чотири дні пливли далі на південь до острова Березань. Там знову два–три дні відпочивали і далше пливли вздовж північного узбережжя Чорного моря до гирла Дунаю, а звідти – вздовж болгарської землі – до візантійської провінції Месемврії. Флотилія пливла 20 днів по Дніпру і 11 днів – по Чорному морю (8 днів – до гирла Дунаю і 3 дні – до Константинополя).

Русь наприкінці IX–на початку X ст. За Ю. Лозю.

У поході Аскольда на Константинополь було задіяно 360 суден. Спроби деяких дослідників приписати цей похід норманам не є переконливими, оскільки у той самий час, близько 859–861 рр., відбувся похід датських норманів на чолі з Бьєрном і Хастінгом на 62 суднах у Середземне море, під час якого вони взяли м. Луна в Італії, помилково вважаючи, що це Рим. Для епохи вікінгів це був безпрецедентний за масштабами похід, про який повідомляли автори західно-європейських хронік і ісландських саг. Важко уявити, що, по-перше, нормани могли одночасно організувати похід на 360 суднах на Константинополь, під час якого пограбували околиці

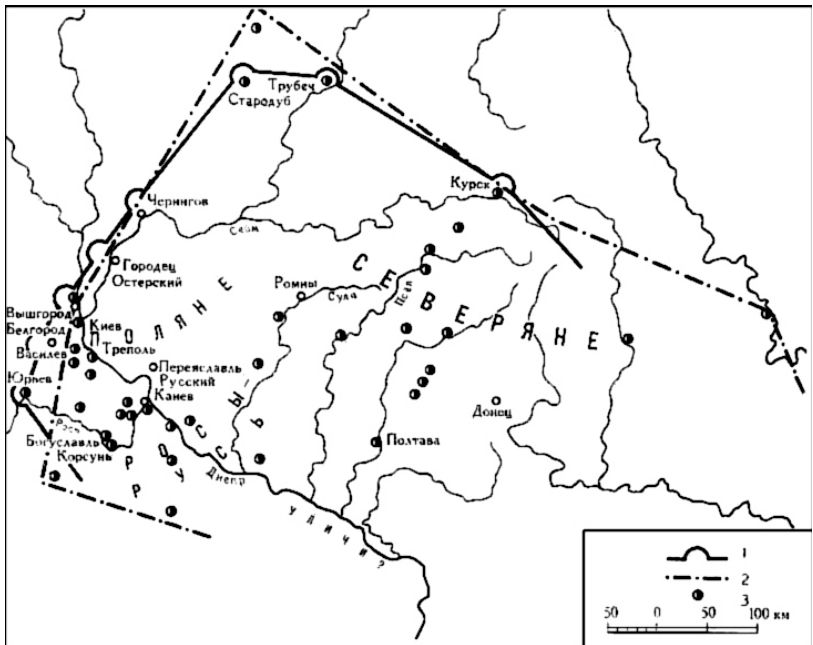
міста і взяли у імператора величезний викуп, і, по-друге, що все це залишилось поза увагою західних хроністів.

Русь в середині – другій половині X ст. За Ю. Лозю.

Політичним центром Руської держави упродовж усієї її історії був Київ, а її територіальним ядром – Середнє Подніпров'я. У писемних руських та візантійських джерелах чітко простежуються два різні значення політоніму “Русь”: вузьке і ширше або, за визначенням візантійського імператора Костянтина Багряно-

родного – “Русь внутрішня” і “Русь зовнішня”. Руссю у вузькому або початковому значенні була територія Середнього Подніпров’я, в основному землі полян і сіверян, своєрідний трикутник, вершини якого становили міста Київ, Чернігів і Переяслав. Після приєднання до Києва земель хорватів і дулібів назва Русь, мабуть, досить швидко поширилася також на Прикарпаття і Закарпаття, оскільки уже у першій половині XI ст. в грамотах угорських королів Закарпаття називалося Руською маркою.

Руська земля (у вузькому розумінні). За Б. Рибаківим. 1 – за історичними даними XII ст.; 2 – за археологічними матеріалами VI–VII ст.; 3 – найважливіші місця археологічних пеам’яток VI–VII ст.

Згідно з літописними джерелами, до складу початкової Русі не входили землі в’ятичів, радимичів, кривичів, словен. Ще у XII ст. літописець писав про поїздки князів і духовенства з Новгороду і Ростова в Русь, коли йшлося про відвідини Києва, Чернігова або Переяслава. Це означає, що навіть у той час Новгородська і Ростовська землі Руссю не вважалися. Вони, як і інші території, приєднані до Києва внаслідок експансії його правителів, були провінціями Руської імперії. Вона включала до

свого складу всі східнослов'янські племена і близько 20 неслов'янських народів, насамперед угро-фінських: чудь, мерю, весь, мурому, черемис, мордву, пермь, ям, голядь, корсь, ліб, норому, а також литву, зімеголу та інші. На початку XI ст. тьмутараканський князь Мстислав Володимирович приєднав до Русі північнокавказькі племена ясів і косогів. Величезна територія, утворена шляхом військової експансії, на якій проживало поліетнічне і залежне від Києва населення, дають підстави стверджувати, що на той час Русь була однією із найбільших середньовічних імперій.

Формування державної території Русі в основному завершилося наприкінці X–на початку XI ст. У середині XI ст. територія Київської держави була найбільшою – її периметр сягав 7 тис. км. Русь простягалася від басейну Вісли – на заході до Ками і Печори – на сході, від Чорного моря – на півдні до Білого моря і Льодовитого океану – на півночі. Більшу половину її території займали рідко заселені лісові райони східноєвропейської Півночі.

Кордони Руської держави не були постійними – вони змінювалися впродовж усього періоду її існування. Особливо це стосується південних і південно-східних рубежів, які межували зі степом: саме вони зазнавали найбільших змін. Так, після розгрому Хозарського каганату в другій половині X ст., кордон Русі значно змістився на південний схід, оскільки до її складу увійшла частина території каганату, на якій було утворено Тьмутараканське князівство. Згідно з домінуючою в історіографії XIX–XX ст. версією, воно охоплювало землі в нижній течії Кубані, Керченський півострів і східну частину Кримського півострова. Його центром було місто Тьмутаракань, засноване в гирлі Кубані на Таманському півострові, на місці колишньої грецької колонії Гормонасси. В період хозарського панування місто називалося Тумен Тархан. У візантійських джерелах VII–IX ст. воно згадується як Таматарха. З кінця IX ст. слов'яни, які заселили Таманський півострів, почали називати його Тамантаркан. У XII ст. землі у гирлі Кубані потрапили під контроль Візантії, і колишня Таматарха була перейменована у візантійську Мотроху. У XIII ст. місто населяли здебільшого половці, згодом тут з'явилися татари, а у XV ст. – генуезці.

У середні віки місто в гирлі Кубані було важливим міжнародним торговельним центром. Через нього проходив, зокрема залозний торговельний шлях, який з'єднував Київ із Закавказзям. Однак переконливих доказів того, що Таматарха або Тамантаркан була літописною Тьмутараканню немає, як і достовірних свідчень існування Тьмутараканського князівства на південно-східному узбережжі Азовського моря. Його не згадують ні європейські, ні візантійські, ні арабські джерела. Єдиним доказом існування Тьмутаракані в гирлі Кубані є так званий тьмутараканський камінь, знайдений на початку XIX ст. з написом, який повідомляв, що князь Гліб „міряв... море від Тьмутаракані до Корчева”, але багато вчених, серед яких історики Олександр Спіцин, Олександр Зімін, Едвард Кінан, Андре Мазон сумнівалися в його оригінальності.

В. Татищев свого часу локалізував Тьмутаракань у Рязанській землі, історик Андрій Лизлов – біля Астрахані. Наприкінці X ст., коли київський князь Володимир Великий відправляв свого сина Мстислава княжити в Тьмутаракань, Північний Кавказ заселяли печеніги, алани, меоти, синди, яси, косоги, хозари, а Тамань – чорні болгари. Місця для руського князівства тут не залишалося. В першій половині XI ст. Мстислав Володимирович приєднав до Тьмутараканського князівства землі між Доном і Кубанню, заселені ясами і косогами. Це може свідчити про те, що Тьмутараканське князівство розташовувалося десь неподалік на Дону.

В XI ст. запустіли і стали кочів'ями печенігів і половців південно-західні землі Русі, розташовані між Південним Бугом і Дунаєм. Ще раніше печеніги витіснили слов'янські племена з Дніпровсько-Бузького межиріччя. Більшою стабільністю відзначався західний кордон Русі з Угорщиною і Польщею, який проходив по Карпатських хребтах та лісах – він був природною прикордонною смугою завширшки десятки кілометрів.

Утвердження державного укладу в Київській Русі супроводжувалося запровадженням нового адміністративно-територіального устрою і поступовою ліквідацією кордонів племінних князів. Саме у цей час виникає поняття волость. Слово “волость”, “власть” вживалося у літописах у широкому значенні – як земля або область, і у вузькому – як округ, що тяжів до того чи іншого міста. Округ входив до складу волості – землі. Новий волосний державно-територіальний поділ, що поступово замінював родоплемінний, був

тісно пов'язаний із розвитком міст. Великокняжа влада, утворюючи державне начало, всіляко сприяла їх будівництву і заселенню. Уже перші руські князі, попри постійну зайнятість військовими походами, за свідченням літописців, закладали міста. Літописи містять відомості про велику програму з розбудови міст Володимира Великого. Тільки у Південному Побужжі у X ст., за часів князювання Володимира Великого, було споруджено майже 50 городищ. Численні укріплені городи, закладені князем, окрім функції захисту від кочовиків ядра Русі – Середнього Подніпров'я – також відігравали важливу роль у зміцненні княжої влади на місцях і в організації господарського життя, а окремі з них згодом стали великими економічними центрами.

Східна Європа за скандинавськими джерелами XI–XII ст. За С. Трубчаніновим. Цифрами показано об'єкти, які за О. Пріцаком, згадуються в ісландській поемі „Битва готів з гунами”: 1 – Даннстадір з Арґеймаром; 2 – Мюрквід; 3 – Ясарфйоль; 4 – Дунґейт.

Масштабні будівельні роботи з розбудови Києва велися за часів князя Ярослава Мудрого. У період його правління площа дитинця, укріпленого потужними оборонними мурами, зросла у сім разів. У місто можна було увійти через троє воріт: Лядські, Жидівські та Золоті. За підрахунками дослідників, здійснений обсяг будівельних робіт вимагав щоденної праці не менше тисячі будівельників упродовж п'яти років поспіль. Ярослав Мудрий також збудував 13 городищ-фортець оборонної лінії, що проходила по берегах Росі. У той самий час співправитель і брат Ярослава Мудрого князь Мстислав Володимирович розбудовував свою резиденцію – місто Чернігів.

В результаті цілеспрямованої діяльності київських князів, а також об'єктивних процесів соціально-економічного розвитку, Русь перетворилася у країну міст-городів – “Гардаріку”, як її називали нормани. Про динаміку розвитку міст в Київській Русі свідчать літописи: за IX–X ст. згадується 16 міст, найдавнішими з яких були Київ, Чернігів, Ладога, Білоозеро, Переяслав, Вишгород, Іскоростень, Любеч, Псков та інші. У другій половині XI ст., було засновано 50 нових міст, у XII ст. – понад 130 і в перших десятиліттях XIII ст. – ще 50.

Згідно з археологічними даними, до кінця X ст. не існувало Новгород. Перше городище й укріплений дитинець на березі Волхова були закладені тільки наприкінці X–на початку XI ст. Це є переконливим доказом пізнішої вставки у „Повість минулих літ” повідомлень про події другої половини IX–X ст., у яких згадується Новгород.

У другій половині XI–на початку XIII ст. нові міські центри виникали переважно в центральних районах Руської держави. Швидко розбудовувалися міста також на південно-західних землях – Волинській і Галицькій, особливо на західних рубежах князівств, що пояснюється намаганням руських правителів чіткіше окреслити державний кордон Русі. Саме тоді були засновані міста Дорогобуж, Дубен, Острог, Тербовль, Воїнь та ін. Більшість названих у літописах городів була укріпленими поселеннями, справжніх міст – центрів ремесла і торгівлі налічувалося не більше 100.

Згідно з археологічними даними, більше 70 відсотків городищ Київської Русі не згадується в письмових джерелах, тобто, реальна кількість міст була значно більша, ніж зафіксовано у літописах, навіть якщо не всі городища були містами. Загалом у

Київській Русі налічувалося близько 414 міст, найбільше з них – 79 – в Київській землі, далі йшли Чернігівська, Переяславська, Галицька і Волинська землі; за ними – Полоцька і Смоленська, а найменше міст – у Ростовсько-Суздальській і Рязанській землях.

Площа більшості руських міст становила понад 2,5 га. Найбільшими за площею і чисельністю населення були: Київ (380 га), Чернігів (250 га), Галич (250 га), Новгород (150 га), Переяслав (100 га), Білгород (100 га), Володимир-Волинський (80 га), Вишгород (80 га).

Вирішальну роль у перетворенні міста у центр округу – волості – мала наявність у ньому княжої адміністрації, зокрема воєвод. Волостями управляли князі – волостелі. Волосна адміністративно-територіальна система в Київській державі почала формуватися у період правління князів Святослава Ігоровича і Володимира Святославича.

Зміни в територіальному устрої руських земель відображені в лексиці: так, замість родоплемінних етнонімів – поляни, сіверяни, словени виникли нові назви, які походили від назв волості – кияни, чернігівці, новгородці. Назви волості та її головного міста, як правило, збігалися, хоча були й винятки: окремі волості називалися за географічним принципом – Погоринна область, Поросся, Посейм'я, Двінська земля. На землях, де державний устрій поширився пізніше, старі родоплемінні назви зберігали довше, як наприклад, у дреговичів.

Утворення волостей свідчило про одержавлення земель. Волості стали основними адміністративно-територіальними одиницями Руської держави, території яких не збігалися з колишніми родоплемінними княжіннями. На думку істориків, поняття волость також не було тотожним поняттю земля-князівство, хоч іноді вони могли і співпадати. У більшості ж випадків волость – це структурна частина князівства. Князівства, утворені в процесі поділу Русі, склалися, як правило, з кількох волостей. Дослідники одностайні в думці про тісний зв'язок понять „волость” і „місто”, про взаємозв'язок процесів утворення міст і розвитку волосного устрою, а також про еволюцію значення терміна „волость”. Так, після Любецького з'їзду поняття волость стало тотожним поняттю “отчина”, хоча остання могла охоплювати і кілька волостей.

Русь наприкінці X–на початку XI ст. За Ю. Лозю.

Територіально-адміністративні утворення та поселення Київської Русі були максимально пристосовані до географічного середовища, тобто, їхні кордони, зазвичай, збігалися з природними перешкодами. Творенню природних границь також сприяли ментальні стереотипи середньовічного суспільства. Так, у сприйнятті середньовічної людини ліс був „пустельним” кордоном, „нічиєю землею” між володіннями і державами, сповненою примарними

страхами або й реальною небезпекою. У вітчизняних писемних джерелах також згадуються „злі ліси та болота”, які були рубежами між поселеннями чи волостями.

З середини XI ст. відносна єдність Руської держави почала поступово руйнуватися, утворилися перші удільні князівства, закріплені за певними гілками династії Рюриковичів. Уже наприкінці X ст. перший– Полоцький уділ – виділив для свого сина князь Володимир Великий. За заповітом Ярослава Мудрого, в окремі уділи були виокремлені Чернігівське і Переяславське князівства, закріплені за його синами Святославом і Всеволодом. Наприкінці XI ст. на Любецькому з'їзді князі Ростиславовичі домоглися визнання своїх прав на захоплені раніше Галицькі землі.

У середині–другій половині XII ст. Русь остаточно розпалася: із адміністративно-територіальних одиниць Руської імперії окремі землі–князівства перетворилися на окремі самостійні держави, подібні до західноєвропейських королівств. На території України постали Галицьке, Волинське, Чернігівське, Переяславське та Київське князівства. У Північно-Східній Європі (на території сучасної Росії) – Смоленське, Ростовсько-Суздальське, Муромсько-Рязанське князівства та Новгородська республіка, на території Білорусії – Полоцьке князівство. Розпад удільних князівств продовжувався й у XIII ст., оскільки разом із розростанням місцевих правлячих династій виникали нові дрібніші уділи.

V. 2. Географія господарства Київської держави

У писемних джерелах до середини XIII ст. інформація про системи землеробства, які використовувалися у різних регіонах Русі відсутня. З огляду на це, до початку XX ст. в історіографії, що базувалася лише на писемних джерелах, переважала думка, що головними галузями господарства в Руській державі були промисли і торгівля. Завдяки археологічним пам'яткам та етнографічним матеріалам, сучасні дослідники змогли реконструювати основні землеробські системи Східної Європи домонгольських часів і встановити, що саме землеробство і скотарство були базовими галузями економіки Русі.

Русь в середині—другій половині XI ст. За Ю. Лозю.

Розвиток систем землеробства залежав насамперед від кліматичних і ландшафтних умов, а також від розвитку землеробської техніки. У лісостеповій зоні Східної Європи найдавнішим було мотичне землеробство, при якому обробляли відносно невеликі поля, наближені до поселень. Після кількох років експлуатації їх залишали і освоювали нові, більш віддалені ділянки землі. За якийсь час старі поля відновлювали родючість

природним способом та знову ставали придатними до використання. Так зароджувалася перелогова система землеробства. У лісостеповій зоні вона остаточно сформувалася у мідно-бронзовому віці – з появою орного землеробства і використанням тяглової сили худоби. При цій системі виснажена ділянка землі на певний час залишалася в спокої – у перелозі, – а старий переліг, після відновлення родючості, знову ішов під оранку. Оскільки період відновлення родючості ґрунтів був доволі тривалим і значно перевищував період їхньої експлуатації, обов'язковою умовою існування перелогової системи була наявність великих площ неораних земель. Цілинні степи, придатні для землеробства, були лише у лісостеповій смузі, тому тут у I тисячолітті ця система стала панівною.

У період Київської Русі територія поширення перелогової системи значно зменшилася. Вона збереглася тільки у південних і південно-східних, порубіжних із степом, регіонах Руської держави, зокрема на Пороссі. В інших районах лісостепу цілинних земель, необхідних для існування перелогової системи, на той час уже майже не залишилося. У Пороссі, після будівництва Ярославом Мудрим пороської фортифікаційної системи, з дозволу київських князів почали селитися торки, берендеї, коуї та інші тюркомовні племена, які, перейшовши до осілого життя, почали займатися землеробством. Через часті набіги печенігів, а потім половців, населення на пороському пограниччі зростало дуже повільно, а тому тут зберігалось багато вільних земель, необхідних для перелогового землеробства. У 1093 р., у зв'язку з нападом половців, літописець описував пороський ландшафт як чергування оброблених нив і пасовищ для худоби, що було типовим для перелогової системи. В розташованих північніше густонаселених районах лісостепової зони Русі, в яких у другій половині XI ст. земля поступово переходила у приватну власність з визначеними межами, перелогова система уже була неможлива.

З давніх давен у лісових районах Східної Європи практикувалася вирубна система землеробства, при якій освоєні ділянки землі змінювали щотри-чотири роки. Після експлуатації їх залишали у спокої і вони знову заростали лісом. В умовах вирубної системи землеробства період відновлення родючості ділянок також тривав значно довше, ніж період їх експлуатації. Тому з часом вільних ділянок поблизу поселень почало бракувати і

мешканці були змушені їх шукати у більш віддалених місцях. В окремих районах лісової зони вирубна землеробська система проіснувала дуже довго: так, у прип'ятському Поліссі вона практикувалася ще у XIX ст.

Основним агротехнічним засобом при вирубній системі було спалювання лісу й обробіток ґрунту вогнем. Розпушування ґрунту землеробськими знаряддями мало допоміжне значення. Для спалювання лісу вибирався сухий і трохи вітряний день. Спочатку зрубані дерева викладали рядами на ділянці й одночасно підпалювали, потім жердинами їх пересували по всій площі ділянки, оскільки ґрунт мав бути рівномірно пропечений на глибину не менше 5 см. У той час це був основний спосіб боротьби з бур'янами. Пізніше попід, яким удобрювали земою, рівномірно розподілявся по усій ділянці. Після цього ґрунт розпушували, сіяли зерно і загортали посів. На ранніх етапах для обробітку ґрунту використовували волокушу або суковатку, пізніше – однозубу або багатозубу соху. Для сівби під озиму пшеницю ліс спалювали восени, під яру – навесні. На вирубку і спалення десятини лісу витрачали близько 90 робочих днів. Оскільки при вирубній системі землеробства основним етапом підготовки ділянки під посів була вирубка лісу, необхідною умовою для її розвитку стала поява залізної сокири.

У Київській Русі вирубне землеробство поширювалося в окремих районах, зокрема на Поліссі. У Середньому Подніпров'ї і у лісостеповій смузі ця система вже не використовувалася, а вирубка дерев проходила лише з метою розчищення лісових ділянок для парової системи орного землеробства.

Для перелогової і вирубної землеробських систем характерний природний спосіб відновлення родючості ґрунтів, який є довготривалим і потребує великих вільних площ землі. З розвитком агротехніки поступово формувалися нові землеробські системи, при яких виробник міг сам регулювати і прискорювати відновлення родючості ґрунтів. При новій агротехніці ділянку після „відпочинку” переорювали, але не засівали, потім – кілька років засівали, чергуючи культури, і знову залишали в переліг. Поступово період „відпочинку” ґрунту скорочувався, водночас зменшувався і час його експлуатації, поки вони практично не зрівнялися і не досягнули мінімуму – одного-двох років.

Щоб підвищити врожайність ґрунту, землероби поліпшували його обробіток, винищували бур'яни, запроваджували чергування культур, скорочували термін експлуатації ділянки, аж поки не перейшли до двопільної парової системи. Таким чином, зменшення площ вільних земель і додатковий обробіток ґрунту для боротьби з бур'янами спричинили еволюцію перелогової системи у парову систему землеробства з двопільною і трипільною сівозмінами, для яких характерна була постійна експлуатація земельних ділянок.

Двopильна парова система сформувалася у Центрально-Східній Європі у другій половині I тисячоліття (у Західній Європі вона відома з VII ст.). Її визначальна риса – зрівняння у часі періодів експлуатації і „відпочинку” ділянки, що дало змогу значно збільшити посівні площі. Якщо при перелоговій системі земля в перелозі завжди перевищувала площу засіяних земель у стільки разів, у скільки час „відпочинку” ґрунту перевищував час його експлуатації, то при паровій двопільній системі щорічно засівалася половина орних земель, а отже, значно збільшилися площі під посівами. З появою парової системи землеробство стає інтенсивним, тобто, продуктивність збільшується шляхом поліпшення обробітку землі і підвищення врожайності. Поля не виснажувалися, ґрунт регулярно „відпочивав”, для відновлення його родючості застосовувався паровий обробіток з угноєнням. Оранка ділянки під пар здійснювалася пізньої весни або на початку літа.

Трипільна парова система землеробства з'явилася у Західній Європі у VIII ст., а у IX ст. вона уже набула значного поширення. Незважаючи на відсутність літописних згадок про трипільну парову систему до XV ст., український археолог О. Довженок довів її існування вже у часи Київської Русі. Вона сформувалася одночасно з появою плуга у лісостеповій зоні і двозубої сохи – у лісовій. Використання трипільної системи у Східній Європі засвідчив арабський автор X ст. Ібрагім Ібн-Якуб – він писав, що слов'яни сіють двічі на рік: влітку (озиме) і навесні (яре) і збирають дві жатви. Знахідки зерен озимих і ярих культур на руських городищах також підтверджують озиму і яру сівбу, характерну для трипільної сівозміни. При трипільній паровій системі орні землі діляться на три частини: одна – під озимими посівами, друга – під ярими і третя – під паром. Одночасні посіви озимих і ярих культур могли якийсь час існувати і при двопільній системі, коли половину посівних площ займали озимі, половину – ярі культури, однак рано чи пізно така

сівозміна приводила до трипільної системи обробітку полів. Розподіл орної землі на три однакові частини і щорічне чергування озимих, ярих культур і пару розширили посівні площі з половини (при двопільній системі) до двох третіх, а, отже, зросла врожайність, що мало велике значення в умовах збільшення чисельності населення Руської держави.

У лісових районах Київської Русі парова система з двопільною і трипільною сівозмінами існувала одночасно з панівною вирубною системою, а в степових районах – з перелоговою. Парова система землеробства стала основною в лісостеповій зоні з тенденцією до витіснення двопільної сівозміни трипільною. Сучасні дослідження російського історика А. Кір'янова доводять існування двопільної і трипільної парової системи у Новгородській землі Руської держави. Склад насіння бур'янів та їх кількість свідчать про те, що в XI–XII ст. жито і пшеницю тут вирощували на культурних, а не на цілинних землях або лісових вирубах.

Важливе місце в господарстві Русі, особливо в північних лісових районах, займали промисли, насамперед мисливство і звіроловство. Однак і в лісостеповій зоні мисливство відіграло вагомий роль, причому і у селянському, і у княжому господарствах. Так, у своєму „Повчанні” Володимир Мономах називав мисливство важливим заняттям, а серед звірів, на які він полював, згадував турів, диких коней, лосів, оленів, кабанів і ведмедів, які у великій кількості водилися у Переяславській землі. Серед пушних промислових звірів лісостепової і лісової зон велику цінність мали білка, бобр, лісова куниця. У степовій зоні полювали на лисиць, козуль, диких коней, зайців. Про значний розвиток мисливства, а також зростання впливу людей на природне середовище через вирубування лісів і розорювання степів свідчить той факт, що вже у XII ст. зубри зі степової і лісостепової зон перейшли в малодоступні для людини північні лісисті райони, де у несприятливих умовах незабаром зникли.

Важливим промислом було також рибальство. Ним займалися мешканці усіх поселень, розташованих на берегах річок та озер. Його розвитку сприяла розгалужена мережа водойм, багатих на рибу. У південних і північних річках Русі ловилася велика риба: осетр, білуга, стерлядь. Попит на продукцію рибальства особливо зріс після прийняття християнства, коли були запроваджені церковні пости, яких дотримувалося духовенство і правляча верхівка. До рибного промислу у другій половині XI–XII ст. долучилися також монастирі.

Значне місце у господарстві і у руському експорті займала продукція бортництва. Мед і віск були серед постійних продуктів споживання населення Русі, а також серед експортних товарів руських купців. Бортництво розвивалось у лісовій та лісостеповій зонах, де у XIII–XIV ст. русичі перейшли від збирання меду диких бджіл до пасічництва. З появою вуликів бджільництво поширилося і у степовій зоні. Населення лісової і лісостепової зони також добувало дьоготь і смолу. Допоміжну роль у господарстві відіграло збирання ягід, диких плодів, грибів, горіхів.

Значного розвитку в Київській Русі досягло ремесло. Окрім домашнього ремесла, яке задовольняло внутрішні потреби господарства і було поширене у всіх регіонах, розвивалося професійне міське ремесло, орієнтоване на ринок. У містах працювали ремісники 42 спеціальностей. Найбільш розвинуті галузі ремесла становили чорна металургія, ковальська справа, ювелірне, склоробне, гончарне, деревообробне і каменеобробне виробництва.

У лісовій та лісостеповій зонах Київської Русі добували болотну залізну руду. Південний кордон її поширення пролягав по порубіжжю лісостепу і степу. Поблизу родовищ залізної руди знаходилися металургійні центри і розвивалися металообробні ремесла. У більшості випадків руда за своїм складом не надавалася для виготовлення зброї і тільки у деяких місцевостях Полісся, зокрема, поблизу с. Харлуг на Рівненщині, криця була придатною для виготовлення мечів. Харалужні мечі, згадувані у „Слові о полку Ігоревім”, виготовлені саме з такої криці. Великі центри залізробного ремесла були у Городоську на Тетереві (тепер с. Городоськ Житомирської обл.) і у Вишгороді.

З чорною металургією пов'язаний розвиток ковальського ремесла. Його найбільшими центрами на Русі були Київ, Чернігів, Галич, Вишгород, Новгород, Смоленськ. Ковальми у руських містах називали не тільки майстрів, які виготовляли вироби з заліза, а й ремісників, які працювали зі сріблом, золотом та міддю, оволодівши усіма середньовічними техніками обробки кольорових металів: литвом, сканню, перегородчатою емаллю, черню, зерню та ін.

Великим центром ювелірного ремесла був Київ. У місті виявлено дві майстерні, у яких виготовляли емалі й інші прикраси широкого вжитку з міді, срібла, їхніх сплавів та золота. Ці

метали імпортувалися: мідь завозилася з Волзької Болгарії, срібло – з арабських країн і німецьких земель, а золото – з Візантії. Складна техніка перегородчастих емалей потрапила на Русь разом із візантійськими майстрами у X–XI ст., а вже у XII–XIII ст. набула значного поширення серед руських ювелірів. Майстерні з виготовлення емалей знаходилися також у Чернігові, Галичі, Новгороді.

Різновид ювелірного ремесла становило оригінальне мистецтво черні, яке виникло і розвинулося в окрему галузь на Київщині і Чернігівщині у X ст., й найбільшого розвитку досягло у XII–XIII ст. Значним центром черневого ремесла був також Галич. Найпоширеніші ювелірні вироби цієї техніки – плетені браслети, обручі, перстені, колти.

На рубежі X–XI ст. у Києві зародилося склоробне ремесло. Майстри виготовляли скляне намисто, перстені, посуд, віконне скло. З часом ремісничі склоробні центри сформувалися також у Полоцьку, Смоленську і Новгороді, однак окремі види скляних прикрас, зокрема намисто, перстені і браслети виробляли тільки у Києві.

Одним із найбільш розвинутих було гончарне ремесло. Майстри виготовляли продукцію масового вжитку різноманітного асортименту: горшки, глечики, корчаги, голосники, світильники, підсвічники, кахлі, іграшки тощо. Особливим розмаїттям відзначалося гончарне виробництво у Києві, Чернігові, Вишгороді. Осередки гончарного ремесла сформувалися також у Білгороді, Родні, Остерському Городку, поблизу Канева. Гончарі всіх цих міст позначали свою продукцію спеціальними клеймами у формі двозубців, або тризубців.

На початку XI ст. у Києві розпочалося виробництво полив'яних керамічних виробів – полив'яних плиток для оздоблення храмів, поліхромних полив'яних писанок, які були предметом руського експорту, а також полив'яного посуду, дитячих іграшок. Центри полив'яної кераміки, як припускають дослідники, були також у Чернігові, Любечі, Вишгороді, Городоську на Тетереві та в інших містах.

У всіх регіонах Київської Русі високого рівня розвитку досягнуло деревообробне ремесло. Руські майстри розвивали оригінальне архітектурне мистецтво, будуючи дерев'яні храми, хорони знаті і фортифікаційні споруди. З дерева виготовляли також

різноманітні предмети побуту – меблі, посуд, знаряддя праці. Кам'яне будівництво, яке розпочалося після прийняття християнства, дало новий поштовх каменеобробному ремеслу. Розвивалася також дрібна обробка каменю, зокрема, виготовлення хрестів і саркофагів. З місцевого овруцького шиферу виробляли пряслиця, які забезпечували не лише внутрішні потреби, а й ішли на експорт.

Розвинутими були ремесла, пов'язані з обробкою шкіри. У містах Русі виготовляли саф'ян, пергамент; в Галицькій землі працювали майстри-сідельники, які виготовляли сідла, і тульники, які спеціалізувалися на виготовленні тул (колчанів для стріл). Очевидно, що у Києві та інших столичних центрах були висококваліфіковані майстри-кравці, які шили одяг із дорогих привізних тканин – шовків, паволок, оловіру.

Провідну роль в економіці Київської Русі відігравала зовнішня торгівля, оскільки саме тут перетиналися важливі міжнародні торговельні шляхи – і водні і суходільні. Так, залозний шлях з'єднував Середнє Подніпров'я із Закавказзям. Важливу роль у східній торгівлі Русі відігравав хозарський торговельний шлях, який прямував із Києва через Десну і Сіверський Донець до низів'їв Волги, де сходилися торговельні магістралі з Середньої Азії і Північного Кавказу. Хозарія була посередником у русько-арабській торгівлі, яка досягла найбільшої активності у IX–першій половині X ст. За даними арабського мандрівника і географа IX ст. ал-Істархі, сама Хозарія продавала лише риб'ячий клей, всі інші товари експорту – мед, віск, хутра, невільники – постачалися з Русі. В арабській знаті особливий попит мали хутра соболів, чорних лисиць і невільники. Русь була також посередником у скандинавсько-арабській торгівлі. Зі Скандинавії на Схід експортували „риб'ячий зуб” (клики моржів). Із арабських країн на Русь ввозили срібну монету та срібні прикраси, а також зброю, одяг і посуд.

У верхів'ях Десни східний торговий шлях розгалужувалася на хозарський – до Ітиля і болгарський – до столиці Волзької Болгарії – Булгара. Дніпровсько-Волзька система трансконтинентальних водних шляхів з'єднувала арабський Схід і європейський Захід середньовічної Ойкумени.

Важливою торговельною магістраллю, яка поєднувала північ і південь Східної Європи був шлях “із варяг у греки”, описаний у “Повісті минулих літ” і у творі Костянтина Багрянородного “Про управління імперією”. Цей шлях, а точніше систе-

ма шляхів, починався у Старігарді або Шлезвігу, пролягав через місто Волін у гирлі Одри, Південно-Східну Прибалтику, далі – по Волховсько-Дніпровській водній системі вів у Чорне море – до візантійського і болгарського узбережжя. Важливим центром русько-візантійської торгівлі була візантійська факторія Херсон у Криму.

Русь експортувала у Візантію хутра, віск, невільників, осетрову ікру з Подніпров'я, а з початку XIII ст. – зерно. З Візантії привозили в руські міста шовкові тканини (близько двох третіх їх загального імпорту), одяг, взуття, посуд, килими, скляні прикраси, амфору тару, вино, оливкову олію, східні приправи. Після утвердження в Руській державі християнства, сюди у великій кількості завозилися ікони, книги, церковне начиння, а також декоративні елементи для оздоблення храмів.

Після захоплення хрестоносцями Константинополя у 1204 р., Русь надалі підтримувала торговельні зв'язки з новоствореною Трапезундською імперією. Через Трапезунд руські товари потрапляли на азійські і навіть африканські ринки. На початку XIII ст. руські купці з'явилися також на ринках малоазійської Нікейської імперії, зокрема у Амастріді.

Суходільні торговельні шляхи були не менш важливим засобом сполучення і також сприяли розвитку міжнародної торгівлі. Так, із кримськими володіннями Візантії Київ з'єднував Грецький шлях, який вів із Києва до Канева, далі до Кічкаської переправи і від неї через Перекоп до Криму. До Кічкаської переправи з Грецьким збігався Залозний шлях, який далі повертав на схід – на Північний Кавказ.

Уже на початку IX ст. функціонував шлях із Києва до міст верхнього Дунаю (через Сандомир до Кракова, далі до Праги і Регенсбурга), який був частиною міжнародної торговельної магістралі, що з'єднувала Західну Європу з країнами Сходу. На його основі утворилися два внутрішні торговельні шляхи: один з Києва до Володимира, другий – з Києва до Галича і Перемишля. Імовірно, цей другий шлях, який проходив через Василів, Котельницю, Болохів, Межибож, а далі – через Теревивлю до Галича або через Звенигород до Перемишля – був літописним Соляним шляхом. Про вагомість торгівлі німецьких земель з Руссю свідчать такі факти: наприкінці XII ст. герцог Фрідріх Саксонський звільнив руських купців від сплати мит, у Києві

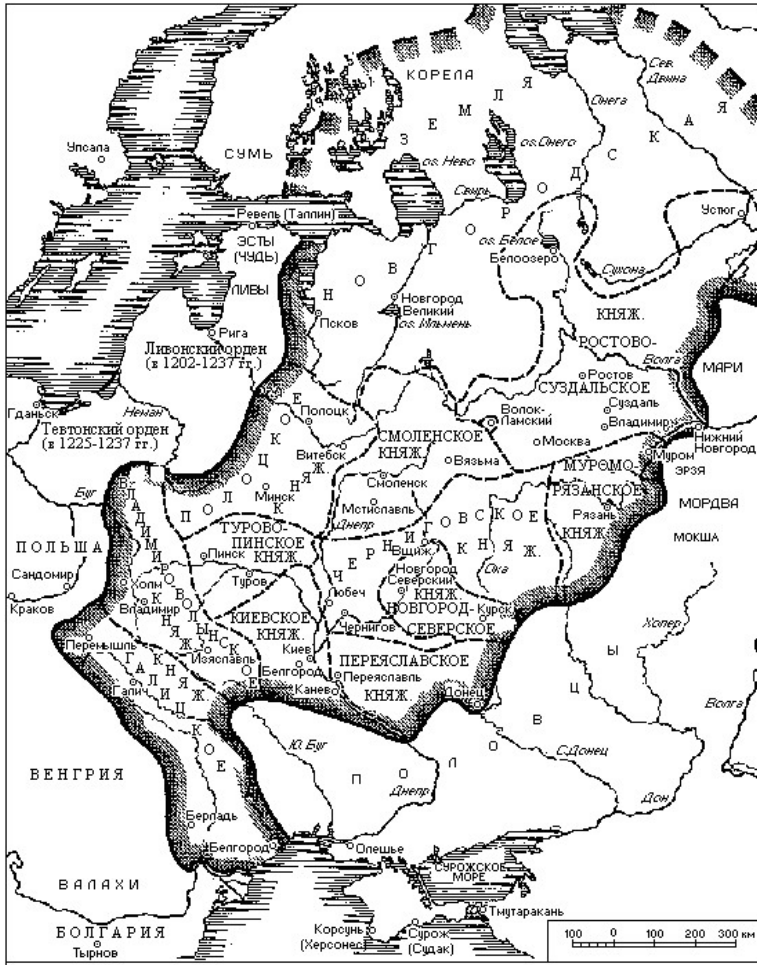
перебувала постійна колонія німецьких купців; врешті, навіть після розгрому міста Батием, посол папи римського Плато Карпіні констатував присудність у ньому австрійських торговців. Торговельні зв'язки з Руссю підтримували також купці з німецького Майнца, які привозили в Русь срібло, а звідти вивозили у Західну Європу віск, коней, хутра. Через німецькі землі руські хутра потрапляли в Англію, а сукно із Фландрії і шовк з Іспанії – на Русь. З XI ст. з Русі у Західну Європу експортували ремісничі вироби: замки, полив'яні писанки, шиферні прясця, хрестинколпіони. Русь також була транзитером східних товарів у Західну Європу, зокрема у Францію.

Торгові шляхи з'єднували Русь із сусідніми європейськими державами. У їх розвитку провідну роль відігравали міста Галицької і Волинської земель. З кінця X ст. розвивалися русько-угорські торговельні зв'язки. Торговельний шлях до Угорщини ішов з Галича через Коломию і через Перемишль. Через Перемишль і Володимир пролягали торговельні шляхи у Польщу, Чехію (вони були частиною магістралі Київ–Регенсбург), через Володимир – у Сілезію.

У XII–XIII ст. на лівобережжі Дніпра суходільні шляхи з'єднували Переяслав, Чернігів, Новгород-Сіверський з північно-східними землями. Тоді ж розгалужена регіональна система водних та суходільних шляхів сформувалася на Волині і в Прикарпатті.

V. 3. Руські удільні князівства XII–першої половини XIII ст.

У другій третині XII ст. Руська імперія остаточно розпалася на землі-князівства і перетворилася на державу з федеративним устроєм. Русь як федерація князівств і Новгородської республіки проіснувала до 1240 р. – до взяття військами Батия Києва, коли перестав діяти інститут київського старійшинства як об'єднуючий чинник федерації.

Загальна схема руських князівств XII ст. За І. Голубцовим.

Початково Русь розпалася на великі удільні князівства, які своїми розмірами не поступалися західноєвропейським королівствам. На перших порах їхні кордони частково збігалися з рубежами колишніх племінних князівств, однак у процесі одержавлення племінних територій і запровадження київськими князями нового територіально-адміністративного устрою відбулися суттєві зміни внутрішніх кордонів. Так, до складу Київської землі, окрім колишніх полянських володінь, ввійшли території древлян і сіверян, до Чернігівської – території дреговичів, радимичів і в'ятичів, Галицької – території уличів і тиверців.

З часом, через розростання місцевих династій, у складі князівств виділялися нові дрібніші уділи.

Київська земля після розпаду Русі була відносно невеликим князівством, більша частина території якого розташовувалася на правому березі Дніпра. На Лівобережжі до Київської землі належала лише прибережна смуга завширшки 10–15 км. Київська земля розташовувалася у сприятливих природно-кліматичних умовах Середнього Подніпров'я, які полягали в багатстві фауни та флори, в наявності значних територій родючого чорнозему і лугових степів, доступності покладів металургійної сировини. Такі умови сприяли розвитку промислів, землеробства, скотарства, металообробних ремесел. Віддаленість від степу, розташування на перехресті важливих торговельних шляхів, активне містобудування також значною мірою вплинули на більш ранню, порівняно з іншими, генезу Київської землі.

Особливість Київської землі полягала в тому, що вона не стала володінням якоїсь однієї княжої династії, а вважалася загальнодинастичною спадщиною. Тут правили представники різних гілок династії Рюриковичів, які, окрім Київської землі, володіли також власними отчинами. Тобто, поняття “Київська земля” і “володіння київського князя” не були тотожними: останні часто виходили за межі власне Київського князівства. Так, під час правління в Києві князів із династії чернігівських Святославовичів, до володінь київського князя входило також Чернігівське князівство; у роки князювання в Києві Мономаховичів до володінь київського князя входила Волинська земля. У XII–XIII ст. київському князю могла належати Переяславська земля, в якій правили або ставленики Києва, або претенденти на київський стіл.

У XII–XIII ст. Київське князівство втратило частину своїх земель. Так, у XII ст. до Волині відійшла Берестейська волость, у XIII ст. – Погоринна волость і Болохівська земля, розташована у верхів'ях Південного Бугу. Після битви на р. Калці у 1223 р., остання увійшла до складу Галицької землі.

Первісна територія Київської волості (уділу) склалася в середині XI ст. – наприкінці правління князя Ярослава Мудрого вона була виокремлена як володіння його старшого сина Ізяслава Ярославовича. Її найбільш стабільний східний кордон проходив по лівому березі Дніпра, а основні володіння розташовувалися на

правому березі. Південний кордон волості спочатку пролягав вздовж Пороської оборонної лінії і межував з половецькою землею. Наприкінці XIII ст. він просунувся далі на південь до річки Тясмин. Західний кордон також змінювався. До XIII ст. на пограниччі з Галицькою землею він проходив по верхів'ях Південного Бугу, по Болохівській землі, яка у 1223 р. відійшла до Галицького князівства; на пограниччі з Волинню спочатку пролягав по р. Случ, а потім – по р. Горинь. Північний кордон Київської землі, без Туровської волості, проходив по лінії міст Ушеськ, Іскоростень, Овруч, Чорнобиль. Якщо, за припущенням деяких істориків, Туровська волость була частиною Київської землі, то він проходив північніше – за Прип'яттю. Впродовж усього XII ст. київські князі утримували під своїм контролем Олешня – важливий порт в гирлі Дніпра .

Київська земля відзначалася активним містоутворенням. Одним із найбільших і найстаріших міст був Київ, розташований на важливих торговельних шляхах. До XIII ст. в місті вже було багато кам'яних будівель (за даними на сьогоднішній день – 43). Першою кам'яною будівлею, спорудженою в Києві, була Десятинна церква, яка наприкінці X–на початку XI ст. стала центром архітектурного ансамблю “Місто Володимира Великого”.

Особливо активно забудовувався Київ у XI ст. Ярослав Мудрий в сім разів розширив територію дитинця, навколо якого спорудив потужну лінію укріплень завдовжки 3,5 км, завширшки 27 м і висотою 16 м. У стінах оборонного валу було троє воріт: Лядські, Жидівські і Золоті. Останні становили двоярусну оборонну споруду з шириною проїжджої частини 6,5 м і церквою Благовіщення на другому ярусі. Центральною будівлею “Міста Ярослава” був Софійський собор. Князь збудував також храми св. Георгія і св. Ірини.

В XI ст. у Києві був споруджений Михайлівський храм Золотоверхого монастиря, який став центром “Міста Ізяслава Ярославича”. На Подолі постали кам'яні храми Богородиці Пирогощі, св. Бориса і Гліба, в Києві та околицях – церква Спаса на Берестові, Успенський собор Печерського монастиря, Михайлівський собор Видубицького монастиря, храм Богородиці Кловського монастиря. За повідомленнями німецького хроніста Тітмара Мерзебурзького, в середині XI ст. у місті налічувалося більше 400 церков і 8 ринків. Суздальський літопис повідомляє, що під час пожежі у Києві 1124 р. згоріло 600 церков – цифра вражає.

На початку XI ст. в Києві проживало, за різними даними, від 50 тис. до 100 тис. осіб. В місті були постійні колонії купців: новгородців, хозар, євреїв, німців, греків, чехів, венеціанців.

Важливими центрами Київської землі були міста Вишгород, Білгород, Василів, Канев, Іскоростень (тепер м. Коростень), Вручий (тепер м. Овруч). Київ охороняли укріплені городища Треполь (тепер с. Трипілля), Іван (в околицях м. Ржищева), Заруб (тепер с. Зарубинці), Витичів (тепер с. Витичів). У південній частині Київської землі стояли городища Пороської оборонної лінії (на сьогодні відомі 13), серед яких були значні міські центри Корсунь (тепер м. Корсунь-Шевченківський), Торчеськ, Юріїв (поблизу Білої Церкви).

Міста і городища ставали центрами окремих уділів, на які дробилася Київська земля. Імовірно, ще за часів княгині Ольги поблизу Києва з приватних володінь київських князів сформувався невеликий Вишгородський уділ, до якого входили землі в окрузі Вишгорода – одного з найбільших і найкраще укріплених руських городищ і водночас важливого торговельного центру. Під час небезпеки з півночі київські князі часто залишали Київ і укривалися за мурами Вишгорода, як, наприклад, у 980 р. Ярополк Святославович. Тут були поховані князі Борис і Гліб, і збудована церква, названа на їхню честь, імені, спочатку дерев'яна, а потім, за правління Володимира Мономаха – кам'яна. У церкві Бориса і Гліба знаходилася привезена з Константинополя візантійська ікона Богородиці, яку у 1155 р. викрав і вивіз із Вишгорода суздальський князь Андрій Боголюбський, і тепер вона відома як головна святиня Росії – ікона Великої Владимирської Богоматері.

Наприкінці XII ст. князь Давид Ростиславович забрав із Вишгорода останки князів Бориса і Гліба і перезахоронив їх у монастирі на р. Смядині під Смоленськом, на місці загибелі Гліба. Наприкінці XVI або на початку XVII ст. церкву Бориса і Гліба розібрали київські домініканці.

Одним із найбільших у Київській землі був Білгородський уділ, розташований у басейні річки Ірпінь. Наприкінці XII ст. білгородський князь Рюрик Ростиславович утворив сильний Овруцько-Білгородський уділ, який передав у спадок своїм синам. У середині XII ст. київський князь Ростислав виокремив уділи з центрами в містах Василів і Красне. На півдні Київської

землі був утворений Торчеський уділ, у якому правили князі з династії Мономаховичів (у XII ст. недовго правив місцевий князь Кондувдій), а частину населення становили чорні клобуки. В середині XII ст. від Торчеського уділу відокремилися Трепольський і Канівський уділи. Захопивши на початку XIII ст. Київське князівство, галицько-волинський правитель Роман Мстиславович закріпив Торчеський уділ за Волинською землею. Саме у Торчеську, залишивши наприкінці 1220-х років Галич, провів останні роки життя галицький князь Мстислав Удатний. Цей уділ контролювався галицько-волинськими володарями до татарського вторгнення.

Чернігівське князівство формально стало окремим уділом у середині XI ст., хоча сам уділ утворився раніше, ще в першій половині століття, в період дуумвірату Ярослава і Мстислава Володимировичів. У XII ст. князівство охоплювало землі колишніх племінних князів полян, сіверян, вятичів, радимичів і дреговичів, але жодна з них повністю до складу князівства не увійшла, тобто, розпад Русі і формування удільних князівств відбувалися не по старих кордонах колишніх племінних земель. Склад територій новоутворених князівств, зокрема Чернігівського, свідчить про те, що старий родоплемінний устрій у Київській Русі був уже значною мірою ліквідований і замість нього утвердився новий волосний територіальний устрій.

Чернігівське князівство займало велику територію на лівому березі Дніпра і частину Правобережжя. На півдні воно межувало з Переяславською землею – кордон між ними проходив по верхів'ях р. Сули і нижній течії р. Остер. Південно-східний кордон зі степом чітко не визначався. На півночі сусідами Чернігівської землі були Ростово-Суздальське і Смоленське князівства, на заході – Київське. Чернігівське князівство розташовувалося на перехресті міжнародних торговельних шляхів, які йшли по Дніпру і Десні з заходу на схід, з півночі на південь і навпаки. На його землях знаходилися давні міста – Чернігів, Любеч, Новгород-Сіверський, Сновськ (тепер м. Седнів), Стародуб. Розташовані на пограниччі з вятичами і радимичами, вони були форпостами державного освоєння Руссю цих земель.

Наприкінці XI ст. з Чернігівської землі виділився окремий Новгород-Сіверський уділ, у якому правив князь Олег Святославович. Йому належали також землі вятичів. У Чернігові княжив

його брат Давид Святославович, який володів землею радимичів. Князь Ярослав Святославович отримав новоосвоєні землі з центрами в Муромі і Рязані. У другій половині XII ст. княжими стольними градами також стали Путивль, Рильськ, Трубчевськ, Козельськ, Вщиж та інші міста Чернігівської землі, а в XIII ст. – Курськ.

Переяславське князівство – вотчина князя Всеволода Ярославовича – було виокремлене в середині XI ст. за заповітом Ярослава Мудрого. Воно розташовувалося на лівому березі Дніпра, на південь від Чернігівського князівства. Кордон між ними проходив по нижній течії р. Остер або ще північніше – по р. Смолянці, нижній лівій притоці Десни. Західний кордон ішов на південь від р. Десни, вздовж київських володінь по правобережних притоках Трубежа – річках Альті і Корані. Нижче Переяслава кордон повертав на південний схід і пролягав по р. Сулі. Тут, за наказом Володимира Великого була споруджена Посульська оборонна лінія, яка визначала південний рубіж Руської землі. Сула становила східний кордон Переяславської землі, а далі починався половецький степ. Головним опорним пунктом князівства на півночі був Остерський городок – центр єдиного уділу, який утворився на її території. На півдні форпостом землі було м. Воїнь. Важливі міські центри Переяславщини – Переяслав, Лтава (м. Полтава), Донець. Повідомляючи про смерть переяславського князя Володимира Глібовича, автор Київського літопису під 1187 роком вперше вживає назву “Україна”.

Галицька і Волинська землі сформувалися дещо пізніше, ніж подніпровські удільні князівства. Наприкінці XI–в першій третині XII ст. майбутнє Галицьке князівство складалося з чотирьох уділів із центрами в Перемишлі, Звенигороді, Теробовлі і Галичі. Дослідники стверджують, що територія Галицької землі склалася в другій половині XI–першій половині XII ст. або навіть пізніше: в середині – другій половині XII ст.

Галицька земля, що утворилася на теренах колишніх племінних союзів тиверців і білих хорватів, складалася з Перемишльської, Звенигородської, Теробовлянської, Галицької і Дністровсько-Бирладської волостей, в яких час від часу виникали уділи. Її північний кордон із Волинню проходив по вододілу між басейнами Дністра і Прип’яті, західний кордон з Польщею, який тільки в XIII–XIV ст. набув стійкого характеру, – по річках Сян і

Віслок до р. Яселки в Карпатах, де з'єднувався з угорським кордоном. Цей кордон зберігався незмінним до 1772 р. як кордон між Руським та Краківським і Люблінським воєводствами. Кордон із Угорщиною, який проходив у Карпатах, становив прикордонну смугу завширшки близько 200 км.

Південним рубезем Галицької землі була Дністровсько-Бирладська волость, яка охоплювала територію від Пониззя Дністра до гирла Дунаю з містами Бирлад (на р. Бирлад, лівій притоці Серета), Малий Галич (тепер м. Галац у Румунії), Дичин, Кілія, Білгород, Яський Торг, Романів Торг, Сучава, Серет, Немеч. Дослідники, зокрема І. Крип'якевич, Я. Дашкевич, Л. Войтович переконливо довели, що землі в Пониззі Дністра і гирлі Дунаю входили до Галицького князівства в період правління князя Ярослава Осмомисла, а потім перебували у складі Галицько-Волинського князівства впродовж XIII ст. до часів Лева Даниловича, коли вони поступово почали переходити під зверхність хана Ногая, імовірно, залишаючись якийсь час у подвійному підпорядкуванні: галицького князя і ординського правителя.

Найдавнішою частиною Галицької землі була “гірська країна Перемишльська” з центром у м. Перемишль, розташованому на р. Сян. Вперше воно згадане в літописі у 981 р. і назване, імовірно, на честь засновника – чеського князя Пржемысла. Існує також припущення, що місто міг заснувати краківський князь Болеслав II з династії Пржемыславичів і назвати його на честь засновника династії. Закладений на давньому торговельному шляху з Києва до Регенсбурга, Перемишль тривалий час залишався другим за значенням містом князівства після Галича. Розташування в гірській місцевості на значній віддалі від Галича зумовили певну відособленість Перемишльської землі і періодичне відновлення на її території окремого уділу.

Другим за значенням містом Перемишльської землі був Ярослав (тепер м. Ярослав, РП), названий на честь князя Ярослава Мудрого (або Ярослава Осмомисла). На кордоні з Польщею розташовувались міста Ряшів (тепер м. Жешув, РП) і Коросно (тепер м. Кросно, РП), на шляху з Перемишля на Волинь – місто Любачів (тепер м. Любачув, РП), ще далі на схід – містечко Подтелич (с. Потеличі, Львівської області), на південний захід від Перемишля – велике, як на той час, місто Сянок (тепер м. Сянок, РП), яке захищало шлях на Угорщину.

На південному сході Перемишльської землі найбільшим містом був Самбір (тепер м. Старий Самбір), на схід від Перемишля – Мостища (тепер м. Мостиська) і Вишня (тепер м. Судова Вишня). Перемишльська земля мала свої солеварні – у містах Стара Сіль і Дрогобич. На шляху з Дрогобича в Карпати стояв укріплений замок Тустань (с. Урич Сколівського району Львівської області).

Галицька земля, яка дала назву об'єднаному князівству, межувала на заході з Перемишльською землею, на півночі – зі Звенигородською і на сході – з Теревовлянською. На правому березі Дністра між гирлами Серета і Збруча розташовувалась столиця Галицької волості, а згодом і Галицького князівства – місто Галич, яке вперше згадується в Печерському патерику наприкінці XI ст. Центральна частина міста (княжий двір і церква Успіння Богородиці) опинилася на території сучасного села Крилос Івано-Франківської області. У XIII ст. Галич був найбільшим містом Південно-Західної Русі. Галицька волость мала доволі значні, як на той час, міста – Зудеч (тепер м. Жидачів Львівської області), Тисмяниця (тепер м. Тисмениця Івано-Франківської області), Толмач (тепер м. Товмач Івано-Франківської області), Коломия.

Звенигородська волость знаходилася на північному сході Галицького князівства і межувала з Волинською землею. Її столицею був Звенигород на р. Білці. До давніх міст волості відноситься також Олесько. На сході Звенигородської землі було місто Голі Гори (с. Гологори Львівської області). Біля кордону з Волинською землею розташовувалося Рожне Поле, на якому у 1097 р. відбулася битва галицьких князів Ростиславовичів з військами волинського князя Давида Ігоровича.

У 1256 р. у літописі вперше згадується Львів, який, завдяки чорноморській торгівлі, невдовзі став великим торговельним центром, а в період правління Лева Даниловича – столицею князівства. Через Львів пролягав Бурштиновий торговий шлях, який з'єднував Балтику і Чорне море (по Віслі, Західному Бугу та Дністрі). По ньому Тевтонський орден вивозив на південь у причорноморські міста бурштин, а імпортував прянощі, шовк та інші східні товари. До 1400 р. у Львові знаходився великий бурштиновий склад. Завдяки торгівлі, на початку XIV ст. місто стало одним із значних торговельних центрів Європи.

Галицька і Волинська землі у другій половині XII ст. Електронний ресурс.
[Режим доступу]: http://history.ukraine-in.ua/ua/galitsk_volynsk_princedom

На південному сході Галицького князівства знаходилася **Теребовлянська волость**, яка на півдні межувала з половецьким степом, на сході – з Київським князівством, на півночі – з Волинським, на заході – зі Звенигородською і Галицькою волостями. Столицею Теребовлянської волості була Теребовля, розташована на лівій притоці Серета р. Гнізні. Перша згадка про місто датується

1097 роком. Важливе стратегічне значення мав Микулин (с. Микулинці Тернопільської області), заснований на березі Серета. У Дністровському Пониззі були споруджені оборонні замки Василів, Онут, Кучелмин, Ушиця, Бакота; на крайньому сході волості – м. Каліус. Давніми міськими центрами були також Звенигород на Дністрі і Хотин.

Землі нижнього Подунав'я, контрольовані галицькими князями, населяли вихідці з руських земель – берладники і бродники, а також волохи або молдавани. Тут часто з'являлися також половці.

У другій половині XI ст. почала формуватися **Волинська земля**, кордони якої усталилися наприкінці XII ст. Північний і північно-західний кордон з Литвою проходив по р. Німан і по Західному Бугу та його притоках, західний кордон з Польщею – по р. Вепр, східний кордон з Київською землею – по р. Горинь, південний кордон з Галицькою землею – по вододілу між басейнами Дністра і Прип'яті. Істотних змін кордони Волинської землі не зазнали аж до монгольського вторгнення.

У 70-х роках XII ст. Волинь розділилася на два великі уділи: східний – Луцький і західний – Володимирський, які з часом розпалися на ще дрібніші. На території Луцького уділу в різний час існували Луцьке, Дорогобузьке, Пересопницьке, Шумське удільні князівства. На території Володимирського уділу були утворені Володимирський, Берестейський, Белзький, Дорогичинський та Червенський уділи.

Найбільшим містом Луцького уділу був Лучеськ (тепер м. Луцьк). Він мав добре укріплений замок, збудований на острові р. Стир. У 1259 р. хан Бурундай наказав зруйнувати замкові укріплення. Згодом замок перебудували, але старі мури збереглися в його основі. Одним із найкраще укріплених міст Луцької землі був Крем'янець (тепер м. Кременець Тернопільської обл.). Татари не змогли захопити його ані у 1240, ані у 1256 році. Лише у 1261 р. замок був зруйнований за наказом хана Телебуги.

На півночі Луцької землі знаходилося велике місто Чорториськ (тепер м. Чорторийськ), на півдні розташовувалися міста-фортеці Перемиль (тепер с. Перемиль Волинської обл.), Дубен (тепер м. Дубно Рівненської обл.), Данилів (тепер ур. Данилова Гора у Шумському районі Тернопільської обл.). На кордоні з Галицькою землею був заснований Збараж (тепер с. Старий Збараж Тернопільської обл.). На сході Луцької землі

розвивалися міста Дорогобуж, Пересопниця, Острог, Шумськ, Тихомль та інші.

На початку XIII ст. до Волинської землі відійшла Болохівська волость з містами Полонне, Колодяжин, Деревич, Меджибіж, Болохів. Вона розташовувалася над р. Случ у верхів'ях Південного Бугу, на пограниччі Волинської, Київської і Галицької земель.

Західний Володимирський уділ Волинської землі мав свої старі міські центри Белз, Червен, Берестя, Дорогичин, Володимир. На думку І. Крип'якевича, Червен (тепер с. Чермно, РП) був центром волості "Червенські гради", яка існувала з X до XIII ст. Одним із найдавніших міст Волині було Берестя (тепер м. Брест, РБ), яке вперше згадується в літописах у 1019 р. Імовірно, воно було засноване в другій половині X ст. 1030 роком датується перша згадка про Белз.

Політичним центром і одним із найстаріших міст Волинської землі був Володимир (тепер м. Володимир-Волинський Волинської обл.). Місто, вперше згадане в літописі у 988 р., було засноване київським князем Володимиром Великим як фортеця на західних рубежах Русі і як адміністративний центр приєднаних до Києва племінних земель дулібів-волинян і хорватів. Володимир розташовувався поміж річками Смоч і Луга на заболоченій і важкодоступній більшій частині року місцевості. Перед монголо-татарським вторгненням він був добре укріпленим і значним містом, оточеним густозаселеними землями з містами Любомль, Турійськ, Кам'янець (тепер м. Камінь-Каширський Волинської обл.).

У середині XIII ст. (1237 р.) князь Данило Романович збудував на заході Волині нову столицю Галицько-Волинського князівства – місто Холм (тепер м. Хелм, РП) Воно стало центром Холмської волості, до складу якої увійшли також міста Угровськ (тепер с. Угруськ, РП), Столп'є (тепер с. Стівп'я, РП), Комов (тепер с. Кумів, РП).

Галицько-Волинська держава кінця XII-середини XIV ст. За Ю. Лозю.

Із кінця XII ст. волинські князі намагалися втримати під своїм контролем Поросся (Торчеське князівство). Після Романа Мсти-

славовича у 1230-х роках це вдалося Данилу Романовичу. Він передав Торчеськ своєму тестю Мстиславу Удатному, а після його смерті – своїм синам. До кінця XIII ст., до походу хана Тохти проти Ногая, пороська волость належала Галицько-Волинській державі.

У другій половині XIII ст. Лев Данилович з допомогою Ногая приєднав до Галицько-Волинської держави Київську землю і Переяславщину. Він володів цими територіями до початку XIV ст., коли Київ, за сприяння хана Тохти, перейшов до путивльської княжої династії. Однак уже в середині XIV ст., згідно з тогочасним джерелом – „Книгою знань”, Київ знову перебував у складі „королівства Льва”, яке на той час належало Польщі.

За припущенням М. Грушевського, за Лева Даниловича до складу Галицько-Волинської держави входила також частина Закарпаття. Ця версія набула подальшого розвитку й аргументації у працях І. Крип'якевича і сучасного дослідника Л. Войтовича, який стверджує, що у 1270-х роках Лев Данилович оволодів жупою Берегово, управління якою передав своєму сину Юрію.

Активну політику галицько-волинські правителі проводили на західному пограниччі, намагаючись укріпити його і розширити свої володіння. Можливо, це було одним із мотивів князя Романа Мстиславовича, коли він у 1205 р. організував похід у Польщу і взяв в облогу Люблін. Данило Романович також активно діяв на русько-тевтонському і русько-польському пограниччях. Тривалий час він намагався повернути собі м. Дорогичин над Бугом і у 1238 р. таки здобув його, полонивши магістра рицарського ордена Бруна. Літописець передає слова князя: „Не личить держати нашу батьківщину крижевникам, темпличам, яких звать соломоничами” (назва походить від хрестів на рицарських плащах і від храму Соломона в Єрусалимі, при якому був створений орден). Під час татарської навали Дорогичин знову перейшов до рицарів і Данило Романович був змушений ще раз здобувати його. У відбудованому Дорогичині князь спорудив „прекрасну”, за висловом літописця, церку Богородиці.

Наступальну політику князь проводив на русько-польському пограниччі. У 1243 р. він двічі брав в облогу Люблін. Польські хроніки зафіксували також похід 1244 р., під час якого князь здобув Люблінський замок і підкорив Люблінську землю. Така активність Данила Романовича занепокоїла ординського правителя. Саме після люблінського походу він прислав до князя послів із вимогою віддати

Галич. Не закріпившись у Люблінській землі, Данило змушений був у 1245 р. вирушити у ставку хана – місто Сарай на Волзі. В ході нелегких перемовин йому вдалося відстояти Галич, однак Батий примусив князя до військового союзу. За таких умов Данило Романович усвідомлював необхідність мати добрі стосунки з західними сусідами і, очевидно, сам повернув Польщі Люблінську землю.

Лев Данилович, який продовжував політику батька щодо зміцнення західного кордону держави, у 1289 р. зайняв Люблінську землю і вона до 1302 р. перебувала у складі Галицько-Волинського князівства. Лев планував приєднати до своїх володінь також Краків, однак під час походу у 1280 р. зазнав поразки.

Галицько-волинські правителі змушені були тримати під контролем нестабільний північний кордон, на якому активізувалися литовські племена, які об'єдналися у централізовану державу, що одразу ж розпочала активну експансію в руські землі. Особливо войовничими були ятвяги, найближчі сусіди Волинської землі на лівобережжі Німану. Боротьбу з ними вів Роман Мстиславович. На русько-литовському пограниччі активно діяв також Данило Романович, намагаючись укріпити свій північний кордон. 1250 р. він організував похід у Чорну Русь (землі на північ від верхів'їв Прип'яті), в ході якого здобув міста Здитів, Вослоним (тепер м. Слонім, РБ), Вовковийськ. У 1252 р. князь взяв м. Городно (тепер м. Гродно, РБ).

У 1252–1255 рр. Данило Романович організував похід проти ятвягів такими значними силами, що, за описом сучасників, „ятвязькі болота наповнились військом”. Зруйнувавши основні центри ятвягів, Данило підкорив їх і приєднав їхні землі. Ще до початку походу галицько-волинський правитель уклав угоду з Тевтонським орденом, згідно з якою руський князь отримував право на третину ятвязької землі.

Дії Данила Романовича, спрямовані на розширення і укріплення західних і північних кордонів, мали на меті зміцнення Галицько-Волинської держави перед неминучою війною з Ордою. З огляду на це, Данило Романович здійснив похід проти так званих „татарських людей” (населення прикордоння, яке визнавало владу ханської адміністрації) на своєму південно-східному пограниччі – у Бакоті і Болохівській землі. Він захопив і поруйнував їхні міста на Случі, Тетереві і Південному Бузі. Всі подальші плани короля Данила

перекреслив похід хана Бурундая у 1259 р. За розпорядженням хана, всі головні пункти опору ординцям у Галицько-Волинському князівстві – замки Володимира, Луцька, Крем'яця, Львова та інших міст – самими мешканцями були спалені і розкопані.

V. 4. Кочові народи степової зони: печеніги, угри, торки, половці

Печеніги – так цей етнос називається у руських літописах, пацинаки – в західноєвропейських і візантійських хроніках, банджнаками вони іменуються у творах арабомовних авторів. Найпоширенішою є тюркська назва – печеніги. Етимологія її остаточно не з'ясовна. На думку одних дослідників, назва походить від імені першого легендарного вождя Бече, інші перекладають з тюркської назву „печеніг” як „своєк”, пояснюючи її тим, що печеніги, нібито, становили привілейовану частину племінного союзу гузів, вожді яких обирали наречених зі знатних печенізьких родин.

Уперше етнонім „печеніг” фіксується в писемних джерелах IX ст. В руському літописі перша сутичка русів з печенігами зафіксована у 864 р. Очевидно, тоді ж у приазовських і причорноморських степах утворився племінний союз печенігів, котрий, як і всі союзи кочівників, був різномовний: окрім тюркських племен, до нього могли входити також угри.

В перші десятиліття після появи окремих печенізьких орд у європейських степах печенізькі кочовища, очевидно, розташовувалися в основному за Волгою, входили до хозарської конфедерації племен і платили данину кагану. Поступово вони просувалися на захід, у степи Поволжя і Подоння, вступаючи у конфлікти з місцевими хозарськими племенами. За свідченням візантійського імператора Костянтина Багрянородного печеніги, зазнавши поразки від хозар, пішли в степи Прикубання, де на той час, імовірно, існувала угорська Леvedія і, вигнавши звідти угрів, захопили прикубанські степи. Угри змушені були переселитися в Північне Причорномор'я, де вони вперше згадуються близько 839 р. На заході північнопричорноморських степів, в межиріччі Дніпра і Дністра утворилося нове політичне об'єднання угорських племен – Ателькюза (деякі дослідники локалізують її в межиріччі Дністра і Серету).

Після розпаду хозарської конфедерації племен наприкінці IX ст. і поразки від племен узів (гузів), печеніги залишили свою країну. Наприкінці IX–на початку X ст., просуваючись на захід європейських степів, вони знищили на своєму шляху майже всі поселення, а на Таманському півострові – навіть міста (Фанагорію, Таматарху). Вийшовши у причорноморські степи, вони потіснили уличів із Подніпров'я далі на захід, в басейн Південного Бугу і в Поросся, зруйнували поселення тиверців у Придністров'ї і змусили їх переселитися в Прутсько-Дністровське межиріччя. У союзі з болгарським царем Симеоном печеніги витіснили угрів із межиріччя Дніпра і Дністра. Під натиском печенігів угри на чолі з вождем Арпадом близько 898 р. зробили спробу захопити найближчі до Ателькюзи степи і лісостепи руського пограниччя, однак з огляду, очевидно, на небезпечне сусідство Русі, не затрималися тут і рушили в Подунав'я, де захопили родючі рівнини Паннонії.

За даними перського Аноніма, печеніги ділилися на дві гілки: хозарську і тюркську. Тюркські печеніги, за версією Б. Рибаківа, спочатку мали кочів'я в Дніпровсько-Донському межиріччі. Свою назву “тюркські” печеніги отримали від грізного сусіда – тюркського племені гузів (пізніше руські літописи називали їх торками). Після погрому Ателькюзи тюркські печеніги перекочували в межиріччя Дніпра і Дністра, зайнявши колишні землі угрів.

Хозарські печеніги кочували в степах поміж Нижнім Доном і Кубанню. Частина з них, за свідченням Костянтина Багрянородного, залишилася в заволзьких степах на старих кочів'ях, підкорившись гузам. Візантійський імператор наводить цікаві подробиці про намагання печенігів зберегти свою самобутність: „...Поселилися разом з гузами і досі залишаються серед них, маючи наступні ознаки для того, щоби відрізнитися від них і показувати, хто вони такі і що є відірваними від своїх: верхній одяг вкорочений до колін і рукави, починаючи від передпліччя, обрізані: цим вони показують, що відокремлені від своїх родичів і співплемінників”. На початку X ст., побачивши печенігів у заволзьких степах, арабський мандрівник Ахмед ібн-Фадлан залишив такий їх опис: „Вони – темні брютети з повністю бритими бородами і бідні на відміну від гузів”.

У середині X ст. печеніги займали величезні степові простори у Південно-Східній Європі і відігравали помітну роль у її політичному житті – про це свідчить велика увага до них візантійських авторів. Так, Костянтин Багрянородний доволі докладно розповідав про

політичну географію печенізької землі, про розташування на ній окремих племен або колін (орд). Згідно з його описом, чотири коліна печенігів перебували на правій стороні Дніпра, ще чотири – далі на схід за Дніпром. На чолі цих колін стояли великі князі – хани. Кожна орда складалася з п'яти родів (аїлів) на чолі з меншими ханами. Костянтин Багрянородний записав імена перших великих ханів і назви орд. Так, за його даними, між Дністром і Дніпром кочували орди гіазіхопон (хопон), гіли, харової і іавдіртим (іртим). Їх очолювали хани Гіаці, Куркуте, Каїдума, Ваїцу. Між Дніпром і Волгою кочували орди куаціцур (цур), сірукалпеї (кулпеї), вороталмат (талмат) і вулаоспон (цопон). Дніпровсько-волзькі орди очолювали хани Куела, Іпаоса, Косту і Батана.

Найбільш знатними і благородними з-поміж печенігів вважалися жителі трьох округів – Іртим, Гіли і Цур. Їх називали “кангар”, що, за словами Костянтина Багрянородного, означало, “найхоробріші” і “найблагородніші”. По сусідству з Руссю, під якою візантійський історик розумів насамперед Середнє Подніпров'я, був округ Харової, а округ Іртим межував із підвладними Русі слов'янськими племенами, а саме ултинами, дервленінами, лензенінами та ін. Печенізька земля, за Костянтином Багрянородним, була віддалена “від Узії і Хозарії на п'ять днів шляху, від Аланії – на шість днів, від Мордовії – на десять днів, від Русі – на один день, від Туркії – на чотири дні і від Болгарії – на півдня”; вона була дуже близька до Херсону (Херсонес), але ще ближча до Боспору.

У середині X ст. печеніги розселилися на всій території Хозарського каганату, оточивши кільцем домен самого кагана. Вони фактично знищили Хозарію, зруйнувавши всі землеробські поселення лісостепової і степової зон. Частина населення каганату була знищена, частина – увійшла до кочовищ печенігів, а невеликій кількості його жителів вдалося втекти на північ – у Волзьку Болгарію і на південь – у домен кагана. У той час значно зросло населення міста Саркел, куди від печенігів тікали жителі каганату і слов'янські поселенці з Лівобережжя.

Печенізька загроза нависла також над Руссю. Ще на початку X ст. під час походу на захід печеніги намагалися захопити її лісостепові райони, але, зустрівши опір, змушені були укласти мирну угоду з князем Ігорем. Зайнявши величезні простори причорноморських степів, вони впродовж року постійно кочували, а тому були невловимі для руських військ. Після того, як хан Куря (у перекладі з

тюркської – Вовк) вбив князя Святослава, печеніги посилили наступ на Русь, що спонукало Володимира Святославовича приділяти постійну увагу обороні земель Подніпров'я. За свідченням німецького єпископа Брунона, який на початку XI ст. відвідав землю печенігів, князь доручив йому укласти перемир'я з печенігами і навіть віддав їм у заручники миру свого сина (ймовірно, Святополка, який з того часу підтримував тісні стосунки з печенігами і використовував їх у політичній боротьбі). Згідно з руськими літописами, печеніги часто приходили на Русь і брали в облогу руські міста. Тільки після розгрому під Києвом у 1036 р. вони перестали загрозувати руським землям.

В середині XI ст. чотири орди печенігів Дніпровсько-Дністровського межиріччя розпалися на дрібніші адміністративні одиниці – роди (аїли). В XI ст. у причорноморських степах між Дніпром і Дунаєм кочувало 13 печенізьких родів, серед вождів яких були хани Тірах і Кеген, однак вони не змогли зупинити натиск нових кочівників – торків і половців. Спроба хана Кегена об'єднати всі роди не увінчалася успіхом, після чого він утік у Візантію. Туди ж невдовзі перебралися аїли, які очолював хан Тірах. Частина печенігів в імперії була знищена, інші ж поселено вздовж кордону – у степах між Балканами і Дунаєм.

Наприкінці XI ст., за повідомленнями Анни Комнин, дочки візантійського імператора Олексія Комнина, печеніги знову рушили в землі імперії, знищуючи поселення і невеликі міста. З допомогою половців імператор розгромив їх і повністю винищив, вирізавши більше 30 тисяч осіб. Однак навіть після погрому на Балканах печеніги не зникають з джерел і продовжують згадуватися в руських літописах. З дозволу київського князя частина з них переселилася в південноруські степи на береги р. Рось і залишалася там до середини XIII ст. – до завоювання цих земель ханом Батиєм. Перейшовши до напівосілого способу життя, печеніги разом з іншими тюркськими племенами, зокрема торками, стали васалами Русі, обов'язком яких був захист руських земель від половців. У 1140-х роках печеніги, торки і берендеї об'єдналися в союз Чорних Клобуків, який займав територію у середній течії Дністра та в басейні Південного Бугу. В складі союзу печеніги востаннє згадуються у літописі в 1168 р. Після приходу у Північне Причорномор'я татар цей союз перестав існувати, а його населення відступило в степи Поволжя і Подністров'я.

Про перебування печенігів на землях України нагадують топоніми: Печенізькі гори і с. Печеніги поблизу м. Чугуїв Полтавської області, с. Печеніжин неподалік м. Коломия Івано-Франківської області.

В XI ст. поблизу південних кордонів Русі кочувало також тюркське плем'я **торків** – так називали в руських літописах племена, відомі у візантійських джерелах як узи, а у східних – як гузи. Руський літописець вперше згадує про торків наприкінці X ст. як про союзників князя Володимира Святославовича під час походу проти Волзької Болгарії. До середини XI ст. торки, витіснені з південноруських степів печенігів, розселилися поблизу південних кордонів Русі. Як і печеніги, вони час від часу нападали на руські землі. 1060 р. князі Ярославовичі вирушили у спільний похід проти торків. Щоб уникнути сутички, ті відступили вглиб степів, а далі перейшли Дунай і почали спустошувати візантійські володіння. За свідченнями візантійських джерел, під час походу більшість їх вигинула – „одні від зими, другі – від голоду, інші – від мору”. Ті, які вижили, повернулися назад і попросилися на службу до київського князя. На початку XII ст., під час походу проти половців, князь Володимир Мономах зайняв також вежі торків, які ще залишалися у степах, а їх самих привів на Русь і розселив на порубіжних землях для несення сторожової служби.

Ще одна група торків переселилася в руські землі після поразки від половців на Дону в 1116 р. Разом з печенігами, торки у 40-х р. XII ст. утворили союз Чорних Клобуків. Його центром стало м. Торчеськ, яке вперше згадується у 1093 р. З Торчеськом дослідники пов'язують велике городище (90 га), розташоване між селами Ошпаниця і Шарки (48 км на схід від м. Біла Церква). У другій половині XII ст. Торчеськ був столицею удільного князівства, у якому правили руські князі за винятком торка Кондудія. Востаннє в літописах місто згадується у 1234 р.

Союз Чорних Клобуків складався зі споріднених орд, кожна з яких мала свою територію. Так, берендеї отримали від київського князя землі в верхів'ях Росі з центром у м. Ростовець; печеніги розселилися у верхів'ях і на лівобережжі р. Росави; землі в Пороссі, від гирла і до верхів'їв, займали торки. Крім Поросся, торки осіли також у південних і східних районах Переяславського і Чернігівського князівств, а також, імовірно, на лівобережжі р. Трубеж – про це свідчить місцева гідро- і топоніміка: річка Корань, села Велика Каратуль і Мала Каратуль. У

Переяславській землі, у верхів'ях р. Альти, розселилося також тюркське плем'я турпеїв. У Київській землі і в південно-східних районах Чернігівської проживало тюркське плем'я коуїв. Літописи згадують також тюркське плем'я каєпичів, яке покищо не локалізоване.

Половці (або кумани – у західних джерелах, кипчаки – у східних) були найчисельнішими тюркськими племенами до утворення монголо-татарської імперії, які у IX–X ст. заселяли степи Припиртиштя і Східного Казахстану. На початку XI ст. вони з'явилися в Поволжі, а у 1055 р. половецька орда, за свідченням руського літописця, вперше підійшла до південних кордонів Русі. Наприкінці XI ст. половці розселилися в південноруських степах аж до Дністра та Дунаю, відтіснивши печенігів на Балкани.

Основними районами половецьких кочів'їв були степи між Дніпром і Дунаєм, а також землі на схід від Дніпра, за Сулою, Пелом і Самарою, степи по берегах р. Сутень (р. Молочна?), береги Сіверського Дінця де розташовувалися половецькі міста Сугров, Балин і Шарукань. Поволзькі та заволзькі степи були заселені половцями значно рідше. На карті XII ст. арабського автора Ідрізі половці позначені тільки на захід від Дону, куди вони перемістилися після розгрому їхніх зимовищ і міських центрів руською дружиною на чолі з князем Володимиром Мономахом. Місця стійбищ, що були політичними центрами половців, називали вежами. За даними досліджень курганних поховань, половці належали до круглоголових (брахікранних) європеїдів із домішкою монголоїдних рис. За свідченням середньовічних авторів, вони були світловолосі і мали голубі очі.

Наприкінці XI ст. на найбільш зручних для зимових пасовищ землях у басейні Сіверського Дінця половці почали будувати постійні поселення – зимовища. Саме на цій території виявлено найбільше половецьких скульптур (“половецьких баб”) кінця XI–XII ст., які, за припущенням дослідників, могли бути пов'язані з культом предків. Десятки тисяч скульптур стояли на курганах і на перехрестях степових доріг і берегах річок, становлячи неодмінний елемент степового пейзажу до XVIII ст.

Перший похід руської дружини, очолюваної Володимиром Мономахом, у степ проти половців був спрямований до узбережжя Азовського моря, де половецькі орди ханів Урусоби, Алтунопоя, Белдуза та інших вождів відпочивали після зими. Після повного

розгрому половців і загибелі половецьких ханів, руські князі провели ще кілька успішних походів проти половців у район Сіверського Дінця. У цій місцевості ще з часів Хозарського каганату проживало також аланське населення. За даними літописця, син Володимира Мономаха Ярополк одружився з дочкою місцевого аланського князя.

В результаті переможних походів руської дружини 40-тисячна орда хана Отрока переселилася на Північний Кавказ, а сам хан попросив підданства у грузинського царя Давида Будівельника. Про перебування половців у північнокавказьких степах свідчить велика кількість кам'яних статуй XII ст. у Краснодарському і Ставропольському краях. Частина донських половців перекочувала на захід, у Подніпров'я, де стояли вежі наймогутнішого на той час хана Боняка, знаного з західноукраїнського фольклору як Шолудивий Буняка. У середині XII ст. літописець доволі чітко окреслив межі половецьких володінь – це “вся половецька земля, що межі Волгою і Дніпром”. Кордони половецької землі Дешт-и-Кипчак підтверджуються розташуванням половецьких статуй: на півночі це межиріччя Сули і Орелі, на сході – межиріччя Дону і Волги, на півдні – північнокавказькі, кримські і приазовські степи, на заході – межиріччя Інгульця і Дніпра. Місця найбільшого скупчення статуй, імовірно, збігаються з місцями проживання найбільших орд. У літописах згадуються деякі з них, наприклад, Токсобичі, Єльтукови, Бучевичі та ін.

У другій половині XII ст. орди половців почали об'єднуватися в більші союзи, на основі старих, зруйнованих внаслідок походів князя Володимира Мономаха. Найсильнішими були два об'єднання – Придніпровське і Донське. Наприкінці XII ст. у пониззі Дністра та в гирлі Дунаю утворилося половецьке об'єднання Придунайська Куманія.

Придніпровське об'єднання консолідувалося з половцями лукоморськими, які розселилися на березі Азовського моря, а Донське – з поморськими, які кочували в Приазовських степах і по берегах Таганрозької затоки, Кальміусу, Кагальника та інших річок. Донських половців спочатку очолював хан Шарукан, а на початку 1170-х – хан Кончак, син хана Отрока, який разом із ордою повернувся зі степів Північного Кавказу. Вежі Кончака розташовувалися на р. Тора, у середній течії Дінця. Саме звідти тікав із полону новгород-сіверський князь Ігор після невдалого

походу проти половців у 1185 р. На чолі придніпровських половців, можливо, стояв рід Бурчевичів.

Обидва об'єднання половецьких орд займали величезні території, які за площею не поступалися найбільшим руським князівствам і західноєвропейським королівствам. Їх можна, мабуть, співставити з Білою і Чорною Куманіями, утвореними, згідно з картами Ідрізі, у східноєвропейських степах.

На початку 20-х років XIII ст. татари, проходячи степами Східної Європи, зруйнували кочів'я донських половців. Останні відійшли до Дніпра і в руські землі. В битві на р. Калці у 1223 р. донські і придніпровські половці були розгромлені військами Джебе і Субудая. У 1238 р. половецький хан Котян намагався дати відсіч армії Батия, але зазнав поразки і з залишками війська втік до Угорщини. Угорський сейм дозволив половцям осісти в межиріччі Дунаю і Тиси. У 1239 р. 40 тисяч половецьких родин і 10 тисяч аланів переселилися з району Сіверського Дінця за Карпати. Перед вторгненням монголо-татарських військ до Угорщини, угорські феодали звинуватили хана Котяна у зраді і стратили його. Це спричинило повстання половців, які, розгромивши угорські війська, почали окремо від угорців воювати з татарами, але зазнали поразки і відступили на територію Болгарії. Згодом татари, намагаючись відновити господарське життя у степах Східної Європи заохочували половців повертатися на старі кочовища. І вже невдовзі половці становили значну частину степового населення причорноморських улусів Золотої Орди.

V. 5. Етнічні спільноти Кримського півострова

Багатоетнічність населення півострова, як і розмаїття його культурних традицій, що склалися в античну епоху та в ранньому середньовіччі, були характерними і для доби високого середньовіччя. З попередніх часів на землях Таврики (назва півострова до завоювання татарами у середині XIII ст.) проживали готи, алани, греки, вірмени, хозари, слов'яни і, меншою мірою, – представники інших народів. У XII ст. в Тавриці з'явилися італійці, вихідці з Венеції та Генуї, а у XIII – татари, які наприкінці середньовічної доби стали чисельно домінуючим етносом півострова, асимілювавши інші народи.

Міжнародна торгівля, розташування на важливих транзитних торговельних шляхах, які поєднували арабський Схід і європейський Захід, забезпечували економічний розвиток міст Таврики і приваблювали на півострів нових поселенців.

Готи оселилися у Тавриці у III ст. За даними візантійського історика Прокопія Кесарійського, ті з них, які після гунських завоювань не пішли за королем Теодоріхом на захід, заселяли південно-західну частину півострова, передгір'я і гірські плато (готи-трапезити). Країною Дорі називав цю область Прокопій Кесарійський. Він писав що гірські готи – “прекрасні воїни, а також землероби”, що країна їхня „лежить високо, але вона не сувора, а приємна і багата на найкращі плоди. В цій країні імператор ніде не будував ані міст, ані фортець, тому що тамтешні мешканці не стерпіли б, якби їх закрили за будь-якими стінами, найбільше любили жити в полях”. Проживаючи на гірських плато, де була родюча земля, готи займалися землеробством і виноградарством.

Головна фортеця країни Дорі – Дорос (пізніші назви Мангуп, Феодоро і Мангуп-Кале) – була розташована на вапняковому плато гори Мангуп. Це плато і зараз майже неприступне: єдина дорога, що веде до нього – це широка стежка через реліктовий ялівцевий гай. Від назви міста, очевидно, походила і назва країни – „область Дорі”.

Частину готів, яка разом з гунами переправилася на східне узбережжя Керченської протоки, згодом почали називати готами-тетракситами.

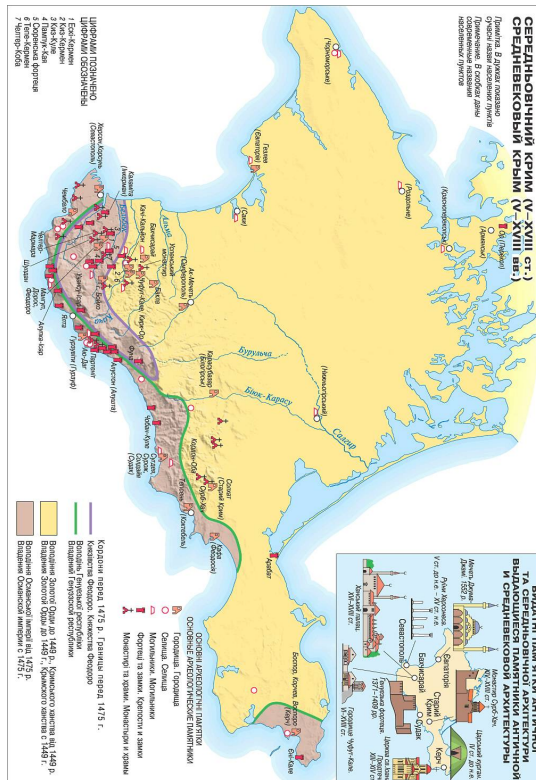
Готи були союзниками візантійського Херсонесу (захищали його з півночі) і у випадку військової загрози виставляли тритисячне ополчення. Візантійські імператори також дбали про безпеку кримських готів, розбудовували укріплення – Прокопій Кесарійський називає їх „довгі стіни” – на підступах до гірських плато країни Дорі. Відомо, що у середині XIII ст. між Херсоном і Солдаєю налічувалося 40 фортець, населення яких в основному становили готи. За приблизними підрахунками, кількість готів у середньовічному Криму сягала 60 тисяч.

Джерело X ст. „Записки готського топарха” повідомляє про поїздку готського правителя взимку 962–963 рр. в Київ з проханням до князя Святослава взяти під свій протекторат Готські клімати (назва візантійської провінції) і захистити їх від

хозар. Похід князя Святослава на Хозарію міг бути якимось пов'язаний з цим візитом.

Після розгрому Хозарського каганату, коли у володіннях руських князів опинилися землі навколо Боспорської протоки, Русь стала близьким сусідом Готських кліматів. Приймаючи християнство, Володимир Великий значно укріпив відносини Русі з північнопричорноморськими візантійськими володіннями.

Живучи по сусідству з сарматами-аланами, готи поступово асимілювалися з ними, утворивши нову спільноту, яку називали „готаланами”. При цьому готи-християни разом з іншим християнським населенням південно-західного Криму заклали основи нової спільноти кримських християн або кримських греків – „ромсів”.

Середньовічний Крим VII–XVII ст. Електронний ресурс. [Режим доступу]: <http://ukrmap.su/uk-gc/242.html>

Після епохи хрестових походів і занепаду візантійської чорноморської торгівлі Візантія ослабила свій вплив у таврійських володіннях, зокрема у Готських кліматах. Сюди поступово проникають основні конкуренти грецьких купців – венеціанці і генуезці, а у другій половині XIII ст. півострів потрапив під контроль намісника Золотої Орди, резиденція якого спочатку знаходилася у Солхаті, а потім – у Бахчисараї.

У 1380-х роках, за домовленістю з ординським намісником Криму, генуезці взяли під свій контроль прибережну частину Готії разом із поселеннями Форі (Форос), Лупіко (Алупка), Мусакорі (Місхор), Оріанда, Джаліта (Ялта), Сікіта (Нікіта), Гурзувіум (Гурзуф), Пертеніте (Партеніт), Луста (Алушта) та ін. Ця частина Готії отримала назву Капітанство Готія.

У XIV–XV ст. населення гірських плато Криму (так почав називатися півострів з другої половини XIII ст.) входило до складу князівства Мангуп або Феодоро. Наприкінці XV ст. Кримський півострів перейшов під владу Османської імперії і перебував у її складі до другої половини XVIII ст., коли відійшов до Росії. Готам, які заселяли гірський Крим, вдалося не лише вижити у політичних перипетіях бурхливого середньовіччя, а й зберегти до XVII ст. свою мову. У середині XIII ст. посол французького короля Людовика IX Гійом Рубрук повідомляв, що готи, яких він бачив у Криму, розмовляли німецькою. Це ж відзначав венеціанський купець XV ст. Джозафат Барбаро.

Алани (яси, аси) – одне із сарматських племен, яке вперше згадується у джерелах середини I ст. н. е. Прийшовши з поволзьких і прикаспійських степів, вони розселилися на Північному Кавказі, вели, за даними римського автора Амміана Марцеліна, кочовий спосіб життя, „були високі на зріст, гарні, з доволі світлим волоссям; їхній спосіб життя подібний до гунів, але алани були культурніші і мали м'якший характер”. Уже на Північному Кавказі алани поступово перейшли до осілості. У III ст. частина з них через Боспор Кіммерійський переселилася на Таврійський півострів. На думку дослідників, на початку III ст. (212 р.) алани заснували місто Сугдею (тепер м. Судак), що в перекладі з аланської означало „чистий, святий”. Вони зайняли також околиці запустілої на той час Феодосії. Амміан Марселін писав, що алани, виснаживши постійними набігами сусідні народи, поширили на них свою назву. У III ст. просування готів у Північне Причорномор'я розділило аланів на дві

частини: менша осіла на Дунаї і на захід від нього (вони згадуються в джерелах до V ст.), а більша залишилася у Нижньому Подонні, Приазов'ї і на Північному Кавказі.

Наприкінці IV ст., після вторгнення гунів, алани у Нижньому Подонні були знищені й асимільовані, ті, які проживали на Таврійському півострові, переселилися далі на захід – у передгір'я і гори. З цього часу таврійські алани надовго пропали з писемних джерел. Вони знову згадуються тільки у XIII ст. і виступають в літописах під етнонімом “яси”. У пізньому середньовіччі алани компактно розселилися у двох регіонах. Один, більший, з центром у місті Кирк-Ир, розташовувався у Південно-Західному Криму. Другий, менший осередок аланів, був у Південно-Східному Криму. Окремі невеликі групи аланів розселилися також у степовій частині півострова. У XV ст., після захоплення Криму турками, алани стали частиною спільнот кримських греків і кримських татар і поступово зникли як самостійний етнос.

Кримські греки з'явилися в період візантійської колонізації південного Криму. Їх поява не була спричинена новими переселеннями з Балкан – вона стала наслідком формування на місцевій основі нової спільноти, яку дослідники називають кримськими християнами або кримськими греками. Вони стверджують про відсутність культурної спадкоємності між античними і середньовічними кримськими греками.

Через два століття після вторгнення на півострів готів та їхніх союзників аланів і знищення античних міст, античний Херсонес став візантійським Херсоном – опорним пунктом візантійської політики в регіоні. Під тиском гунів в Південно-Західний Крим переселилися готи і алани. Серед них поступово поширювалось християнство, грецька мова й елементи провінційної візантійської культури. Активна християнізація населення Боспору почалася у V, а Херсонесу – у VI–VII ст. Вона добре відображена в топоніміці цих земель: Ай-Ніколь (святий Миколай), Ай-Фока, Ай-Тодор, Ай-Петрі, Ай-Даніль, Ай-Василь, Ай-Ян, Ай-Йоргі, Ай-Панда (всіх святих).

Населення передгір'їв і гірських плато країни Дорі – варваризовані нащадки античних греків, скіфів, таврів, а також готи і алани – перейшло на військову службу до Візантії, імператор Юстиніан I приєднав їх разом з Боспором до імперії. Ставши підданими Візантії, вони почали називати себе „ромеями”, не вкладаючи в цю назву етнічного значення.

Важливу роль у подальшій консолідації кримських християн відіграло князівство Феодоро (князівство Мангуп), яке існувало у XIV–XV століттях. Свою назву воно отримало від місцевої правлячої династії, яка походила зі знатного візантійсько-вірменського роду св. Феодора Стратилата Гавроса і розвивала традиції візантійської державності. Перший період історії князівства тривав від початку XIV ст. до 1390-х років – до вторгнення середньоазійського правителя Тимура (Тамерлана), який зруйнував однойменну столицю князівства на горі Мангуп і навколишні сільські поселення. Члени правлячої династії втекли на північ у Московську державу, де стали засновниками відомого боярського роду Головіних.

Князівство Феодоро напередодні його завоювання турками. Електронний ресурс. [Режим доступу]: <http://www.krimoved-library.ru/books/zagadka-knyazhestva-feodoro21.html>

1 – території Мангупського князівства; 2 – кордони володінь Генуезької республіки; 3 – Кримське ханство

Другий період – з 1420-х років до 1475 р. – відзначається поступовим відродженням князівства. У цей період його форпостом на східному кордоні була фортеця Фуна (тепер м. Демерджи). На заході кордон проходив від Георгіївського монастиря включно з Херсоном до гирла р. Бельбек. Північний кордон князівства з Золотою Ордою пролягав по р. Бельбек. На півдні володіння Феодоро включали тільки схили Головної гряди Кримських гір, оскільки узбережжя було під контролем генуезців і входило до Капітанства Готії.

У 1475 р. турки заволоділи князівством Феодоро і стратили його останнього правителя Ісайка. Напередодні, відчуючи загрозу існуванню князівства і намагаючись знайти підтримку, він запропонував свою дочку у дружини московському царю Івану Васильовичу, але коли московські послы прибули в Крим, правитель Феодоро був уже мертвий. Після османського завоювання у 1475 р. князівство Феодоро зникло з карти Криму, а його міста були перейменовані: Каламіта – в Інкерман, Чембало – в Балаклаву, Мангуп – в Мангуп-кале.

Італійські колонії з'явилися в Криму у XIII ст. В XI–XII ст. внаслідок хрестових походів відбулося піднесення Венеції і Генуї як потужних торговельних держав Середземномор'я. На початку XIII ст., після четвертого хрестового походу, венеціанці з допомогою хрестоносців усунули свого головного конкурента в торгівлі зі Сходом – Візантію. Вони зайняли купецькі квартали Константинополя, головні острови – опорні пункти середземноморської торгівлі і здобули монопольне право колонізації Причорномор'я. У першій половині XIII ст. Венеція заснувала у Криму ряд факторій, найбільшою із яких була Солхат, розташована на місці аланської Сугдеї, яку руські купці називали Сурожем. У місті проживали половці, русичі й алани. Невдовзі, перед захопленням степової частини півострова татарами, італійці контролювали все його південне узбережжя.

Якщо венеціанці утвердилися внаслідок падіння візантійської імперії, то їхні головні конкуренти – генуезці – намагалися досягти панівного становища у торгівлі зі Сходом шляхом відновлення Візантійської імперії. З цією метою вони уклали з імператором Михайлом Палеологом військовий союз, спрямований проти Латинської імперії хрестоносців. За це їм надавалося право монопольної торгівлі у Чорному морі і право засновувати у містах Північного Причорномор'я свої факторії, контори і церкви.

Вперше генузькі купці з'явилися в Чорному морі у другій половині XII ст., після укладення у 1169 р. договору з Візантією, згідно з яким вони могли заходити у всі чорноморські порти, окрім Таматархи і Росії (так візантійські греки називали руський Корчев). Через ці міста йшла головна візантійська торгівля азовською рибою, тому Візантія будь-що хотіла залишити їх собі. Той факт, що Візантія у другій половині XII ст. називала порт на

західному березі Керченської протоки Росією, може свідчити про його приналежність у минулому Русі і про те, що під візантійським протекторатом у ньому більшість населення становили русичі.

Після відновлення у другій половині XIII ст. Візантійської імперії, генуезці, які допомогли Михайлу Палеологу вигнати хрестоносців, отримали нероздільне право торгівлі на берегах Чорного моря. Відтоді почалося 200-річне піднесення Генуї. Генуезці спочатку витіснили зі східної торгівлі венеціанців, а з часом усунули і самих візантійців.

У середині 60-х років XIII ст. генуезці утвердились у Північному Причорномор'ї, де створили численні факторії, які швидко переростали у міста. Спочатку вони колонізували місцевість біля древньої Феодосії і відродили запусгле місто, давши йому нову назву – Кафа. Великим містом стала також Тана, розташована у гирлі Дони на березі Азовського моря. Зі свого боку, головні конкуренти генуезців – венеціанці – також домоглися від Візантії забезпечення своїх прав у Криму. Так, генуезцям під загрозою штрафу було заборонено вести торгівлю на узбережжі від Солдаї до Кафи і перебувати в Солдаї більше трьох днів.

Завдяки дипломатії і щедрим подарункам, генуезцям вдалося врегулювати стосунки з татарами. Незважаючи на це, після вбивства у Кафі у 1298 р. онука Ногая татари розгромили італійські міста південного узбережжя і спалили Кафу, перебивши купців. Вдруге татари здійснили похід на Кафу у 1368 р. З дозволу ханського намісника генуезці заснували ще ряд колоній у Криму, а також збудували укріплення навколо колишньої візантійської колонії Росії, яку перейменували у Воспоро, відібрали у венеціанців ослаблену після татарських набігів Солдаю, заснували на березі унікальної природної бухти у південно-західній частині півострова фортецю Чембало. У 1381 р. генуезці, домовившись з кримським намісником Золотої Орди, закріпили за собою 18 поселень солдайської округи і південний берег Криму, які відтоді входили до кримських генуезьких володінь – Капітанства Готії.

СРЕДНЕВЕКОВЫЙ КРЫМ В XIII–XV вв.

*Середньовічний Крим XIII–XV ст. Електронний ресурс. [Режим доступу]:
<http://coollib.com/b/102562/read>*

У середньовічних джерелах генуезькі факторії в Криму називаються Генуезькою Газарією. Наприкінці XIII ст. її головним торговельним і політичним центром була Кафа – поліетнічне густонаселене місто. У XV ст. за кількістю населення – 70 тисяч мешканців – Кафа перевершила Константинополь. Піднесенню міста сприяло зростання ролі Північного Причорномор'я у транзитній міжнародній торгівлі. Торговля з Криму йшла на Північ – до берегів Балтійського і Північного морів. Після падіння у 1291 р. останнього оплоту хрестоносців – міста Акри – через Кафу проходив також великий шовковий шлях. Сюди прибували торговельні каравани з Візантії, Золотої Орди, Галицько-Волинського князівства, Західної Європи. З руських земель привозили хутра, шкіри, віск, зброю, з країн Сходу – прянощі, барвники, шовкові тканини, коштовне каміння, з Візантії – амфору тару, олію, вина, предмети культу, вироби зі скла. Торгували і місцевими товарами: сіллю, соленою рибкою, ікром, хлібом, шкірами. Величезного розмаху набула також работоргівля. Кафа перетворилася у найбільший у чорноморському регіоні ринок невольників, яких постачали татари, морські пірати і власники суден, що могли продати в рабство випадкових пасажирів. Серед невольників на ринках Кафи були

вихідці з Московії, Литви, Польщі, Молдови, з руських земель, а також грузини, черкеси, абхазці. У рабство теж потрапляли татари. Рабів продавали у Візантію, Італію, Єгипет. Тоді, як італійські гуманісти в метрополії возвеличували людину, їхні співвітчизники у кримських колоніях без докорів сумлінню торгували людьми.

Активна торгівля стимулювала розвиток ремесла у генуезьких містах. Так, у Кафі цілі квартали займали ковалі, конопатники, столярі, ткачі парусів, зброярі, миловари, м'ясники, пекарі тощо. В окремих кварталах жили вантажники. В Кафі карбували власну монету. Генуезці разом з венеціанцями перші почали використовувати компас і освоїли зимову навігацію. Завдяки їхньому мистецтву мореплавання, навігація на Чорному морі здійснювалася майже цілорічно (припинялася тільки на кілька тижнів у зимовий період). Вантажоемність генуезьких суден становила 700–1000 тонн, а кількість членів екіпажу – від 25 до 110 осіб.

Особливість італійської колонізації Криму полягала в тому, що вона здійснювалася не державою, а різними об'єднаннями підприємців, торговельними компаніями, сім'ями патрициїв. Колоністів, які осідали в колоніях, було небагато – у 1475 р. в Кафі з 70 тис. мешканців генуезці становили тільки тисячу. Вони не поривали зв'язків з Генуеєю, зберігаючи громадянство метрополії, до того ж купці-колоністи рідко привозили з собою сім'ї. Місцеве населення, яке складалося в основному з греків, вірмен, татар і русичів, значно переважало їх за чисельністю.

Спочатку генуезці селилися окремо від місцевої знаті. Вони захоплювали землі поблизу кримських міст і невдовзі ставали великими феодалами, яких на той час уже не було в інших країнах Європи. Так, в околиці Солдаї у XV ст. заможними землевласниками стало сімейство Гуаско, яке захопило місцеві виноградники і за допомогою власних військ, тюрем і суду, змушувало місцевих жителів платити податки і виконувати панщину. Для залякування населення на дорогах у володіннях Гуаско були розставлені шибениці.

Управління Генуезькою Газарією здійснював консул Кафи, якому підпорядковувалися управителі адміністрацій інших міст і факторій. Консул обирався терміном на один рік із представників патриціату Генуї, він присягав дотримуватися статуту Кафи і

законів Генуї. Консул здійснював судочинство, мав охорону, свиту, обслугову. Після закінчення повноважень він підлягав суду і за допущені ним порушення законів міг бути оштрафований. Консул опирався на раду опікунів і раду старійшин, до яких входили лише генуезці; ради виконували функції контролю. Менш важливі посади могла посідати місцева знать.

Важливим обов'язком консула було будівництво і ремонт фортець. Генуезці будували їх за канонами європейського фортифікаційного мистецтва. Наприклад, оборонні споруди Кафі і Солдаї склалися з зовнішніх стін із прямокутними, або круглими триповерховими вежами та внутрішньої цитаделі, у якій розташовувалися адміністративні будівлі, палац консула і резиденція католицького єпископа. Ворота міста відкривалися та зачинялися у точно визначений час, після якого сторожа навіть консула не могла випустити з міста. Після нічного дзвону мешканці не мали права виходити на вулицю, за порушення цього правила вони підлягали штрафу. Статут міста визначав також час, коли всі жителі мали гасити світло в будинках.

Італійські колонії в Криму були опорними пунктами місіонерської діяльності римо-католицької церкви. У 1318 р. у Кафі була створена католицька єпископська кафедра, згодом такі кафедри були засновані також у Херсоні і Воспоро. Місіонерська діяльність поширювалася не тільки на степових кочовиків, а й на місцевих грецьких схизматів. У Генуї затверджувався список святкових днів у кримських факторіях. Так, у 1440 р. їхні мешканці мали 51 святковий день. Відзначали насамперед католицькі свята. Не заборонялося відзначати також мусульманські й іудейські.

З-поміж італійських колоній виділялася венеціанська Тана в гирлі Дону, яку італійський учений А. Кронія називав „північною Олександрією того часу”. У XIV–XV ст. Тана, як і Кафа, була добре відома в Італії, сюди здійснювали мандрівки не тільки мешканці Генуї і Венеції, а й інших італійських міст. Найбільшу активність в освоєнні та вивченні регіону Призов'я та Північного Причорномор'я проявляли венеціанські купці, які докладно звітували перед сенатом про свої мандрівки і місії. Їхні звіти – *relatione* – містять докладні історико-географічні описи країв і країн, у яких вони побували.

Одним із найцікавіших описів Півдня Східної Європи є „Подорож до Тани” Джозафата Барбаро. У Тані цей купець мав

рибні промисли і займався торгівлею, постачаючи рибу у країни Східного Середземномор'я. У його „Подорожі” описано повсякденне життя не лише венеціанської колонії, а й населення навколишнього неспокойного татарського степу. Так, Барбаро розповідав про переміщення татарської орди повз Тану, яке жителі міста цілими днями могли спостерігати з міських стін, споглядаючи нескінченний потік кибиток і возів, вершників, табунів коней та різної худоби, так що „під вечір зовсім втомлювалися дивитися”.

Описуючи розкинуті у степах татарські стани, Барбаро порівнював їх із величезними і красивими містами, навколо яких не було фортечних стін та які мали здатність пересуватися. Ординці теж займалися ремеслами і торгівлею, а серед мешканців станів було багато вихідців із різних країн і рабів-полонених.

У 1453 р. Османська імперія взяла під контроль чорноморські протоки і відрізала італійським колоніям шлях у метрополію. Спочатку вони перейшли під управління генуезького банку Сан-Джорджо, а в 1475 р. були захоплені турками. Південне узбережжя і частина гірського Криму увійшли до складу Османської імперії й утворили окремий санджак з центром у Кафі, а згодом – окремий округ (ейялет), який проіснував до 1774 р. До Кафинського ейялету входили Херсонес, Чембало, Мангуп, Воспоро, Кафа, а за межами Криму – Тамань, Темрюк, Азак-Тана.

Після 1475 р. Кафа не втратила значення важливого міжнародного торговельного центру. Як повідомляв католицький монах Дортеллі де Асколі, який у 1624–1634 рр. перебував у місті з домініканською місією, в Кафу щодня прибувало від 500 до 1000 возів з товаром і до вечора він весь був розпроданий.

Кафу населяли турки, греки, вірмени та євреї. До міста приїзджали купці з Константинополя, Персії й інших азійських держав. Вона залишалася головним ринком невільників у чорноморському регіоні. Невільниками торгували також у Бахчисараї, Гезлеві (тепер м. Євпаторія), Карасубазарі (тепер м. Білогорськ). Торгівля людьми, що була давнім промислом на кримському узбережжі, особливо розвинулась у XVI–XVII ст.

Після турецьких завоювань особливо постраждали християни – італійці і греки. Найбагатші з них виїхали в Константинополь. Згідно з розпорядженням турецької влади, деякі генуезці могли оселитися в поселенні Соргас (Сююрташ), у гірській місцевості на

південь від Бахчисараю. Кримський хан навіть дозволив їм збудувати католицький храм. Попри такі доволі сприятливі умови проживання, до початку XVII ст. генуезці забули рідну мову і розмовляли здебільшого турецькою або татарською; вони одружувалися з місцевими гречанками і черкесками (аланками).

Незаможні греки, які не змогли виїхати і надалі проживали в Криму, також отримали релігійну автономію. З чотирьох християнських православних єпархій залишилися тільки одна, що підпорядковувалася готському митрополиту. Релігійна автономія консолідувала всіх християн еялету, і поступово з них утворився єдиний етнос кримських греків – румеїв.

У 80-х роках XVIII ст. греки проживали у понад 80 населених пунктах Південно-Західного Криму, 25 відсотків із них – у містах, де займалися ремеслами і торгівлею. У 1774 р. після закінчення російсько-турецької війни П. Румянцев ініціював переселення кримських греків та вірменів у новоутворену російську Азовську губернію. Нова влада обіцяла переселенцям по 30 десятин землі на особу, що значно перевищувало наділи найбагатших греків у Криму, – це був вагомий чинник, що заохочував до добровільного переселення. Росія ж руками переселенців намагалася освоїти приєднані внаслідок війни землі і водночас представити свою експансію у Причорномор'я як необхідний захист християн.

Згідно з рапортом О. Суворова, у 1779 р. Крим покинули 18 395 греків, а також 12 598 вірменів, волохів і грузинів. Переселенці осіли в гирлі р. Кальміус, де заснували місто Маріуполь і 19 сіл в окрузі. Своїм новим поселенням вони давали старі кримські назви: Ялта, Корань, Мангуш, Старий Крим, Сартано та ін. Сучасні маріупольські греки, яких налічується близько 100 000 осіб, є нащадками переселенців і підтримують їхні культурні традиції.

Вірмени почали формувати свою громаду в Криму у XI–XIII ст., поодинокі ж представники цього народу з'явилися на півострові раніше, разом із візантійськими колоністами. Так, у VIII ст. одним із патрициїв Херсонесу був вірменин Вардан, який згодом став імператором Візантії.

В XI–XIII ст. кількість вірменів у Криму значно зросла у зв'язку з вторгненням у Вірменію арабів і турків-сельджуків. Найбільше їх проживало у Кафі, де переселенці збудували вірменську церкву св. Саркіса, вірменські громади також були у Херсонесі і Солхаті.

У Криму вірмени займалися в основному торгівлею і ремеслами. Вони мали налагоджені контакти з вірменськими громадами українських міст – Львова, Кам'янець-Подільського, Холма. Вірменські купці забезпечували торгівлю між Кримом і Прибалтикою. Під впливом тюркського населення Криму – нащадків хозар, печенігів, половців і татар, – яке чисельно переважало, більшість вірменів поступово перейшла на тюркську мову, хоча частина їх надалі залишалася двомовною.

Найбільше вірменів прибуло в Крим у XIV–XV ст. – в період його економічного піднесення. Так, у 1330 р. із Сараю до Кафи переселилося одразу кілька тисяч вірменів, які були нащадками біженців із вірменського міста Ані. Вірмени осіли також у селах Східного Криму – Сали, Султан-сали, Камишлик, Нахічеван, Бахти-Елі, Топті та ін., а також у Чембало, Карасубазарі, Гезлеві. У XV ст. вірмени уже становили більшість населення Кафи: 46 тис. із 70 тис. її мешканців (за даними перепису 1475 р.) В італійських хроніках того часу Східний Крим називали Морською Вірменією („Armenian maritima”).

Спочатку вірмени Криму були православними християнами-григоріанами. Наприкінці XIV–на початку XV ст. в Криму діяло близько 50 вірменських церков і 4 монастирі. Найбільшим культурно-релігійним центром кримських вірменів була Кафа. До цього часу збереглися вірменські храми міста – церква св. Сергія, церква арх. Михаїла і Гаврила, церкви Іоана Предтечі і Іоана Богослова та інші пам'ятки. Центром релігійного життя кримських вірменів був монастир Сурб-Хач, заснований у 1358 р. в околицях м. Старий Крим на місці колишнього зруйнованого монастиря св. Степаноса.

З кінця XIII ст., в результаті активної місіонерської діяльності монахів-домініканців, серед кримських вірменів почала поширюватися католицька віра. Оскільки купці-католики отримували численні привілеї, то кількість католиків серед вірменів стрімко збільшувалася. У 1318 р. папа Іоан XXII звернувся до архієпископа Кафи з розпорядженням створити спеціальне єпископство для вірменської католицької громади. У 1333 р. вірмени-домініканці відкрили в Кафі свій монастир. В середині XV ст. в місті було уже два домініканські і один францисканський вірменські монастирі. Після укладення Флорентійської унії між православною і католицькою церквами, під якою підписалися також представники кримських вірменів, кількість вірменів-католиків у Криму ще більше зросла.

При вірменських церквах і монастирях існували школи. Найбільш відома з них – школа при монастирі св. Антонія поблизу Кафи. Серед вірменів були відомі переписувачі книг і чудові майстри книжкової мініатюри, зокрема Григор Сукіасянц, Симеон, Христосатур і династія Натера, яких вірменська церква канонізувала. Велика збірка вірменських манускриптів – 240 рукописів, – 70 із яких були створені у XIV–XV ст., дійшла до наших днів і зберігається в Єревані у сховищі Матенадаран.

Вірменська громада Кафи брала участь у будівництві укріплень міста. На її кошти була зведена оборонна стіна „Айоц-Берд” („Вірменська фортеця”) довжиною більше кілометра із дев’ятьма воротами і готичними вежами.

У XV ст. вірмени заснували торговельну факторію Вірменський Базар (тепер м. Армянськ) і утворили свою колонію в Бахчисараї. Окрім торгівлі, вони займалися також ремеслами і банківською справою. Вірмени-ремісники славилися обробкою шкір, килимарством, виготовленням ювелірних виробів, ножів, котлів. Менша кількість вірменського населення – 10–15 відсотків – було зайнято у сільському господарстві, зокрема у землеробстві, шовківництві, садівництві, городництві, скотарстві.

Після захоплення Кафи турками у 1475 р. кілька тисяч вірменів було переселено владою Османської імперії до Константинополя, інші самі переїхали до Кам’янка-Подільського, Львова, Києва та інших міст, в яких уже існували вірменські громади.

Після 1475 р. вірменська громада Кафи поповнювалася вихідцями з Малої Азії та з західноукраїнських земель. На початку XVI ст. вірмени надалі становили найчисельнішу групу серед мешканців Кафи.

Після того, як перестали існувати італійські колонії у Криму, вірмени-католики залишалися єдиними прихожанами католицьких храмів півострова. На початку XVIII ст. в Бахчисараї розпочав свою місіонерську діяльність орден єзуїтів, спрямовану, в основному, на вірменів-григоріан.

Наприкінці XVIII ст. більше 12 тисяч кримських вірменів разом із греками та іншими кримськими християнами переселились у російське Приазов’я. Вірменів-католиків російська влада розселила поблизу м. Катеринослава. Вони заснували в гирлі Дону місто Нор Нахічеван (Новий Нахічеван) і 5 сіл, яким також дали старі назви кримської батьківщини: Сала, Султан-Сала, Чалтир, Несвітай, Топті.

Після переселення в Приазов'я у Криму залишилося близько 300 вірменів. Однак, згодом на півострів почали повертатися вірмени з Османської імперії, – з Нового Нахічевану, та інших поселень Приазов'я (виїхало від 20 до 30 відсотків переселених).

Караїми були однією із найбільших іудейських груп Криму. Євреї тут почали оселятися з перших століть нашої ери. У середні віки іудейська громада півострова розширювалася за рахунок нових груп єврейських переселенців – тюркомовних раввіністів-кримчаків, караїмів-антиталмудистів, євреїв-ашкеназі, які розмовляли на ідиш, грецькомовних євреїв-романіотів, а також суботників – місцевих слов'ян, які перейшли в іудаїзм.

Етногенез караїмів досі залишається дискусійним питанням. На думку відомого дослідника Цві Анкорі, караїмський дисидентський рух в іудаїзмі розпочався в середині VIII ст. в Багдаді, в Аббасидському халіфаті, і був „продуктом єврейського досвіду під впливом середньовічного ісламу”. Засновником цього напрямку, який заперечував вчення Талмуда або пізніші доповнення до Старого Завіту, сформовані у 500 р., був Анан Бен Давид. В епоху середньовіччя Талмуд за значенням прирівнювався до Тори або П'ятикнижжя і вважався основою єврейської вченості. Заперечення Талмуда стало визначальною рисою караїмського руху. Його назва, що походить від „караїм” („читання”, „читці”), відображає особливість руху – пошанування (читання) Старого Завіту як єдиного істинного джерела віри. Від інших євреїв – талмудистів, раввіністів прихильники Анана відрізнялися також релігійними практиками і традиціями, зокрема облаштуванням синагог і літургійною обрядовістю, святкуванням Шаббата.

Спочатку прихильники Анана називали себе ананітами. Термін „караїми” почав використовувати у IX ст. теолог руху Веніамін Бен Моше Нагавенді. Згодом він став спільною назвою для різних антиталмудистських течій. У X–XI ст. караїмський рух поширився далеко за межі Багдада. Караїмські громади, що виникали в Палестині, Єгипті, Іспанії, Кавказі і Візантії, проявляли великий інтерес до землі колишнього Ізраїлю. Створена ними група „Авлей Ціон” („ті, хто сумує за Сіоном”) першою призвала всіх євреїв у вигнанні до переселення у святу землю Палестини. Про успішність караїмського руху свідчить той факт, що у X–XI ст. він уже об'єднував близько 30–40 відсотків усіх євреїв.

Багато дискусій серед учених виникало з приводу появи караїмів у Східній Європі, зокрема у Криму. Їх намагалися пов'язати з хозарами, гунами, кипчаками або ізраїльтянами: вважали нащадками древніх ізраїльтян, що переселилися в Крим відразу після асирійського полону і навернули в іудаїзм хозар. Згідно з гіпотезою про хозарське походження караїмів, вони не тільки сприяли переходу хозарів в іудаїзм, а й етнічно асимілювалися з ними. Однак її спростовує той факт, що караїми з'явилися у Криму вже у післяхозарські часи і залишки хозарського населення півострова значного впливу на них не мали.

Караїмські джерела містять відомості про переселення караїмів у Крим з Бухарії і Черкесії у XIII ст. – після походу хана Батия і появи у Криму татар. Перше письмове свідчення про перебування караїмів у кримському у місті Солхат датується 1278 роком. У XIII ст. громада караїмів сформувалася у Кафі, а у 1292 р. у місті була споруджена караїмська синагога. В середині XIV ст., внаслідок експансії Золотої Орди в Південно-Західний Крим і захоплення міста Кирк-Ира (пізніша назва Чуфу-Кале – Іудейська фортеця) там також виникла караїмська громада, яка згодом стала найбільшою на півострові. У середині XV ст., після захоплення Візантії турками, емігранти – караїми з Адріанополя – утворили свою громаду в князівстві Феодоро. Пізніше (за одними даними, наприкінці XVI ст., за іншими – наприкінці XVII – на початку XVIII ст.) громада караїмів виникла в Гезлеві. У XIX ст. караїмські громади були вже майже у кожному великому населеному пункті півострова.

Наприкінці XVIII ст., в Криму, опустілому після еміграції татарів і турків і виселення християн, караїми за безцінь скупили величезні земельні ділянки і монополізували у своїх руках прибуткову торгівлю тютюном. Невелика караїмська громада півострова, яка наприкінці XVIII ст. налічувала 2,5 тисячі осіб, стала однією із найбагатших етнічних груп Російської імперії. На відміну від євреїв-талмудистів, яких російська влада вважала головними ворогами християн і відносно яких приймала дискримінаційні закони, караїмам надавалися різного роду привілеї та пільги аж до отримання ними у 1863 р. повних прав громадян Росії.

На даний час у світі налічується близько 30 тисяч караїмів. Сучасні караїми, що проживають у Криму, (за переписом 2001 р.,

їх усього 670 осіб), та по всій Україні (834 особи), а також у Польщі, Литві і Росії, вважають себе тюркським народом; караїми Ізраїлю, Єгипту, Туреччини і США відносять себе до євреїв, а караїми Франції – частково до одного, частково – до другого народу.

V. 6. Політична карта Центрально-Східної Європи після татаро-монгольських завоювань. Географія Золотої Орди і Кримського ханства

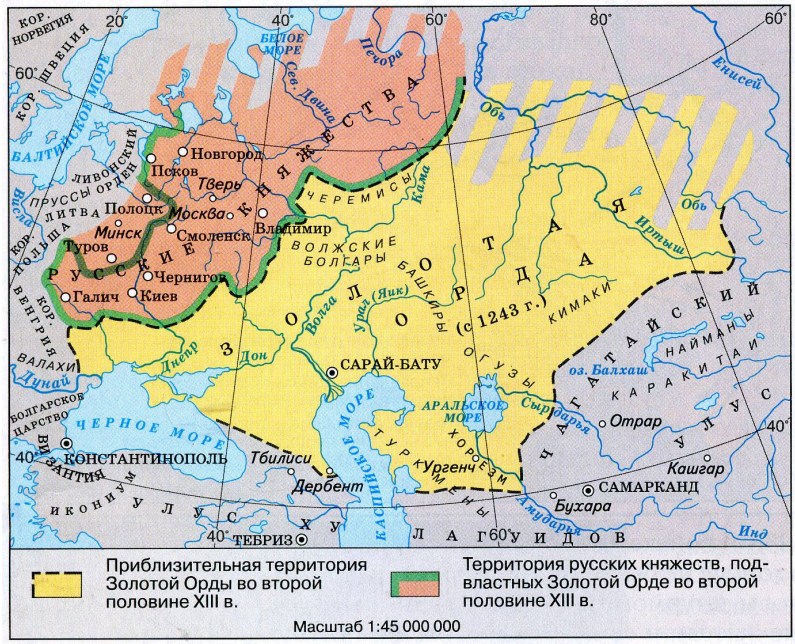
Значні зміни в політичній географії руських земель, що відбулися в середині XIII ст., зумовлені європейськими походами Чингізидів і утворенням держави, відомої в історіографії під назвою “Золота Орда”. Війська хана Батия рушили на українські землі у 1239–1241 рр., після завоювання Волзької Болгарії, Ростовсько-Суздальських, Новгородських і Рязанських земель. Наприкінці 1242–на початку 1243 рр., після повернення з Центральної і Південної Європи, Батий створив на підкорених землях свою державу. Вона не мала офіційної назви, тому згадується в джерелах під різними найменуваннями – “улус Джучі”, “улус Бату”, “улус Берке” та ін. “Ордою” татари називали ставку хана, держава ж у них називалася “улусом” з додаванням імені правлячого хана. Європейські мандрівники, зокрема посол папи Інокентія IV Плано Карпіні, відправлений з християнською місією в Каракорум і посол французького короля Людовіка IX Гійом Рубрук для означення держави хана Батия використовували старі назви зайнятих татарами земель: “країна Команів”, “Команія” або “земля татар”. Марко Поло взагалі не дає назви держави, а лише вказує ім’я хана, якого називає царем татар.

В руських писемних джерелах держава, заснована ханом Батием, також спочатку не мала назви, її замінював політонім “татари”. Згодом у літописах вона іменується “орда”: найраніше, у 1257 р., ця назва зафіксована в Лаврентіївському літописі, а згодом, у 1277 р. – у Троїцькому. У Казанському літописі вперше вжита назва “Золота Орда” в другій половині XVI ст., коли вже не існувало самої держави.

Імперія Чингізхана складалася з багатьох підкорених і насильно консолідованих племен і народів. Дискусійним залишаєть-

ся питання про її домінуючий етнос. За однією із версій, первісним носієм етноніму „татари” було монгольське плем’я, яке розселялося вздовж західних кордонів Китаю. Так, Макс Фасмер вважав, що „татарами” древні тюрки називали жителів Північного Китаю. Прихильники цієї версії стверджують, що даний етнонім закріпився в китайській традиції як спільна назва всіх північних кочівників, що насправді належали до різних етносів. У Західній Азії і в Європі татарами вважалися завойовники-Чингізиди. Так їх називає, зокрема, Плано Карпіні.

За іншою версією, татари – це тюркське плем’я, оскільки тюркська мова була діловою мовою імперії Чингізидів і основною мовою комунікації. Це припущення підтверджується свідченнями сучасника подій – арабського літописця Ібн-аль-Асіра: „У цьому році (1220–1221 р.) в країнах ісламу з’явилися татари, велике тюркське плем’я, місце проживання якого – Тамгаджійські гори біля Китаю”. У 1222 р перський літописець Рашид-ад-Дін, повідомляючи, про те, що війська Джебе і Субудая прорвалися через Дербенський прохід між Каспійським морем і Кавказькими хребтами і вийшли у степи Північного Кавказу і Причорномор’я, зазначав, що военначальники і воїни говорили тюркською мовою. Розпочавши таємні переговори з половцями з метою розірвати їхній союз з аланами, послі Джебе і Субудая наголошували, що вони і половці є спорідненими народами: „Ми і ви – один народ і з одного племені, алани ж нам чужі; ми укладемо з вами договір, що не будемо нападати один на одного і дамо вам стільки золота і одягу, скільки душа забажає (тільки) віддайте їх (аланів) нам”. І хоча завойовники згодом порушили угоду і, розгромивши аланів, рушили проти половців, сам факт порозуміння між ними також може бути одним із доказів приналежності їх до однієї тюркомовної кочової спільноти, як і факт подальшої асиміляції татарами половецького населення Причорноморських степів.

Золота Орда. Електронний ресурс. [Режим доступу]:
<http://apxeo.info/rossiya/zolotaya-orda.html>

В російській історичній науці XVIII–XIX ст. утвердилася версія В. Татищева і М. Карамзіна, про те, що більшу частину війська Чингізидів і кочового населення Золотої Орди становили тюрки-татари, а її правлячу верхівку – монголи. Звідси і штучно створений М. Карамзіним етнонім „монголо-татари”, який прижився в історіографії. У XIX ст., в умовах російсько-турецького протистояння на Чорному морі і Балканах, питання про етнічне ядро імперії Чингізхана набувало також політичного забарвлення, що не сприяло його об’єктивному висвітленню в історіографії. Ще більше воно було заполітизоване у XX ст., коли радянські історики, а разом з ними монгольські і китайські, намагалися довести, що основний етнос імперії Чингізхана становили монголи, ігноруючи при цьому докази тюркського походження значної частини її населення і правлячої верхівки. І в Монголії, і в КНР у XX ст. споруджували пам’ятники Чингізхану. Обидві країни вважали себе історичними спадкоємцями однієї з найбільших в історії людства імперій. Згідно ж із версією про тюркське етнічне ядро імперії Чингізхана, її історична спадщина більшою мірою мала б належати сучасним казахам.

Праці Платона Карпіні і Гійома Рубрука дають приблизне уявлення про територію та кордони улусу Батія. На заході його володіння доходили до Дунаю, охоплюючи степовий Крим без гірських районів і південного узбережжя. На сході володіння Батія простягалися до ріки Іртиш і сучасного південного Казахстану, на півдні – до м. Дербент, на півночі – до м. Булгар. За даними арабських і перських хронік довжина держави Батія вимірювалася вісьмома місяцями шляху, ширина – шістьма (інші автори називають шість місяців і чотири). За сучасними підрахунками, це приблизно 5 600 і 4 000 км. Золота Орда охоплювала в основному степову ландшафтну зону, природні умови якої найкраще підходили для розвитку кочового скотарства.

Детальніший опис ординських володінь зробив єгипетський вчений-енциклопедист першої половини XIV ст. Аль-Омарі. Найбільш східною країною Золотої Орди він називав область Чулиман у Сибіру, в басейні ріки Чулиман, притоки Іртиша, крайньою межею на заході – ріку Дунай, північним рубежем держави – область Башкирд (тут згадувалося місто Булгар – колишня столиця Волзької Болгарії), південним рубежем – Залізні Ворота, місцевість між Каспійським морем і Кавказькими горами в районі м. Дербент на Північному Кавказі. Детальніші описи території Золотої Орди невідомі, але навіть приблизне окреслення її меж свідчить про те, що це була одна з найбільших держав середньовіччя.

Сучасні дослідники наводять уточнені дані щодо кордонів улусу Батія, згідно з якими, його західний кордон тягнувся від узбережжя Чорного моря вздовж правого берега Дунаю до угорської фортеці Турну-Северин, яка закривала вхід у Нижньодунайську низовину, північно-західні межі сягали передгір'я Карпат й охоплювали степи Пруто-Дністровського межиріччя; русько-татарське пограниччя пролягало по межі степу і лісостепу; у басейні Південного Бугу кочів'я татар доходили до р. Синюхи (південні райони сучасної Кіровоградської обл.); у середній течії Південного Бугу – до сучасних південних меж Вінницької і Черкаської областей; у басейні Дніпра кордон розділяв Канів і Київ. На Лівобережжі русько-татарський кордон окреслюють по нижній течії р. Псел (в межах сучасної Полтавської області) і по р. Уді (південніше Харкова); далі на схід північний кордон Золотої Орди пролягав південніше Курська вздовж лівого берега Дону до Рязанського князівства. Землі від р. Мокші до Волги, заселені мордвою, належали одному з улусів Орди.

У басейні Волги кордон Золотої Орди проходив північніше р. Сури, на Лівобережжі Волги – північніше р. Ками, по рубежах колишньої Волзької Болгарії, уся територія якої увійшла до складу улусу Батия. Йому належало також Передуралля, землі, населені башкирами. В Сибіру кордон збігався з р. Об в її середній течії, в прибережних долинах якої були багаті луки для випасу худоби. На сході землі улусу Батия відмежовували від корінного юрту Чингізидів р. Іртиш і р. Чулиман.

Південний кордон Золотої Орди починався в передгір'ях Алтаю, проходив на північ від озера Балхаш, через середню течію р. Сирдар'ї до плато Устюрт і півострова Мангишлак, по західному березі Каспійського моря до Дербента і по передгір'ях Північного Кавказу до Таманського півострова.

До Золотої Орди увійшли землі степової і частково лісостепової зон Центрально-Східної Європи, зокрема території сучасних Одеської, Миколаївської, Дніпропетровської, Херсонської, Запорізької, Луганської, Донецької областей і степовий Крим. У XIII ст., коли татари були особливо активні, по периметру кочовищ Золотої Орди у лісостеповому ландшафті утворилися “пусті місця” – нейтральні смуги завширшки 200 км, які перебували у спільному господарському користуванні ординців та їхніх сусідів – русичів. Тобто, чітких кордонів між Золотою Ордою і руськими землями не існувало.

Територія ординської держави на південному заході охоплювала степи між Дніпром і Прутом. На півночі її правобережні володіння доходили до середньої течії Південного Бугу або до південних кордонів сучасної Вінницької і Черкаської областей, і до передгір'я Карпат. На кордоні з Галицькою землею, у верхів'ях Південного Бугу і у середній течії Дністра, утворились своєрідні буферні зони – території, що не входили до складу Орди, але вже не підкорялися галицьким князям, при цьому їхні правителі визнавали себе підданими хана. Тобто, на руських землях виникли особливі політичні анклавні, підпорядковані ханським чиновникам. Центром одного з них було місто Бакота. Другий анклав сформувався в Болохівській землі.

Такі буферні пограничні зони відомі й у Середньому Подніпров'ї, і на Лівобережжі, причому вони не охоплювали русько-татарське пограниччя суцільною смугою, а існували в окремих порубіжних районах і відзначалися відсутністю руської

адміністрації, яку замінили ханські баскаки. У створенні таких зон були зацікавлені насамперед ординські чиновники, задіяні у сфері відкупів і збору данини. Наприклад, баскак Ахмат створив кілька анклавів – слобод, які називалися ахматовими.

На землях, що увійшли до складу Золотої Орди, встановився особливий адміністративно-політичний устрій, який в основних рисах копіював систему, запроваджену в Центральній Азії Чингізханом. У XIII–XIV ст. територія ординської держави ділилася на два крила: праве і ліве. Такий поділ існував у кочівників задовго до татар. У 40-х роках XIII ст. улус Джучі також був поділений на двоє. Володіння хана Батия становили його праве крило. Згідно з традиційними уявленнями кочівників, кожна сторона світу мала свій колір: південь (головна, передня сторона) – червоний, північ (задня сторона) – чорний, захід – білий, схід – синій.

Володіння Батия, які входили до західного правого крила, за традицією називалися Білою Ордою (Ак-Орда). У свою чергу вони також ділилися на праве і ліве крило – дві найбільші адміністративні одиниці. Кордон між ними проходив у районі р. Яїк. З часом адміністративно-територіальний устрій Золотої Орди ускладнився і поділ на два крила втратив значення, зберігшись тільки у війську. Основою адміністративної системи став поділ на улуси на чолі з улусбеками. Найбільшими улусами володіли представники правлячої династії Чингізидів і найвищі чиновники – темники. Великі улуси ділилися на менші, а ті – на ще дрібніші, залежно від рангу їхнього власника (тисяцького, сотника, десятника). У XIII ст. Золота Орда складалася з 12 великих улусів, якими управляли члени сім'ї Джучидів і темники. На українських землях, у Північному і Західному Причорномор'ї, було утворено п'ять улусів: два – на правому березі Дніпра, два – на лівому і один – у Криму.

Землями на Правобережжі, у степах між Дністром і Дніпром, володів хан Коренца (Куремса). До його володінь входила також Переяславщина – в околицях Переяслава розташовувалася ставка Коренци. Васалами хана стали дрібні князі Київської землі і болохівські князі, а також, імовірно, галицько-

волинські правителі. У межиріччі Пруту і Дністра та в пониззі Дунаю був улус брата Батія – Бувала, який згодом дістався його онуку Ногаю. На Лівобережжі мали улуси зять Батія – Мауці, васалами якого стали чернігівські князі, і Картан, одружений з сестрою Батія.

Частину території Золотої Орди займали особисті володіння хана – ханський домен. До них входили лівобережні степи Поволжя, в яких розташовувалася столиця держави – місто Сарай-Бату. Більшу частину року хан перебував у кочовій ставці у степу і тільки зимовий період проводив у своїй столиці.

У „Подорожі у східні країни” Гійома Рубрука в описі земель і народів, що належали золотоординському хану Сартаку і розташовувалися між Доном і Волгою, названі тільки угро-фінські народи моксель (мокша) і мердиніс (мордва), і жодним словом не згадані русичі. Ще один сучасник тих подій, Плато Карпіні констатував, що за Доном Русі вже не було – там проживали тільки фінські племена, які він об’єднав загальною назвою “народ моксель”. За свідченням Плато Карпіні правитель народу моксель з кількатисячним військом брав участь у походах Батія на Київ і у Центральну Європу, під час яких загинув.

Першою столицею хана Батія було місто камських болгар – Великий Булгар, згодом у пониззі Волги, на березі її притоки р. Ахтуби, хан заклав нову столицю – Сарай-Бату (палац Батія) або Сарай-ал-Мохруса (богом бережений палац). Його наступник і брат хан Берке у 1262 р. південніше сучасного російського м. Волгограда збудував свою столицю – Сарай-Берке або Сарай-ал-Джедід (Новий Сарай), однак офіційною столицею Золотої Орди він став тільки у 1340 р., за часів хана Узбека.

У золотоординській столиці, як і в Каракорумі, столиці імперії Чингізидів, проживало чимало ремісників-християн і, зокрема русичів. У 1261 р. для них почала функціонувати руська Сарайська єпархія, яку очолив єпископ Митрофан. Всього за час існування єпархії змінилося 13 єпископів. У 1460 р. православну Сарайську єпархію перенесли до Москви.

Населення Золотої Орди було поліетнічним конгломератом із завойовників і поневолених народів. За даними історика і державного діяча улусу Хулагідів Рашид-ад-Діна, на землі улусу Джучі, найбільш віддаленому від корінного юрту Чингізидів, переселилося найменше, порівняно з іншими улусами, татарських

сімей – чотири тисячі (за іншими відомостями – дев'ять тисяч). Після походу Батія більшість кочівників повернулася в Центральну Азію до своїх старих кочовищ.

Більшість степового населення Золотої Орди становили кипчаки, основна маса яких у другій половині XIII ст., за часів хана Батія, повернулася до своїх кочовищ. Кипчаки були вагомим складовою золотоординського етнічного конгломерату і важливим чинником формування нових етносів у його складі.

За підрахунками дослідників, у XII ст. налічувалося близько 500–600 тисяч половців. Якщо після першого вторгнення татар у землі половців у 1222–1223 рр., а також після походу хана Батія у 1239–1241 рр. вціліла і повернулася в степи Східної Європи хоча б половина з них, то це однаково була би значна кількість, порівняно з невеликою чисельністю татар, які переселились у Північне Причорномор'я.

Щоб заселити обезлюднілі після походу монголо-татар степи з метою їх господарського освоєння, ординський правитель заохочував половців, що втекли в Угорщину і на Балкани, повернутися у Дешт-и-Кипчак, найбагатшими землями якого уже заволоділа татарська знать. Батий надавав половецьким вождям деякі пільги і вони поступово знову переселилися із Балкан та Подунав'я у причорноморські степи разом зі своїми ордами і табунами.

З такою ж метою у 70–80-х роках XIII ст. до улусу Ногая були насильно переселені північнокавказькі алани. Візантійський історик XIII ст. Пахімер писав про долю завойованих татарами кримських народів: „З часом, зійшовшись з ними (татарами), народи, що жили в цих країнах: алани, зікхі, готи, руси і різні інші, запозичають їхні звичаї, разом з звичаями освоюють мову і одяг і стають їхніми союзниками”.

На початку XIV ст., історія половців у Причорноморських степах закінчується – саме з того часу їхні пам'ятки уже не відрізняються від татарських. Асимільовані татарами, вони стали частиною тюркськомовного суперетносу Золотої Орди. Аль-Омарі з цього приводу писав: „У давнину ця держава була країною кипчаків, однак, після заволодіння татарами, кипчаки стали їхніми підданими. Потім вони (татари) змішалися та поріднилися з ними (кичаками), і земля взяла гору над природою та расою їх (татар), і всі вони стали, наче кипчаки,

немов були одного (з ними) роду...”. Така швидка асиміляція була зумовлена мовною спорідненістю обох народів. Про важливу роль половців у формуванні татарського суперетносу свідчить той факт, що у XIV ст. повсякденною мовою діловодства ханської канцелярії була кипчаська. Уйгурський алфавіт використовувався тільки в офіційних документах.

Половці також були причетні до формування у степах Північно-Західного Причорномор'я тюркськомовного етносу ногайців. Етнонім „ногайці” походить від імені одного із наймогутніших правителів Золотої Орди – улусбека Ногая. Не маючи правових підстав, щоб очолити державу, він на початку 1370-х років посадив на престол у Сараї свого ставленика Туди-Менгу і фактично управляв Ордою. У цей час Ногай в офіційних документах називав себе ханом і виступав як самостійний суб'єкт міжнародних відносин. Одруження з дочкою візантійського імператора Михайла VIII Палеолога Єфросинією давало йому підстави втручатися також у справи Візантії, Болгарії і Себії.

Улус Ногая був другим за значенням військово-політичним центром Золотої Орди. Його територію початково становили землі Прутсько-Дністровського межиріччя та Пониззя Дунаю. Після походу у 1264 р. проти Візантії, Ногай укріпився на Дунаї, а його улус досягнув величезних розмірів: його межі на сході проходили по межиріччю Дону і Дніпра, на заході – по лівій притоці Дунаю – р. Олті; північні кордони – по передгір'ях Карпат і збігалися з північним кордоном Золотої Орди. Центром улусу було Нижнє Подунав'я, де у м. Ісакчі (на території сучасної Молдови) розташовувалася ставка хана. До 1280 р. васалами Ногая стали болгарські правителі і король Сербії. Під його впливом перебували Візантійська імперія, генуезькі факторії Криму, а також галицькі міста в Пониззі Дністра і в гирлі Дунаю, які на той час опинилися в подвійному підпорядкуванні: Ногая і його союзника Лева Даниловича.

У степах Північно-Західного Причорномор'я, поряд з половцями, Ногай поселив плем'я мангітів. У 1370–1380-х роках він також насильно перемістив у Дніпровське Пониззя частину північнокавказьких аланів, які змішалися з місцевими мешканцями, в результаті цього розширилися площі поселень і збільшилася їх кількість. Ці етноси стали основою політичного об'єднання, яке наприкінці XIV ст. почало називатися Ногайською Ордою, а його мешканці – ногайцями, ногайськими татарами.

Узурпація влади Ногаєм згуртувала нащадків Батия навколо хана Токти. У вирішальній битві, яка відбулася у 1300 р. в місцевості Куканлик (Одеська обл.) військо Ногая зазнало поразки, а сам він загинув. Після смерті Ногая мангити відкочували з правобережних степів на схід – на Лівобережжя і за Волгу, в улус великого хана. Саме через це литовські князі змогли доволі легко завоювати ці землі.

Поразкою Ногая і ослабленням західного улусу скористалося також місцеве руське населення Подністров'я, яке на початку XIV ст. утворило автономну область Золотої Орди – **Шипинську землю**. Її назва походить від поселення Шипинці, найдавнішого населеного пункту на території сучасного Кіцманського району Чернівецької області. Шипинці стали центром руської автономії, яка мала волосний утрій. Її територія охоплювала Середнє Подністров'я і верхів'я Серету (пізніша Північна Буковина), межуючи на заході по р. Корочин із володіннями Польщі, на півночі – з Галицьким князівством, на сході і півдні – з кочовищами ординців.

Татари, які заселили Дешт-и-Кипчак, в часи Золотої Орди залишалися кочівниками-скотарями. Плано Карпіні відзначав, що „вони дуже багаті на худобу – верблюдів, биків, овець, кіз та коней. Всякої худоби в них така велика сила, якої, на нашу думку, немає в цілому світі”. Сучасники стверджували, що татарська знать володіла стадами до 10 тисяч і більше коней.

Потреба в розширенні пасовищ і мисливських угідь була однією з головних причин експансії татар у степи Євразії. У XIII ст. мисливський промисел, поряд із скотарством, відігравав у господарстві татар важливу роль. У XIV ст. мисливодство поступово втратило своє господарське значення, залишившись тільки розвагою татарської знаті, яка утримувала задля цього сокільничих, вовчарів, барсників.

Основними платниками податків у причорноморських ординських улусах були половці, які мали також виконувати інші державні повинності, оскільки, за законами Чингізхана, „жодна людина не може бути вільна від служби, аж поки стане настільки стара, що не зможе більше працювати”. Одним із обов'язків половці була участь у військових походах ханів. Разом з аланами вони склали ядро війська Ногая. Кожен із них, закріплений за землею, мав постачати коней і сплачувати натуральний оброк (калан) – третину вироблених продуктів: молока, масла, м'яса, сиру, тощо.

За свідченнями італійських мандрівників, у степовиків були розвинуті кустарні ремесла, пов'язані з обробкою продуктів тваринництва, а також ковальське і зброярське. Ремісники теж платили оброк виробами свого ремесла.

Г. Рубрук відзначив розвиток землеробства у Дешт-и-Кипчаку. Просо і муку, за його свідченнями, татарська знать отримувала з власних володінь у південних районах. Рядові кочівники обмінювали худобу і шкіри на хліб у місцевого осілого населення. Про землеробство у Половецькому степу писав також Аль-Омарі: „...Ця країна – (одна) з найбільших, там вдосталь води і пасовищ, земля дає багатий врожай, коли засівають в неї (зерно)... До захоплення цієї країни татарами вона була суцільно розорана, а тепер в ній (лиш) залишки того”. Імовірно, йдеться про долини річок, де землеробством здавна займалося місцеве руське населення і осілі тюркомовні мешканці Поросся.

Більшість дослідників стверджує, що в часи золотоординської держави глобальних переміщень місцевого населення у Центрально-Східній Європі не відбувалось. Лише певна частина населення зі степової і лісостепової зон Чернігівської землі переселилася на північ – у її лісову зону, де утворилися так звані Верховські князівства, при цьому продовжували існувати Сіверський, Путивльський, Курський і Рильський уділи. Археологічні джерела не дають підстав для висновку про зміну етнічного складу населення Південної Русі. Мали місце лише переселення окремих груп населення з територій, що межували з татарськими улусами, про що свідчить, зокрема, поява на північному сході Європи, заселеному фінськими етносами, поселень із назвами Галич, Переяслав Заліський, які красномовно свідчать, звідки прибули переселенці.

Після утворення Золотої Орди місцеве руське населення надалі проживало в пониззі Дніпра, Дону, Південного Бугу, Дністра. У літописах мешканці цих земель називаються бродниками. Імовірно, вони склали певну спільноту, яка обслуговувала броди, переправи і перевози. Частиною бродників були берладники – жителі Берладської області, яка включала частину Правобережжя Нижнього Дунаю та частину Нижнього і Середнього Попруття. Це були нащадки тиверців і уличів, слов'янська вольниця (літописні подунайці, вигонці галицькі) Суздальський літопис повідомляє про перехід на службу до ординців бродників на чолі з воєводою

Плоскинею. Бродники обслуговували важливі торговельні шляхи, які проходили в цьому регіоні, оскільки добре знали переправи через річки. Якщо після утворення Золотої Орди чисельність місцевого слов'янського населення спочатку дещо зменшилася, то уже наприкінці XIII ст. вона знову почала зростати. Після татарських завоювань термін „бродники” поступово зникає з джерел, але не тому, що їх винищили, а через те, що його замінило нове тюркське слово – козак.

Про значну, як на ті часи, чисельність місцевого слов'янського населення свідчить арабський хроніст Ібн аль Асір. Він вказує, що у 1223 р., незадовго перед битвою на Калці, так звані вигонці галицькі на тисячі човнів спустилися по Дністру в Чорне море, а потім піднялися по Дніпру до порогів, щоб переправити руські дружини через ріку. Після битви вони тим самим шляхом вийшли на човнах у Чорне море і повернулися в Подністров'я. За підрахунками дослідників, загальна кількість воїнів, яку могла перевезти ця флотилія, становила від 35 до 40 тисяч.

Після походу Батия, землі у Пониззі Дністра і в гирлі Дунаю із містами Берладь, Яський Торг (м. Ясси, Румунія), Романів Торг, Малий Галич (м. Галац, Румунія), Білгород (м. Білгород-Дністровський), Сучава, Кілія, Дичин, Немет певний час ще залишалися у складі Галицько-Волинської держави. У другій половині XIII ст. важливу роль продовжувала відігравати Крарійська (Кічкаська) переправа біля дніпровських порогів, а також „соляний шлях”, яким їздили з руських земель у Крим за сіллю. Він починався біля озера Сиваш і йшов по Дніпру на північ до переправи біля Микитиноного рогу (м. Нікополь), а далі на правому березі зливався з іншими торговельними шляхами, які прямували на північ. На значенні цього торговельного шляху наголошував Г. Рубрук: „... Із цих солончаків Бату і Сартак отримують великі прибутки, тому що зі всієї Русії їздять туди за сіллю, і з кожного навантаженого воза дають два шматки бавовняного паперу, що коштує півімпера”. У 1253 р. французький посол писав, що руські купці торгують у кримських містах, зокрема у Солдаї. Руські купці торгували також у Херсонесі, Солхаті. У Солдаї, за свідченнями західноєвропейських мандрівників, навіть був руський торговий дім. Через кримські міста швидко відновилася русько-візантійська торгівля. Прямий шлях

по Дніпру поступово втратив значення, оскільки човни-однодеревки уже не задовольняли торговельних потреб. Важливу роль почав відігравати суходільний шлях з Черкас до Перекопу.

Хоча зовнішньоторговельні зв'язки руських земель з Кримом та Візантією після татарських завоювань були доволі швидко відновлені, обсяг торгівлі руських купців у північно-причорноморських містах поступово зменшувався, основний зиск від цієї торгівлі почали отримувати купці з інших країн і ординська адміністрація, яка встановила на важливих торговельних шляхах свої митниці.

Велику роль у житті осілого населення Дніпровського Пониззя відігравали полювання і рибальство. Про поширення останнього свідчить значна кількість залишків риб'ячих кісток у поселеннях. Рибу заготовляли прозапас, нею торгували з кочівниками і населенням інших руських земель. За свідченнями сучасників, „татари не вмюють ловити і не піклуються рибою, якщо вона не настільки велика, що вони можуть їсти її м'ясо, як баранину”.

Про значну кількість християнського, зокрема руського, населення у степах Подніпров'я свідчить некрополь Мамай-Сурка біля с. Знам'янка на Запоріжжі, у якому виявлено понад 1160 поховань кінця XIII–початку XV ст., більшість із яких християнські. У другій половині XIII ст. середня кількість мешканців сільських поселень становила 100–120 осіб, у XIV–XV ст. – 60, отже, некрополь був розташований біля дуже великого поселення. Його мешканці були заможними – про що свідчить значна кількість коштовних речей християнського культу і особистих прикрас (браслетів, сережок, пернів), виявлена у похованнях. Ці знахідки, що походять із Золотої Орди, з руських земель, з Криму, Подоння і навіть із Франції, свідчать про активну участь місцевого населення у міжнародній торгівлі.

Ординські правителі особисто опікувалися торгівлею з іноземними державами, оскільки вона приносила їм чималі прибутки. Хани взяли під свій контроль переправи на річках, через які проходили торговельні шляхи, особливо дніпровські – Переволочинську, Кременчуцьку, Градизьку та ін. Місцевим перевізникам надавалися значні пільги. Так, за свідченням Г. Рубрука, перевізники з руського селища на р. Дон, навіть отримали від хана право збирати мито з купців та інші пільги.

Такими ж привілеями, імовірно, користувалися руські перевізники у пониззі Дніпра, які виступали посередниками у торгівлі з Кримом. Торговельний шлях із Азака (Азова) до Західної Європи, який проходив через дніпровську переправу у районі сучасного міста Кам'янка-Дніпровська, також залучав місцеве населення до міжнародної торгівлі.

Селища перевізників забезпечували торговців і мандрівників усім необхідним. Ремісники, які у них проживали – теслі, ковалі, шевці – торгували виробами свого ремесла також із кочовиками. Взаємовигідні економічні зв'язки і покровительство ханських чиновників забезпечували мирні стосунки між місцевим осілим населенням і мешканцями татарських кочовищ: усі поселення на русько-татарському прикордонні не мали укріплень.

Найбільшого розквіту торгівля Золотої Орди досягла у XIV ст., в часи хана Узбека. Головною суходільною торговельною магістраллю став відновлений Чингізидами Великий шовковий шлях, частина якого пролягала з Хорезму через Нижнє Поволжя і Нижнє Подніпров'я до Криму, а з нього – до італійських міст Генуї і Венеції.

Міжнародна торгівля сприяла заснуванню та розвитку міст у Золотій Орді. Найпівденнішим ординським містом на території України був Солхат, розташований на Кримському півострові неподалік Кафи. Місто було столицею правого крила Золотої Орди. Значну частину його мешканців, починаючи з другої половини XIII ст., становили вірмени. Назва вірменського монастиря св. Хреста (Сурб-Хач), збудованого у 1358 р., в інтерпретації генуезців дала назву місту – Солхат, яку наприкінці XIV ст. замінила назва „Крим” (від „кирим”, що означало „рів, укріплення”), поширена у другій половині XV ст., після встановлення протекторату Османської імперії над Кримським ханством, також на півострів.

Вперше Солхат згадується у 1263 р. у зв'язку з першим єгипетським посольством до золотоординського хана Берке. В місті у той час розташовувалася резиденція ханського намісника кипчака Таюка (Тобука). За даними арабських джерел, у середині XIII ст. серед мешканців Солхата переважали половці, руси і алани.

Розташований поблизу найбільшої генуезької колонії Кафи, Солхат невдовзі став значним торговельним та ремісничим

центром, осередком трансконтинентальних зв'язків із Західною Європою, Візантією, Центральною Азією і Китаєм. Із Солхата генуезькі купці везли в Європу шовк-сирець та інші „східні товари”, які доставляли у місто купецькі каравани з Хорезму і Кавказу, шкіри, які постачали скотарі ординських улусів, а також зерно, хутро білки і горностая, сіль, що поступали з руських земель. Економічним центром міста був караван-сарай, обладнаний керамічним водогоном. Всередині його розташовувалися торговельні ряди з різним товаром. Упродовж другої половини XIII–першої чверті XIV ст. у місті діяв монетний двір, який забезпечував грошовою одиницею „крим” торгівлю правого крила Золотої Орди.

Після того, як темник Ногай передав місто єгипетському султану Ізз ад-Діну Кейкавусу II, воно стало ще й основним пунктом дипломатичних контактів між Золотою Ордою і Єгипетським султанатом. Про їх інтенсивність свідчить той факт, що у Каїрі була розроблена спеціальна стандартна форма листа до Солхату. За гроші єгипетського султана Бейбарса у місті була збудована мечеть. За свідченнями арабського історика Ібн-Батута, Солхат справляв враження „великого і красивого” міста.

У часи хана Узбека, після прийняття ісламу як державної релігії Золотої Орди, Солхат переживав нове піднесення. У місті була збудована велика мечеть. Однак розквіт тривав недовго – у 1395 р., після нищівного пограбування Тамерланом, місто остаточно занепало і вже у наступному столітті згадки про нього поступово зникли з джерел. Залишки Солхата (Крима) виявлені на території сучасного міста Старий Крим, у якому відреставровано одну зі старих мечетей; тут також збереглася медресе – мусульманська середня і вища школи та будівлі, у яких жили учні (таліби). Місця розташування легендарних мечетей Коршун-Джама (Свинцева мечеть) і Мюск-Джама (Мускусна мечеть) остаточно не встановлені. Перша отримала свою назву через те, що стародавні майстри під час її будівництва заливали свинцем проміжки між каменями. Назва другої, за легендою, походить від того, що у будівельний розчин додавали мускус – пахучу речовину тваринного походження.

У другій половині XIII ст., після припинення торговельних зв'язків між Золотою Ордою і улусом Хулагідів, великим центром міжнародної торгівлі стала столиця Ногая – місто Ісакчі в дельті Дунаю. Наприкінці XIII–на початку XIV ст. Ногай і його син Джеке карбували у місті власну монету.

Інші міста півострова – Воспоро (м. Керч), Кафа (м. Феодосія), Чембало (м. Балаклава), Солдая (м. Судак), Тана (м. Азов) – до кінця XV ст. залишалися генуезькими колоніями, але перебували під контролем ординських намісників і сплачували їм данину. У другій чверті XIV ст. у місті Азак-Тана, значному генуезькому осередку на березі Азовського моря, карбували джучидську монету. Місто підтримувало постійні торговельні зв'язки з Солхатом. Солхат і Тану з'єднувала дорога з 18 станціями-ямами, що йшла з Кримського півострова вздовж узбережжя Азовського моря.

За свідченнями Г. Рубрука, татари взяли під контроль південне узбережжя півострова від Солдаї до Кафи. Солдая сплачувала данину Золотій Орді і згодом стала основним осередком її торгівлі з південними країнами. Ординське панування розширило міжнародні торговельні зв'язки міста, оскільки ординські правителі взяли під свою опіку солдайських купців та піклувалися про їхню безпеку. Так, у 1281 р. між візантійським імператором Михайлом Палеологом і ханом Тимур-Менгу був укладений договір про сприяння їм у розвитку торгівлі. І все ж між правителями італійських міст і намісниками хана іноді виникали конфлікти, які призводили до каральних походів ординців, як це було у 1299 і 1368 рр., коли татари розорили і спалили Кафу.

Населення генуезьких колоній було поліетнічним. Так, у Солдаї більшість мешканців становили половці, русичі й алани. У Тані у середині XIV ст. найчисельнішою була громада італійців (майже 80 відсотків), за ними ішли греки, татари, алани, вірмени, німці й іудеї. У колоніях процвітала работоргівля. Так, у середині XIV ст. серед мешканців Тани 20 відсотків становили раби.

З розвитком міжнародної торгівлі в Золотій Орді засновувались нові міста. На початку XIV ст. з'явилася низка міст у Північному Причорномор'ї між Дунаєм і Доном. Золотоординські міста виникали на місці старих поселень, на торговельних шляхах, у місцях річкових переправ, де проживало осіле місцеве населення. Особливо швидко розвивалися міські центри за часів хана Узбека. Наприклад, у XIV ст. тільки на торговельному шляху Львів–Крим–Кафа функціонувало сім золотоординських міст. Одне – біля гирла Дністра, поблизу сучасного села Маяки в Одеській області – мало переправу, яка вела зі сходу до м. Аккерман (м. Білгород-Дністровський). Шість міст було засновано в басейні Південного Бугу на території

сучасної Миколаївської області: Ак-Мечеть (тепер с. Прибужжя), Аргамаклі-Сарай (на р. Громоклій), Солоне (поблизу с. Куйбишівка), Баликлей (в гирлі р. Чичиклія) та ін. В Прутсько-Дністровському межиріччі тоді ж постали міста Аккерман, Кілія, Старий Орхей (поблизу с. Требужени, Молдова), Костешти (тепер с. Костешти-Тирля, Молдова).

На Лівобережжі Дніпра виявлено залишки трьох ординських міст: на Кучугурському городищі (30 кілометрів південніше м. Запоріжжя), Конському городищі (на березі р. Конки), Тягинському городищі поблизу Таванського перевозу в гирлі Дніпра (тепер с. Тягинка Херсонської області) – його ототожнюють з відомою за писемними джерелами Вітовтовою митницею.

Кучугурське городище, найбільше на той час татарське поселення в Пониззі Дніпра, було значним осередком транзитної торгівлі, про що свідчать знайдені археологами китайський фарфор, китайські, корейські і середньоазійські бронзові дзеркала. У 1360–1380-х роках тут, імовірно, була ставка темника Мамаєва – місто Орду. У 1953 р., перед створенням Каховського водосховища, досліджувались рештки міста площею 10 га. На його території розташовувались мечеть, лазня з опалювальною системою під підлогою, великий багатокімнатний будинок палацового типу площею 487 м², залишки керамічного водогону й інших великих цегляних споруд, які могли належати заможним городянам. На території міста виявлені також срібні злитки (сауми) вагою приблизно 200 грамів, із яких карбували монети, що вказує на існування в місті монетного двору. На легендах монет позначені різні назви міста: Орду (Ставка), Орду ал-Джедід (Нова ставка), Орду ал-Муаззам (Найвеличніша ставка).

Місто Орду відіграло значну роль у міжнародній транзитній торгівлі. На його території виявлено речі, які походять з Поволжя, Подоння, Середньої Азії, Ірану, а також рідкісні фарфорові посудини „селадони”, які виготовляли тільки в одній провінції Китаю – Ляонцюань.

Найпівнічніше золотоординське місто на території України розташовувалось у Східному Поділлі, на р. Синюсі (поблизу сучасного села Торговиця Новоархангельського району Кіровоградської області). Тут виявлено монетний двір, керамічний водогін, залишки кам'яної лазні – „хамама”, опалювальні пристрої – тандири.

Населення міста було поліетнічним, але найбільший відсоток мешканців становили слов'яни. У місті також проживали алани і тюркомовні кочівники болгари, а жіноче населення мало значні монголоїдні домішки. Загалом, на думку дослідника М. Єльнікова, „антропологічний тип торговицького комплексу близький до типу з козацького цвинтаря кінця XVI–початку XVII ст. у м. Чигирин та збірних серій українців різних земель XVII–XIX ст.”

У писемних джерелах згадуються й інші золотоординські городища, але їх покищо не вдалося локалізувати. Так, за свідченнями російського інженера Семена Митецького, у 1740 р. тільки в Пониззі Дніпра було понад 20 населених пунктів, що належали „колишнім татарським власникам”. Це підтверджують також місцеві топоніми: урочище Мечетне в Запорізькій області, річка Мечетний Каір – в Херсонській та ін.

Наявність золотоординських міст у Пониззі Дніпра і у Північному Причорномор'ї свідчить про те, що в другій половині XIII–першій половині XV ст. тут проживала значна кількість осілого і, зокрема руського населення, яке в окремих містах, становило більшість. Розквіт ординських міст був зумовлений чорноморською торгівлею за участю Генуї, Венеції, Візантійської і Трапезундської імперії, Єгипту і сирійських султанатів. Ординські міста торгували також з українськими князівствами, зокрема Галицько-Волинським. Провідну роль у південній торгівлі відігравали Львів, Кам'янець-Подільський і Київ. Торговельний шлях – так звана Татарська дорога – пролягав зі Львова до Теробовлі, Кам'янця-Подільського і далі на південь – до Солхата і Кафи. Він мав відгалуження до Аккермана. Через міста Херсон і Солхат руські купці торгували з Візантією. З ординських міст на українські землі завозили керамічний посуд, китайську порцеляну, джучидську монету. З другої половини XIV ст. важливу транзитну роль у торгівлі українських земель з ординськими містами почав відігравати Молдавський шлях, який проходив через Молдавське князівство. Він прямував зі Львова до Галича, Коломиї, Снятина, Чернівців, Сучави і далі – на Ясси і Білгород.

У XIV ст. продовжував діяти Бурштиновий шлях, який з'єднував причорноморські міста з прибалтійськими землями. Він проходив через Львів, забезпечуючи місту вагому роль у європейській торгівлі.

У Львові, Володимирі та інших українських містах утворилися ординські торгові квартали, а в ординських містах – руські. На межі XIII–XIV ст. почалося розселення караїмів та вірменів уздовж шляхів, які вели до основних торговельних центрів Галицько-Волинської держави – Львова і Володимира, а далі до столиці Литви – Вільнюса.

У другій половині XIII ст. територія Золотої Орди суттєво не змінювалась, її кордони були стабільними. Поступовий політичний занепад ординської держави розпочався у другій половині XIV ст., після смерті хана Узбека. Одним із чинників стала епідемія чуми, занесена по шовковому шляху з Китаю – у 1346–1353 рр. вона спустошила улуси Північного Кавказу і Поволжя, спричинивши різке скорочення населення і його значні міграції до західних улусів Орди. Рятуючись від мору, ординці переселялися у райони Дону, Дніпра і Перекопу. Епідемія охопила також Крим, а з півострова судна італійських купців занесли чуму в Європу.

У другій половині XIV ст., за правління хана Джанібєка, ординська держава поступово занепадала. Після встановлення турками контролю над чорноморськими протоками, в Орді почалася фінансова криза. Після смерті хана Бердібека, який не залишив спадкоємця, державу охопила також політична криза і вона опинилася на межі політичного краху і територіального розпаду. Одним із претендентів на найвищу посаду був зять Бердібека Мамай. Він розпочав боротьбу з ханами Заволзької Орди (Кок-Орди) за Сарайський престол, але програв її царевичу Мюраду. Коли основні сили ординських правителів були зайняті на Волзі, відбулося відокремлення окраїнних улусів і розширення на південь литовських володінь.

Після перемоги Мюрада ординські землі на схід від Волги почали називатися Мюрадова Орда, а на захід від неї – Мамаєва Орда зі столицею у місті Шехр ал-Джедід. З приводу розташування ставки Мамаєва існує багато версій. Одні дослідники пов'язують її з городищем Старий Орхей, другі – з генуезькою колонією Провато, що розташовувалася на узбережжі Чорного моря на захід від Кафи, ще інші вважають, що в часи Мамаєва так була перейменована столиця Орди – місто Сарай на Волзі. Згідно з ще однією версією, столиця Мамаєва (Шехр ал-Джедід) спочатку була в Старому Орхеї, а після поразки татар під Синіми Водами Мамай відкочував на схід, у Нижнє Подніпров'я, де заснував нову столицю – місто Орду (Кучугурське городище).

Свідчень перебування Мамаєвої орди західніше Дніпра немає, тому столиця в Старому Орхеї є сумнівною. Найбільш переконлива версія про розташування центру мамасвих кочовищ у Пониззі Дніпра, а ставки Мамає – у городищі Великі Кучугури. Тут, у районі дніпровських плавнів – Великого Лугу – було вдосталь води і пасовищ для табунів худоби, чого не вистачало у степовому Криму для такої кількості кочового населення, яке входило в Мамаєву Орду. Водночас ставка Мамає мала розташовуватись поблизу Криму, оскільки, отримавши у серпні 1365 р. звістку про захоплення генуезцями Солхата, Мамає уже невдовзі стояв з військом біля Кафі. На користь версії про ставку Мамає у Пониззі Дніпра свідчать також місцеві топоніми та гідроніми: тут є, зокрема, річка Мамає-Сурка і урочище Мамає.

У 1374 р. літня посуха, голод і епідемія змусили Мамає відійти з ордою у Крим, де він кочував два роки, відібравши у генуезців селища поблизу Солдаї. Не полишаючи планів заволодіти золотоординським престолом, він розпочав боротьбу з ханом Тохтамишем. У 1379 р. Мамає захопив Північний Кавказ, а у наступному, 1380 р. – Астраханський улус. Під його владою опинилися всі улуси на захід від Волги. Однак Тохтамиша підтримав самаркандський правитель Тамерлан (Тимур). У 1380 р. Тохтамиш зайняв обидві столиці Орди – Сарай-Бату і Сарай-Берке. Заволодівши Поволжям, він почав війну проти Мамає. Після поразки у битві біля Ворскли, Мамає шукав притулку у Криму, у генуезькій Кафі. Міщани впустили темника у місто, але за кілька днів вбили його, щоб не наражати себе на гнів Тохтамиша.

У XIV ст. Золота Орда поступово втрачала свої території. У першій половині XIV ст. боротьбу за контроль над руськими землями Наддніпрянщини почало Велике князівство Литовське. У 1320 р. у Києві одночасно з ханським баскаком перебував литовський намісник – князь Ольгімонт (Михайло Гольшанський). Його влада поширювалася на північну частину Київської землі з Києвом включно. Південна частина з містами Канев, Корсунь і Черкаси до 90-х років XIV ст. перебувала під владою ординської адміністрації.

Інтенсивні економічні зв'язки з татарськими улусами мало Поросся. Цьому сприяло його розташування поблизу традиційних місць степових кочовищ по берегах Південного Бугу і його

притоки р. Синюхи, а також той факт, що ще з часів Київської Русі воно заселялося залежними від київського князя тюркомовними племенами.

У 1331 р. ординські правителі повернули собі контроль над Києвом і посадили у ньому свого ставленика – князя Путивльської династії Федора Івановича. Однак у 1362 р. литовський князь Ольгерд, скориставшись боротьбою Мамає за золотоординський престол, вигнав Федора Івановича з Києва. Після перемоги над об'єднаним військом татарських улусбеків у битві на Синіх водах (р. Синюха, притока Південного Бугу), Ольгерд взяв під свій контроль Київську землю. Ще раніше, у 1350-х роках, до його володінь увійшла Чернігівсько-Сіверська земля. Наприкінці XIV ст., за часів князя Вітовта, Орда втратила степи Правобережжя і литовські володіння розширилися до північно-західного узбережжя Чорного моря.

У 1340-х роках, після ослаблення улусу Ногая, одночасно із захопленням Польщею галицьких земель, почалася експансія угорців і підвладних їм валахів у Північно-Східне Прикарпаття. Долаючи опір місцевого руського населення, вони просувалися на північ, у Середнє Подністров'я, до Шипинської землі. Під егідою угорського короля було створено Молдавське воєводство з центром у Байї як буфер між Угорщиною і володіннями Золотої Орди. У 1359 р. воно стало незалежним від Угорщини, а з початку XV ст. його правитель мав титул господаря (князя). У 1367 р. до складу Молдавської держави як автономна одиниця увійшла Шипинська земля, на території якої було утворено Чернівецьку, Хотинську і Хмельівську волості. Поступово історичну назву „Шипинська земля” витіснила назва Буковина (країна буків), яка почала вживатися наприкінці XIV ст. Термін „Буковина” охоплював ширшу територію, ніж Шипинська земля, а саме: землі між середньою течією Дністра та головним хребтом Карпат, верхів'я Пруту і Серету. У ще ширшому значенні під Буковиною розуміли все Буковинське Прикарпаття включно з Сучавським плато і Хотинською височиною та прилеглими землями між Дністром і Прутом.

У 1457 р., внаслідок реформи молдавського господаря Стефана III, автономна Шипинська земля припинила існування, волосний устрій було ліквідовано. На її території було створено нові адміністративні одиниці – Чернівецький і Хотинський

цинути та Довгопільський окіл з центрами, відповідно, у Чернівцях, Хотині і Довгопільлі. У 1538 р. Буковина разом із Молдовою була окупована Османською імперією.

Наприкінці XIV ст. через боротьбу між середньоазійським правителем Тимуром і золотоординським ханом Тохтамишем політична криза в золотоординській державі посилилася. Тохтамиш зазнав поразок на Кавказі і в Середній Азії. За свідченням перського автора Алі Іезеді, його військо складалося з „русичів, черкесів, болгар, кипчаків, аланів, башкирів і мокші”. Для продовження боротьби з Тимуром Тохтамиш намагався укласти союз з литовським князем Ягайлом і єгипетським султаном Еззахіром. У відповідь Тимур у 1395 році розпочав похід у західні улуси Золотої Орди, маючи на меті не лише завдати їй військової поразки, а й підірвати її економічну могутність. Пройшовши через дербентські ворота на Північний Кавказ, Тимур розгромив війська Тохтамиша у битві на р. Терек, а сам Тохтамиш втік у місто Булгар. Того ж року Тимур взяв міста в Поволжі – Булгар, Жукотин, Кременчук. Заволодівши Сараєм, він проголосив ординським ханом Койричак-оглана, а сам з військом пішов на правий берег Волги, в басейн Дону, Дніпра і в Крим. Після розгрому улусів у Нижньому Подніпров’ї війська Тимура через Перекоп рушили на півострів.

Поставивши за мету підірвати економіку Золотої Орди, під час свого походу Тимур завдавав нищівних ударів по золотоординських містах, чим руйнував караванну торгівлю по Великому шовковому шляху. Після вторгнення Тимура більшість ординських міст у Криму і Нижньому Подніпров’ї припинила своє існування – на їх відбудову та відновлення у правителів Золотої Орди уже не вистачало ресурсів. Вивівши в Азію полонених, Тимур навіть не вважав за потрібне залишати у Північному Причорномор’ї свої гарнізони і намісників, оскільки був упевнений, що Золота Орда більше не підніметься. Фактично так і сталося. Спільні походи литовського князя Вітовта і Тохтамиша у Північне Причорномор’я наприкінці XIV ст., одним із наслідків яких став вивід кількох тисяч ординців з Пониззя Дніпра на Київщину і Волинь, призвели до остаточної втрати ординськими правителями контролю над Північно-Західним Причорномор’ям і посилення позицій Литви у цьому регіоні. Правда, після поразки

союзників у 1399 р. у битві на р. Ворсклі, Тохтамиш був змушений втекти до Сибіру, Литві ж довелося послабити контроль над Причорномор'ям. М. Грушевський піддавав сумніву повідомлення польського посла XVI ст. Михалона Литвина про будівництво литовським князем Вітовтом фортець у районах дніпровських переправ, оскільки, на його думку, ослаблена Литва не була на це спроможна.

Зруйнована економічно, Золота Орда втрачала політичну владу і поступово розпадалася. У листі князя Вітовта магістру Лівонського ордену від 1 січня 1425 р. зазначалося, що „татарська держава роздвоєна і розділена, там шість правителів, які борються за владу”. Скориставшись слабкістю золотоординських правителів, значно посилили свої позиції кримські беї, які прагнули створити власну державу.

Нового удару Золотій Орді завдала епідемія чуми, яка тривала три роки – з 1428 по 1430 р. Охопивши Крим, вона згодом поширилася на Єгипет та Європу. Незважаючи на політичну й економічну кризи, розпад Золотої Орди затягнувся до середини XV ст. В Поволжі утворилися Астраханське, Казанське ханства, Велика Орда, в степах Сибіру – Сибірське ханство, у Причорноморських степах Лівобережжя – Ногайська орда, на степовому Правобережжі та у степовому Криму – Кримське ханство.

Наприкінці XV–на початку XVI ст. частина ногайців знову переселилася на захід, утворивши в Пониззі Дністра і Дунаю Буджацьку, а у Пониззі Південного Бугу – Едісанську Орди. В середині XVI ст. Ногайська Орда розпалася на Велику і Малу Орду. Велика Орда кочувала в приволзьких степах, а Мала Орда – у Присивашші і на Північному Кавказі, а згодом перейшла у підданство кримського хана.

Кримське ханство (самоназва „Кримський юрт”) – одне з державних утворень, які виникли на руїнах Золотої Орди в середині XV ст. Скориставшись міжусобицями в Орді, Девлет Хаджі (Гірей) вийшов з-під влади ординських правителів і став першим кримським ханом, засновником правлячої династії Гіреїв, гербом (тамгою) якої був тризуб або гребінь.

Золота Орда в другій половині XIV ст. Походи Тохтамыша і Тимура.
За А. Астайкіним.

До Кримського ханства увійшли більша частина території Криму і степові райони Північного Причорномор'я. Столиця Кримського улусу – місто Бахчисарай (в перекладі з татарської – палац-сад) – стала столицею ханства. Місто розташовувалося в

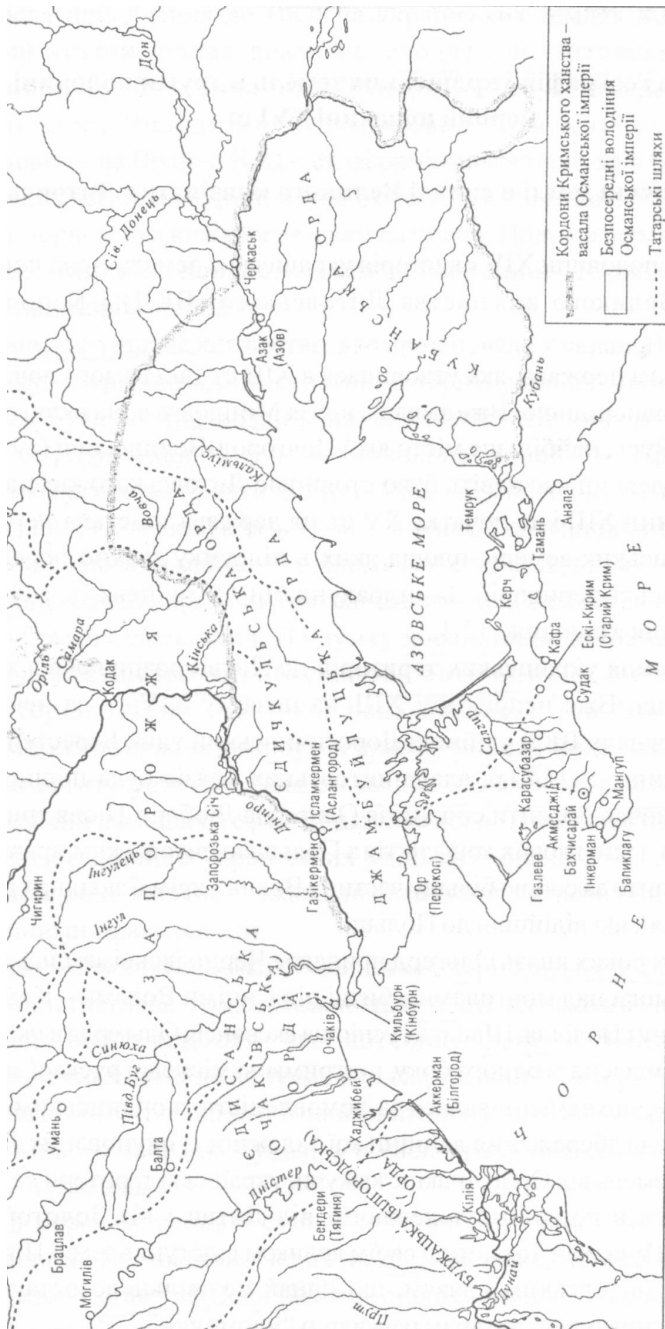
долині, оточеній з усіх сторін горами, біля невеликої річки Чюрюк-су. У XVI ст. італійський архітектор Фіораванті збудував у Бахчисараї ханський палац. Ханською резиденцією була також фортеця Кирк-Ир, але пізніше її віддали для проживання караїмам і місто почало називатися Чуфут-Кале. Важливими центрами ремесла і торгівлі Кримського ханства стали міста Акмечеть (тепер м. Сімферополь), Гезлев, Дженішке (тепер м. Генічеськ).

У 1478 р. кримський хан визнав васальну залежність від турецького султана. На той час Туреччина вже захопила генуезькі колонії й оволоділа південним берегом Криму та частиною гірського Криму до р. Качи. Кримському ханству належали передгір'я і степова частина Криму.

Підпорядкувавши собі Кримське ханство, Османська імперія встановила своє панування над усім півостровом. Вона оточила Крим кільцем фортець. Для контролю над Азовським і Чорним морями були збудовані фортеці в гирлах Дністра (Аккерман), Дніпра (Кінбурн), Дунаю (Ізмаїл), Дону (Азов) та ін. Багато фортець було зведено на морському узбережжі – у містах Очаків, Кілія, Тягин (тепер м. Бендери), Хаджібей (тепер м. Одеса).

Туреччина спонукала кримських ханів до загарбницьких походів. З 1482 р. щорічно (а іноді і двічі–тричі на рік) відбувалися набіги кримчаків на Поділля, Київщину, Галичину, Волинь, які спустошували і обезлюднювали руські землі. Ударну силу походів становили ногайські орди, які кочували в степах за Перекопом і були союзниками кримських татар. Давня захисна система не могла захистити південноруські землі від татарської кінноти. Щоб уникнути спустошливих набігів, Польща і Московська держава платили щорічну данину кримським ханам. За підрахунками демографів, від нападів татар Україна втратила 2–2,5 млн. осіб, що приблизно дорівнювало чисельності населення Королівства Польського у XVI ст.

Про грабінницькі набіги кримських татар писав італійський автор першої половини XVI ст. Джовіо Паоло: „В Європі, біля Ахілового Бігу (Тендрівська коса) в Херсонесі Таврійському живуть прекопіти (татари). Вони особливо ворогують з поляками і грабують всю місцевість між Борисфеном і Танаїсом. Як по релігії, так і в іншому, вони на диво подібні з Турками, які володіють в Тавриді... Кафою, яка в давнину називалася Феодосією”.

Кримське ханство. За: Українське козацтво. Мала енциклопедія. Київ; Запоріжжя, 2002.

Османські правителі підтримували експансію кримських ханів у степи Північного Причорномор'я. Так, наприкінці XV–на початку XVI ст. хан Менглі-Гірей поширив свою владу за межі Криму. Розгромивши свого конкурента на золотоординський престол Ших-Ахмата, він захопив територію Великої Орди в Поволжі. Переможені улуси яволзьких (заволзьких) татар Менглі-Гірей вивів у Крим, а їхні землі зайняли союзники кримського правителя ногайці.

У 1512 р. Менглі-Гірей остаточно забрав у Польщі всю південну частину Буго-Дністровського межиріччя – землі, які татари і турки називали областю Озу або Едисан, або Очаківськими степами. Формально ці території контролювали ногайські татари Єдисанської (Очаківської) орди, а реально ця територія до кінця XVIII ст., до приєднання її до Росії, входила до сфери військово-політичних та економічних інтересів запорозького козацтва. Так, турецький чиновник і мандрівник Евлія Челебі, який у середині XVII ст. здійснив кілька поїздок із Аккермана в Очаків і двічі відвідав Хаджибей, писав, що ці місця дуже небезпечні: „В цю ніч... ми зі страху перед козаками позбулися сну і відпочинку”.

У середині XVI ст. Мала Ногайська Орда, яка кочувала Присивашшям і Північним Кавказом, перейшла у підданство кримського хана. Велика Ногайська Орда, яка займала поволзькі степи, згодом, під тиском касимовських татар, переселилася на Північний Кавказ і також прийняла зверхність кримського хана.

Німецький географ XVIII ст. Тунманн, описав ногайців і кримських татар. Кримські татари, яких дослідник вважав відгалуженням тюркського племені з домішками монголів, на той час уже „жили осіло, в будинках, селах і містах”. „Вони займалися хліборобством, виноградарством, садівництвом..., а найбільше скотарством”. Вирощували „майже всі сорти хлібів, а особливо пшеницю, ячмінь, просо, а також трохи жита, вівса, чечевиці. В садах... вирощують чудові фрукти... У них великі стада худоби і овець, серед яких знаменита кримська курдючна вівця. У них є двогорбі верблюди і багато коней, не дуже гарних, але швидких, сильних і витривалих”.

На відміну від кримських татар, ногайці, за описом Тунманна, жили „переважно в палатках, вели кочове життя і мало займалися землеробством”. Вони вирощували просо, ячмінь і

гречку, вживали у їжу конину і кобиляче молоко. Зовнішнім виглядом ногайці також відрізнялися від татар. „У них пласкі, чорно-коричневі... лица, малі глибоко посаджені очі, впалий ніс і дуже мало волосся на обличчі”. Очевидно, ці монголоїдні риси ногайці успадкували від монгольського племені мангітів, яке входило до орди темника Ногая.

Поступово у Криму з місцевого населення – тюркомовних мусульман і християн, які прийняли іслам, сформувався кримськотатарський етнос. Цей процес швидше проходив на території, підвладній кримському хану, повільніше – у володіннях турецького султана на південному узбережжі півострова. Польський хроніст Броневський зафіксував вживання у XVI ст. етноніму „кримські татари”, який, на його думку, походив від назви міста Солхат-Крима – першої резиденції золотоординського намісника в Криму. Однак деякі сучасні татарські дослідники етногенезу татар відстоюють автохтонну версію і схиляються до думки про його початок ще у I тис. до н. е. та ведуть родовід кримських татар від місцевих племен, яких античні греки називали таврами або від тюркських племен, що вторглися на півострів у IV ст. з початком епохи Великого переселення народів.

На час приєднання Криму до складу Росії у 1784 р. на півострові було трохи більше 55 тисяч чоловіків мусульманської й іудейської віри й понад сто тисяч жінок.

V. 7. Українські землі у складі Великого князівства Литовського і Королівства Польського

З другої половини XIV ст. історія українських земель тісно пов'язана з історією Великого князівства Литовського (ВКЛ) і Королівства Польського.

Литовська держава, яка утворилась у XIII ст., з самого початку не була етнічно однорідною. Вже за часів князя Миндовга до її складу входила так звана Чорна Русь, найбільше місто якої – Новгород-Волинський (сучасний Новогрудок) – якийсь час навіть було столицею Литовського князівства. З другої половини XIII і до початку XV ст. територія цієї держави збільшувалася за рахунок східнослов'янських земель, площа яких значно переважала власне литовські етнічні території: у 1430 р. це співвідношення становило 12 : 1.

Приєднання до Литви українських територій розпочалося за часів князя Гедиміна. Вже наприкінці XIII–на початку XIV ст. за невідомих обставин до складу ВКЛ увійшли Дорогичинський уділ, Берестейщина і Турово-Пінщина. У 1340 р. влада литовських князів поширилася на Волинь. Тут почав правити син князя Ольгерда Любарт. Після тривалого протистояння і військових конфліктів з Польщею литовським правителям вдалося закріпити за собою більшу частину Волині, крім Белзької землі, яка відійшла до Польщі.

У 1350-х роках князь Ольгерд приєднав до ВКЛ Чернігівську землю, а в 1360-х, після перемоги над татарами в битві під Синіми Водами – Київщину, Переяславщину і Поділля. Поділля, як історико-географічний регіон, сформувалося у роки татарського панування – в другій половині XIII–XIV ст. У середині XIV ст. назва “Подільська земля” вперше з’явилася у літописах. Її територія охоплювала землі між Дніпром – на сході та Дністром – на заході, Россю – на півночі і Чорноморським узбережжям – на півдні. Після битви під Синіми Водами, Поділля перейшло до сина литовського князя Ольгерда – Михайла Коріата, а потім до його онуків – Юрія, Олександра і Костянтина Коріатовичів. Тривалий час між Литвою і Польщею ішла боротьба за подільську землю, яка завершилася у 1434 р. поділом Поділля між обома державами.

Швидка й успішна експансія Ольгерда в українські землі була зумовлена, з одного боку, підтримкою місцевої руської знаті, а з другого – тим, що здійснювалася за домовленістю з ординським ханом, яка передбачала збереження данницької залежності окупованих Литвою українських земель від Орди. Це означало, що українські території, приєднані до Литви, опинилися в подвійній залежності – від Литви і від Золотої Орди. Наприкінці XIV ст. хан Тохтамиш своїм ярликом відступив землі Південно-Західної Русі литовським князям, однак це не звільняло їх від необхідності регулярно сплачувати татарам данину (упоминки).

До кінця XVI ст між руськими землями і кочовищами татар існувала нейтральна буферна зона – Дике поле. З руського боку у XV–XVI ст. його обжита смуга позначалася оборонними замками у Каневі, Черкасах, Вінниці, Брацлаві, Барі. Далі на південь простягалася Дике поле, яке займало майже п’яту частину території сучасної України. Тут кочували невеликі татарські

Після приєднання до ВКЛ на українських землях встановилася влада литовської династії Гедиміновичів й відновився удільний устрій. На чолі руських уділів стояли сини князя Ольгерда: Дмитро Корибут – на Чернігівщині, Володимир Ольгердович – на Київщині, Любарт Ольгердович – на Волині.

Київське удільне князівство, яке проіснувало у складі ВКЛ з 1362 до 1471 року, зберігало адміністративно-територіальну цілісність. Його територія була значно розширена за рахунок лівобережних земель – Переяславщини і Путивльського Посейм'я. Правобережні володіння князівства практично збігалися з його кордонами часів Русі.

Перший київський князь з династії Гедиміновичів, Володимир Ольгердович, правив майже 30 років. У XV ст. влада в київському князівстві, як у спадковій вотчині, перейшла до його нащадків: сина Олелька Володимировича і внука Семена Олельковича. На думку дослідників, Київське князівство у складі ВКЛ мало значну автономію. Так, князь Володимир Ольгердович карбував власну монету, його нащадок Семен Олелькович титулував себе “князем великого князівства свого київського”, а молдавський воєвода Стефан III навіть називав його “київським царем”. Іншої думки про становище українських удільних князів в складі ВКЛ дотримувався М. Грушевський, який не вважав їх самостійними правителями.

На відміну від Київської, Волинська і Чернігівська землі не зберегли своєї адміністративно-територіальної цілісності. Синіві князя Любарта Федору Любартовичу не вдалося також відстояти свої вотчинні права на Волинь. Великий литовський князь Ягайло спочатку вилучив з-під його юрисдикції князя Острозького – одного з найбагатших і найвизначніших васалів. Згодом у нього забрали Луцьк, а в часи правління Вітовта – і решту волинських земель.

Низку окремих уділів з самого початку було утворено на території Чернігівщини, зокрема, Чернігівське, Брянське, Новгород-Сіверське, Стародубське князівства. Вони також не стали спадковими вотчинами княжих династій, натомість типовим явищем було переміщення князів з одного уділу в інший.

Литовські правителі в руських князівствах не сприймалися місцевим населенням як завойовники. Вони мали добрі стосунки з руською знаттю, яка була опорою їхніх сепаратистських устремлінь,

часто одружувалися на руських княжнах. Добрим стосункам князів Гедиміновичів із місцевими жителями значною мірою сприяло й те, що вони прийняли хрещення за православним обрядом, переймали місцеві звичаї і побут.

Гедиміновичі, дбаючи про безпеку і добробут своїх володінь, розгорнули масштабні фортифікаційні роботи. Так, князь Любарт модернізував Луцький замок, Коріатовичі, переставши платити данину баскакам, докорінно перебудували укріплення Кам'янця і Скали Подільської, відновили з руїн скельний монастир в Бакоті. Добрим господарем був київський князь Володимир Ольгердович. Він щедро фінансував Києво-Печерський монастир і був похований у його Успенському соборі. На думку Н. Яковенко, в майбутньому на основі володінь Гедиміновичів на території України могло утворитися кілька незалежних держав, якби не литовсько-польські унії, що суттєво змінили ситуацію.

Наприкінці XIV ст. на становище українських земель вплинула також політика князя Вітовта. Він позміщував князів в руських уділах. Так, Федора Любартовича пермістив з Волинського уділу у Новгород-Сіверський. Незабаром Федір Любартович змушений був залишити Новгород-Сіверське князівство і втекти до Угорщини. У Федора Коріатовича Вітовт відібрав Поділля і також змусив його до втечі в Угорщину, Поділля ж передав під контроль князя Ягайла. Вітовт позбавив Володимира Ольгердовича Київського князівства і передав його своєму братові князю Скиргайлу як компенсацію за Трокайський уділ, якого той позбувся. Усі ці переміщення не мають однозначного пояснення. Спрошенням було б зводити їх до “сімейних з’ясувань стосунків”. Зрештою, утеча двох князів до Угорщини свідчить про серйозний характер конфлікту. Не перебільшуючи і централізаційних устремлінь князя Вітовта, все ж треба визнати, що його “реформа” нанесла відчутний удар по спадковому (дідичному) праву на уділи.

На українських землях у складі ВКЛ удільна система проіснувала до другої половини XV ст. – саме тоді король Казимир Ягеллончик ліквідував удільні князівства й утворив намісництва або староства. Останнім у 1471 р. був ліквідований київський уділ. Першим київським намісником став литовський шляхтич Мартин Гаштольд. За повідомленнями Яна Длугоша, кияни довго противилися цьому призначенню і двічі не пускали намісника до міста. Онуки Володимира Ольгердовича – Михайло Олелькович і Федір

Бельський – також відстоювали свої права: у 1481 р. вони організували “змову князів”, яка була викрита. Король Казимир Ягеллончик, щоб поставити свого намісника в Києві, надав міщанам привілей, який гарантував їм збереження майнових і судових прав, визначав повинності, і конфлікт таким чином було залагоджено.

Наприкінці XV–в першій половині XVI ст. на українських землях у складі ВКЛ існували Київське, Волинське, Подільське намісництва, або староства, які ділилися на повіти і волості. У складі Волинського староства було три повіти: Луцький, Володимирівський і Кременецький. Київське намісництво ділилося на сім повітів з центрами у Києві, Овручі, Чорнобилі, Житомирі, Черкасах, Остері, Переяславі і чотири волості: Звягельську, Чудновську, Каневську, Черняховську. Східне (литовське) Поділля налічувало два повіти: Брацлавський і Вінницький.

На початку XVI ст., після “дивної” війни з Московською державою, Литва втратила Чернігівсько-Сіверські землі. З кінця XVI ст. починається їх масштабне заселення московським служилим людом, організовується московська сторожова служба. І хоча Чернігівська земля не зазнала масових виселень місцевого населення (як Новгородська чи Тверська), міграційна хвиля поглинула місцеву людність і вже у XVII ст. з джерел зникають згадки про місцевих жителів – севрюків.

У 60-х роках XVI ст. відбулася реорганізація намісництв і староств на українських землях з метою уніфікації адміністративно-територіального устрою Литви і Польщі напередодні їх об’єднання. Замість намісництв, було створено три воєводства: Київське, Волинське і Брацлавське. Після утворення на території східного Поділля Брацлавського воєводства назва “Подільська земля” зберігалася тільки за західним (польським) Поділлям. Воєводства ділилися на адміністративно-судові повіти. Так, Київське воєводство мало в своєму складі Київський і Мозирський повіти, Брацлавське – Брацлавський і Вінницький, Волинське – Луцький, Володимирський і Кременецький.

На думку істориків Олени Русиної і Миколи Максименка, навіть після ліквідації руських удільних князівств устрій ВКЛ до другої половини XVI ст. залишався територіально-федеративним. Намісництва, а згодом воєводства, за своїм статусом були близькі до удільних князівств XIV–XV ст. Н. Яковенко також стверджує, що в

першій половині XVI ст., після втрати династичних прав, руські князі фактично перебравши владу на місцях. Під їхнім контролем опинилися Поділля, Волинь, Київщина. На Східному Поділлі аж до початку XVII ст. намісниками, а згодом воєводами були князі Четвертинські, Острозькі, Пронські, Сангушки, Корецькі, Збаразькі. У Києві у другій половині XVI ст. майже п'ятдесят років воєводою був князь В. Острозький. Руська знать поділила між собою українські землі на сфери впливу і в нових формах зафіксувала свій автономний статус у складі Литви. На думку Н. Яковенко, руські князі знову стали справжніми володарями Русі.

Упродовж XIV– в першій половині XVI ст. на українських землях відбулися значні зміни в розвитку міст. Татарські завоювання та постійні ординські вторгнення не тільки завдали великих матеріальних втрат українським містам, а й призвели до змін у географії урбаністичних процесів. Якщо у середині XIII ст. найбільш урбанізованим регіоном була Наддніпрянщина, то у XVI ст. найбільше міст і містечок виникло на Волині, якій менше загрозували татари. Загалом у середині XVI ст. на українських землях ВКЛ налічувалося 150 міст і містечок, з них: у Київському воєводстві – 11 міст і 10 містечок, у Брацлавському – 2 міста і 4 містечка, на Волині – 32 міста і 89 містечок. Міста були здебільшого центрами ремесла і торгівлі; у містечках, натомість, переважало землеробське населення.

Українські міста того часу були невеликими: так, 24 міста мали чисельність населення до 1,2 тис. осіб, 18 – від 1,2 до 4,2 тис. осіб і тільки в трьох містах чисельність населення перевищувала 4,2 тис. осіб: у Брацлаві, в Кременці і в Києві. Найбільшим містом з населенням 6 тис. осіб залишався Київ. У XVI ст. він був прикордонним містом, більшість храмів якого у той час ще лежала в руїнах. Місто почало оживати і розвиватися з кінця XVI–першої половини XVII ст. внаслідок інтенсивної колонізації Придніпров'я, яка розпочалася завдяки козацтву. Французький інженер Г. Боплан, який відвідав Київ у середині XVII ст., констатував, що на той час були відбудовані два храми – Софійський та Михайлівський, а саме місто стало центром обширної залюдненої країни.

У Київському воєводстві до міських центрів відносилися Житомир, Канев, Черкаси, Біла Церква, Овруч, Любеч, Переяслав, Чуднів, Остер, Чорнобиль; у Брацлавському воєводстві –

тільки Брацлав і Вінниця. У Волинському воєводстві поряд з старими міськими центрами – Володимиром і Луцьком успішно розвивалися також міста Кременець, Дубно, Ковель, Острог, Торчин, Берестечко та ін.

У період литовського панування певні зміни відбулися і в етнічному складі населення українських міст. Серед мешканців надалі переважали українці, серед новопоселенців були також московити, литовці, турки, німці, євреї, молдавани, вірмени, які загалом становили незначний відсоток від загальної чисельності міського населення міст.

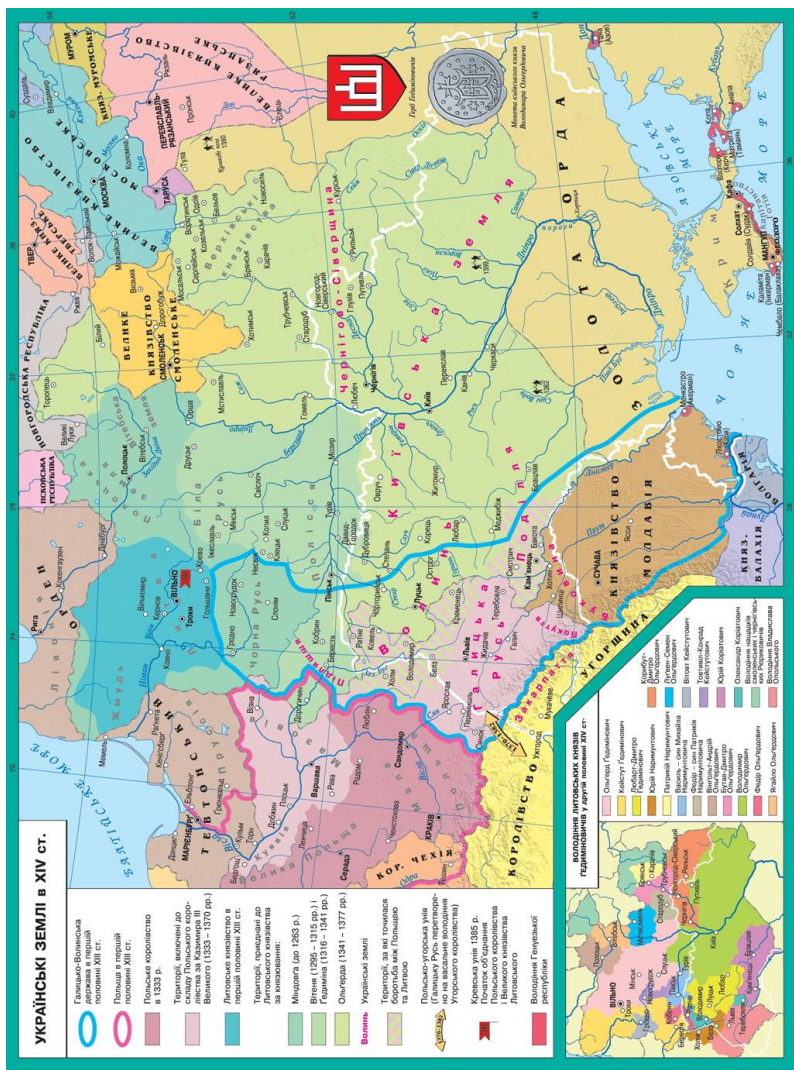
У XV–XVI ст. на українських землях відбувалися внутрішні міграції населення. Так, на Наддніпрянщину, зокрема на Київщину і Брацлавщину, де кріпацтво не набуло жорстких форм, переселялися селяни з Волині, Галичини і Західного Поділля.

У середині XIV ст. боротьбу за галицько-волинські володіння розпочав польський король Казимир III – у 1344–1345 рр. він захопив Сяноцьку землю, а в 1349 р. – Львів, Белз, Холм, Берестя, Володимир. Вже у наступному році волинському володарю князю Любарту вдалося відвоювати Володимир, Берестейщину, Бельзьку та Холмську землі. Однак у ході польсько-литовських війн 1365–1366 рр. і 1376–1377 рр. Польща знову захопила Холм і Белз. В 1382 р. Любарт зробив ще одну спробу повернути західноволинські землі, але вона виявилася невдалою. Внаслідок експансії Казимира III до Королівства Польського відійшли Галицька земля, Холм і Белз. Такий розподіл руських територій між Литвою і Польщею зберігався аж до Люблінської унії 1569 р.

Литовсько-польське протистояння на Поділлі також завершилося його розподілом в першій половині XV ст.: до Польщі відійшла північно-західна, а до Литви – південно-східна частина Поділля.

Важливу роль у боротьбі за галицькі землі відіграла Угорщина. Угода, укладена в 1350 р. між Казимиром III і Людовіком Великим, передбачала, що Галичина відійде у власність угорської корони, а Казимир III, який не мав спадкоємців, володітиме нею тимчасово аж до своєї смерті. Згідно з цією домовленістю, у 1370 р. Королівство Галицьке перейшло під владу угорського короля, який передав його в управління своєму племіннику і васалу Владиславу Опольському. За королеви

Ядвіги, коронованої на польський трон у 1384 р., галицькі землі перейшли в її персональну власність. Надбанням Польської Корони вони стали вже після смерті королеви Ядвіги у 1399 р.

Українські землі в XIV ст. За Ю. Лозю.

До 1434 р. галицькі землі зберігали особливий статус у складі Польщі – продовжувало функціонувати руське право, владні і судові функції належали генеральному руському старості

і каштелянам. Переведення руських земель з особливого статусу на загальний відбулося у 1434 р., коли, після утворення Руського та Подільського воєводств із центрами у Львові і в Кам'янці-Подільському, вони були перетворені на польські провінції. До Руського воєводства увійшли Львівська, Перемишльська, Сяноцька, Галицька і Холмська землі. У 1462 р. було утворене також Белзьке воєводство.

До середини XVI ст. на території руських земель відбулися значні демографічні зміни. Пограничне розташування Галичини і небезпечне сусідство з володіннями кримського хана зумовили їх військову колонізацію. Сюди прибувала дрібна шляхта з Мазовії, Малої Польщі, Сілезії, якій польський король роздавав галицькі землі у ленне володіння, а також королівські найманці – німці, чехи, угорці. Слідом за військовою польська влада почала аграрну, торговельну і ремісничу колонізацію українських земель: тут з'явився різноетнічний господарський люд: німці, поляки, євреї, вірмени та ін. Найбільшу групу новопоселенців у руських містах склали поляки. Наступною етнічною групою були німці – серед новопоселенців Сянока їх налічувалося 30 відсотків, Львова – 70 відсотків. У Львові велику громаду мали також вірмени. Разом із Венецією і Амстердамом Львів став одним із трьох головних осередків вірмен в Європі. Окрему громаду міста становили євреї. Вперше вони згадуються в 1356 р., а вже наприкінці XVI ст. єврейська громада Львова була однією з найбільших в Європі. В результаті етнодемографічних змін, що відбулися в галицьких містах у XV–XVI ст., у двох із них – Львові і Перемишлі – руське населення складало меншість і було витіснене на передмістя.

У другій половині XIV–XV ст., незважаючи на несприятливі умови, українські міста продовжували відігравати важливу роль у міжнародній торгівлі. Протекціоністська політика польських королів, спрямована на підтримку польських, насамперед краківських, купців, водночас блокувала торгівлю українських земель з європейськими країнами. Вона негативно позначилась на міжнародній торгівлі Львова, зокрема на торговельних зв'язках руських купців з німецькими землями – Пруссією та Сілезією. Зацікавлені у розвитку торгівлі із галицькими землями, німці почали шукати обхідні шляхи до них через Литву. З галицьких і волинських земель у німецькі міста експортували хутра, шкіри, віск, а також східні товари – шовк і прянощі, а з німецьких земель імпортували сукно, різні матерії,

металеві вироби, рибу. Отримавши у 1379 р. право складу татарських, а у 1444 р. – східних товарів, Львів монополізував східну торгівлю, відрізавши від неї Краків. Право складу, згідно з яким іноземні купці змушені були продавати свої товари місту, яке ним володіло, у XVI ст. отримали також Луцьк (східні товари), Кременець (сіль) і Київ (московські товари).

З другої половини XV ст. значного розвитку набула торгівля українських земель з Молдавським князівством. Провідну роль у ній відігравав Львів. З Молдови на український ринок поступали великі партії худоби і продукції тваринництва, зокрема виправлена шкіра. Частина товару продавали на внутрішньому ринку, частину – переправляли у Польщу (до Замостя, Кракова, Гданська) й у німецькі землі. Значним був молдовський імпорт вина, склади якого знаходилися у Львові, Кам'янці, Снятині, Шаргороді, а з XVI ст. – меду і воску. Предметом молдавського імпорту були також родзинки, горіхи і тютюн, окрему групу становили ремісничі вироби і продукція промислів. До Львова завозили поташ, рибу, домоткане сукно, полотно, войлок, одягу, шерстяні покривала. З України у Молдову експортували метал та металеві вироби, сукно, тканини, одягу, папір, посуд, ювелірні вироби. Львівські купці транзитом через Молдову торгували також із Туреччиною.

Окрім встановлення торговельних монополій, розвиток торгівлі гальмували і надмірні митні збори у литовській і польській державах. У XV ст. українські землі були поділені на митні округи (комори): Київський, Волинський, Руський, Белзький, Брацлавський, Подільський. Митні округи-комори склалися з прикоморків. Так, Київська комора мала прикоморки в Білій Церкві, Вишгороді та Житомирі. Велика кількість митниць була у Руському і Белзькому воеводствах, найбільші з них знаходилися у містах Львів, Снятин, Броди, Галич, Перемишль, Коломия, Сянок, Стрий, Городок, Белз. Крім державних митниць, на території митних округів також були приватні митниці.

Розділ VI. Географія українських земель у XVI–XVIII ст.

VI. 1. Українські воєводства Речі Посполитої у другій половині XVI–XVII ст.

Одним із політичних наслідків Люблінської унії став перехід Волині, Брацлавщини і Київщини в підпорядкування Королівства Польського. В спеціальних привілеях, наданих цим землям, окремий пункт передбачав збереження їхніх давніх кордонів з усталеною мережею самоврядних земських інституцій і судово-адміністративних органів. У другій половині XVI ст. до складу Польщі входило шість руських воєводств: Руське, Белзьке, Подільське, Волинське, Брацлавське і Київське. Воєводства ділилися на повіти, а Руське – ще й на землі. Львівська земля Руського воєводства складалася з Львівського і Жидачівського повітів, Галицька – з Галицького і Терехівського, Холмська – з Холмського і Красноставського, Перемишльська і Сяноцька землі мали по одному однойменному повіту. Повіти були насамперед адміністративно-судовими одиницями. В Галицькій землі виділявся також несудовий Коломийський повіт, у Львівській – Городоцький несудовий повіт, у Перемишльській землі певний час існували Самбірський і Стрийський несудові повіти.

У другій половині XVI ст. **Подільське воєводство** складалося з двох повітів: Кам'янецького і Летичівського. В період перебування Поділля під владою Туреччини (з 1672 до 1699 р.) на нього поширювався турецький адміністративно-територіальний поділ – був утворений Подільський ейялет, який ділився на чотири санджаки, а кожен санджак – на нахії (всього 19). З кінця XVII ст., коли за умовами Карловицького миру Поділля знову відійшло до Польщі, і до 1772 р. його кордони майже не змінилися. Згідно з першим поділом Речі Посполитої, південно-західна частина Подільського воєводства, розташована між р. Стрипою і Збручем, відійшла до Австрії. У 1793 р., після другого поділу, решта його території відійшла до Росії і Подільське воєводство, як адміністративна одиниця, перестало існувати.

Белзьке воєводство у складі Речі Посполитої поділялося на п'ять адміністративно-судових повітів: Белзький, Бузький, Грабовецький, Горodelський і Любачівський. У 1571 р. Любачівський

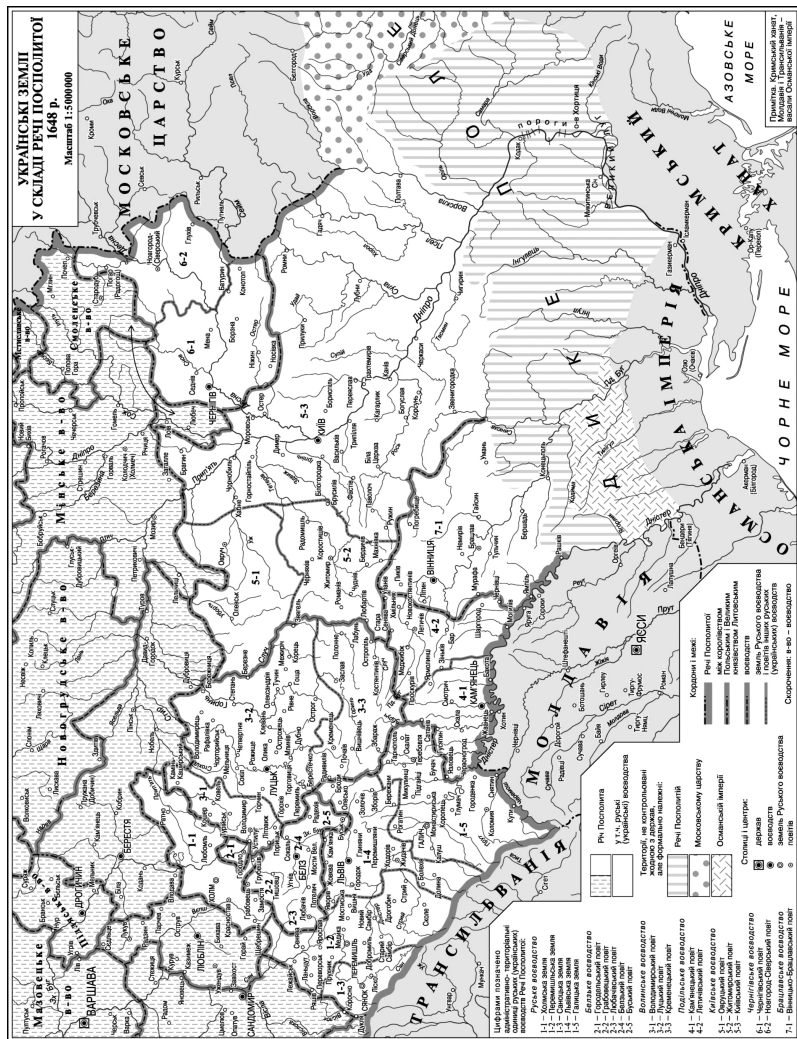
повіт став несудовим. У 1793 р. Белзьке воєводство було ліквідоване, а частина його земель включена до складу Володимирського воєводства.

Волинське воєводство після реформ, проведених у ВКЛ в 1564–1565 рр., складалося із трьох судових повітів: Луцького, Володимирського і Кременецького. У 1772 р. Австрія приєднала південно-західну і частково західну частину Кременецького повіту з містами Збараж, Черняхів і Лешнів. За другим поділом 1793 р. до Росії відійшов Луцький повіт Волинського воєводства і решта земель Кременецького повіту. Міста Луцьк і Кременець залишалися у складі Польщі. У 1793 р., за рішенням Гродненського сейму, було проведено адміністративно-територіальний перерозподіл земель Речі Посполитої. Замість Волинського було створено два нові воєводства: Волинське і Володимирське, які у 1795 р. увійшли до складу Росії.

Брацлавське воєводство спочатку поділялося на Брацлавський і Вінницький повіти, а наприкінці XVI ст. вони були об'єднані в один Вінницький адміністративно-судовий повіт. Після другого поділу Речі Посполитої Брацлавське воєводство перестало існувати, а його землі відійшли до Росії.

Київське воєводство у другій половині XVI ст. складалося з одного Київського адміністративно-судового повіту. Після Андрусівського перемир'я 1667 р., за умовами якого Польща втратила Київ, адміністративно-судовим центром воєводства став Житомир. За другим поділом Речі Посполитої землі Київського воєводства відійшли до Росії.

Чернігівське воєводство було утворене після Деулінського перемир'я 1618 р., за умовами якого Московська держава передала Польщі Чернігівську землю. На його території було утворено два повіти: Новгород-Сіверський і Чернігівський. Стародубський повіт увійшов до складу Смоленського воєводства, утвореного на Смоленщині, яка за умовами Деулінського перемир'я також відійшла до Польщі.

Українські землі в середині XVII ст. За Ю. Лозю.

Незважаючи на те, що українські землі в складі Польського королівства остаточно втратили політичну автономію, а польський уряд і шляхта проводили в українських воєводствах асиміляційну політику, українцям вдалося зберегти свою етнічну самобутність. Їх знали як окремих руський (русинський) народ Речі Посполитої не лише найближчі сусіди, а й західноєвропейські історики. У західній історіографії XVI–XVII ст. русами називаються тільки українці. Так, провідний католицький історик – німецький кардинал Бароній –

вказуючи на значення Брестської унії, писав про „провіденційне навернення народу Русі в істинну віру”. Він відзначав, що справжня назва народу цієї країни – „руси”, а не рутенці і що походять вони від давніх роксоланів.

Під впливом праць античних авторів у західній ренесансній історіографії Східну Європу, зокрема Польщу та Литву, називали також Сарматією, а землі за Дніпром – Скіфією. Водночас європейські автори чітко розрізняли землі Русі (Росії) і Московії: так, італійський посол XVI ст. Альберт Кампензе у листі до папи Климента VII писав: „В ширину, тобто з півдня на північ, Московія простягається від землі Русів і Литви аж до океанів Скіфського і Північного”. Венеціанський посол XVI ст. Марко Фоскаріно у своєму „Донесенні про Московію” відзначав, що „на півдні Московія межує з татарами, які живуть вище Меотидського болота в Азії, біля Борисфену і Танаїду, а також з Росією і Литвою”. Посол Священної Римської імперії Сигізмунд Герберштейн, який у першій половині XVI ст. двічі відвідав Московську державу, у своїх „Записках про Московію” писав про розподіл українських земель (Русії): „Русією володіють три государя: більша її частина належить великому князю московському, другим є великий князь литовський, третім – король польський, який зараз володіє Польщею і Литвою”. Тобто, європейські дипломати і історики XVI ст. „землею Русів”, „Русією” або „Росією” називали українські землі, а русами – українців.

У XVI–XVII ст. українські міста активно розвивали міжнародну торгівлю. У цей період був встановлений товарообіг з Балканами і Туреччиною, у якому основну роль відігравали Львів, Кам’янець-Подільський, Луцьк, Кременець, Київ. Із українських земель експортували металеві вироби, посуд, червець-барвник, оброблену шкіру, а з початку XVII ст. – також книги. В Україну ввозили вино, ладан, перець, шовк. Серед купців, що торгували в українських містах, переважали греки, серби і болгари. Частина із них осідала тут назавжди, як наприклад, греки Михайло і Костянтин Корнякти, які поселилися у Львові.

Революція цін в Європі у XVI ст. спричинила експорт хліба з українських земель. Спочатку на захід вивозили зерно з Галичини, яке експортували через Перемишль та Городло. З цих міст зерно доставляли до Вісли і далі – до Гданська, звідки його розвозили уже по всій Європі. З початку XVII ст. торгувати зерном починає також Середнє Подніпров’я.

У цей час вагоме місце в українському експорті займала деревина та продукція лісового промислу – попіл. Його найбільше випалювали в лісах Галичини, Волині і Київського Полісся. Для цього будували спеціальні поташні буди. Поташний промисел вперше спричинив суттєве винищення лісів, адже щоб отримати одну тунну попелу, треба було спалити вісім тонн деревини. Окрім попелу, вивозили різні вироби із дерева, серед товарів експорту були також віск і сіль. Із дрогибицьких і самбірських солеварень сіль продавали до Польщі і Литви. Із Молдови через західноукраїнські землі переганяли в Європу десятки тисяч волів і вивозили шкіру.

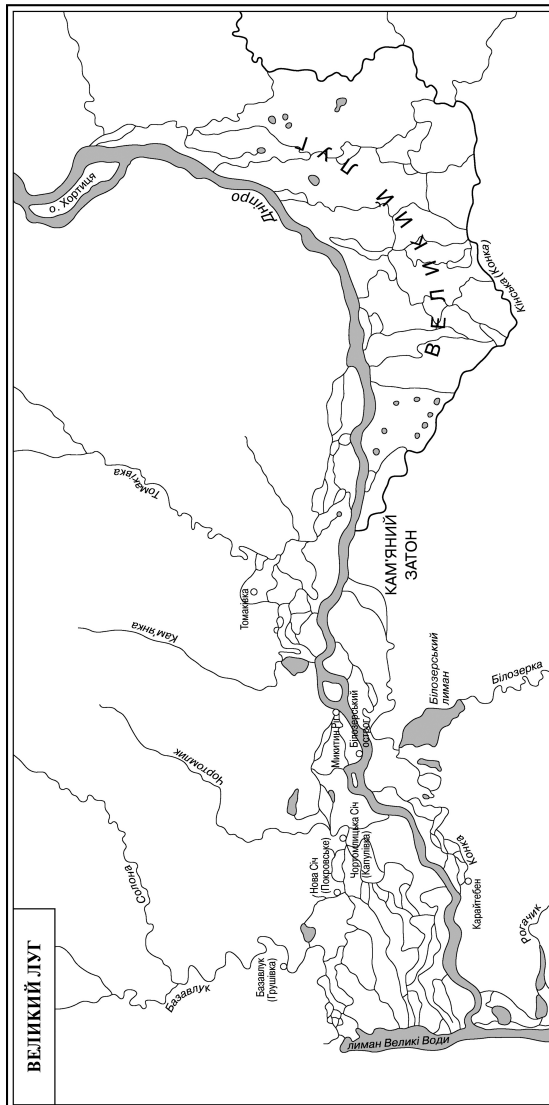
Із європейського імпорту найбільшим попитом в українських містах користувалися текстильні вироби, зокрема високоякісне англійське та голландське сукна, угорське вино, горіхи та чорнослив.

VI. 2. Територія Запорозьких Вольностей

Наприкінці XV–на початку XVI ст. почало формуватися українське козацтво. Перші згадки про українських козаків на Поділлі датуються 1489 роком. Вони селилися у степах по берегах Дніпра, Південного Бугу, Кальміусу та їхніх притоках – річках Оріль, Домоткань, Самоткань, Самара, Вовча, Томаківка, Базавлук, Сура та ін. Район дніпровських порогів, який охоплював землі від гирла р. Самари до острова Хортиці (від сучасного Дніпра до Запоріжжя), і за порогами – у пониззі Дніпра – був найбільш освоєним.

У XVI–XVII ст. володіння Запорозької Січі на сході простягалися до р. Дон. Один із січових куренів називався Донським – у нього записували вихідців з Дону і Сіверського Дінця. Козаки почали освоювати ці землі ще у XV ст.: так, близько 1500 р. біля гирла Кальміусу, на території сучасного Маріуполя, ними був заснований зимівник Домаха, що згодом переріс у поселення Кальміус. У XVI ст. виникли численні козацькі зимівники і хутори на Донбасі. У XVII ст. козацька слобода з'явилася на території сучасного Донецька (в Олександрівському урочищі). Сучасне село Мандрикине на березі Кальміусу знаходиться на місці зимівника, закладеного козаком Мандрикою, сучасна Макіївка – на місці зимівника козака Мокія. В універсалі гетьмана Б. Хмельницького від 1656 р. східні рубежі Запорозької Січі визначалися наступним

чином: „...від самарських земель через степ до самої річки Дону, де ще до гетьмана козацького Предслава Лянцкоронського козаки запорозькі мали свої зимівники”. На заході запорозжці поступово просувалися у землі Дніпровсько-Бузького і Бузько-Дністровського межиріч.

Великий Луг. Електронний документ. [Режим доступу]: http://history.org.ua/?termin=Velykyj_Luh

У географії козацького краю велике значення мали пороги Дніпра, які розташовувалися між сучасним Дніпром та Запоріжжям. Від них походить історична назва регіону – Запорожжя. Жодна інша ріка світу не мала таких грізних могутніх скель як Дніпро: гранітні пасма виступали над поверхнею води на п'ять метрів і майже суцільною смугою перегороджували його течію, залишаючи біля берегів лише вузькі бурхливі протоки. Таких порогів налічували дев'ять, деякі дослідники – тринадцять, включаючи до їх числа також забори – менші скелі.

Дніпровські пороги мали свої назви: Кодацький, Сурський, Лоханський, Звонецький, Ненаситець, Вовнигівський, Будилівський, Лишний, Вільний. Найвище, поблизу села Старий Кодак (тепер м. Дніпро), знаходився Кодацький поріг. Найбільшим та найнебезпечнішим був Ненаситець, який мав завдовжки два кілометри, а заввишки сягав п'яти метрів. Дмитро Яворницький писав про нього: „Це – родоначальник і всім порогам поріг, Дід-поріг. Страшним роблять його і сам рух води в ньому, й ті великі віковічні камені, які частково стирчать посеред самого порога, а частково відходять від берегів ріки далеко до її середини. Ріка Дніпро, вільно й плавно несучи свої води вище Ненаситця, дійшовши потім до самого порога й зустрівши тут нездоланну перешкоду у вигляді лав, скель, гряд і мисів, з незбагненною силою вдаряється в різні боки, кидається з одного каменя на інший, внаслідок чого страшенно хвилюється, високо здіймає величезні вали сріблястого „буку”, розбивається мільйонами водяних бризок, розлітається на усі боки цілими потоками водяного пилу, викручує поміж скель бездонні вири, й усе це здіймає такий страшний шум і стогін, котрий чути вже на великій відстані від порога й котрий на самій ріці поглинає будь – який інший звук – і крик птахів, і голоси людей”.

Між порогами над водою здіймалися менші скелі – забори. Їх на Дніпрі налічували дев'яносто одну, серед яких найбільшими були: Волошинова, Стрільча, Тягинська, Воронова, Крива і Таволжанська. Подекуди з води також виступали поодинокі валуни: Монастирко, Гроза, Корабель, Богатир, Розбійник, Гаджала, Цаприга.

Д. Яворницький і Яків Новицький записали легенди та перекази, пов'язані з дніпровськими скелями. Д. Яворницький

разом із Василем Бідновим також склав путівник по дніпровських порогах. Їхні праці дають хоча б приблизну уяву про цю унікальну пам'ятку природи, оскільки у 1932 р., після спорудження Дніпрогесу, пороги були затоплені.

За порогами починався Дніпровський Низ. Тут знаходиться найбільший у світі річковий острів – Велика Хортиця – довжина якого становить 12 км, а ширина – 2,5 км. З давніх давен до XIX ст., на Хортиці, яка була важливим пунктом на шляху “з варяг в греки”, ріс священний дуб. Тут руські купці приносили жертви богам, щоб ті допомогли їм здійснити небезпечну подорож.

Нижче Хортиці Дніпро широко розливався та розгалужувався на рукави, у нього впадало більше десяти малих і великих річок, утворюючи безліч островів: в області Війська Запорозького їх налічувалося 265. Майже усі береги Дніпровського Пониззя були покриті лісами, високими травами і густим очеретом, їх перерізали численні річки, затоки, лимани, протоки, величезна кількість великих і малих озер. Такий вигляд мали дніпровські плавні, найвідоміший із них – Великий Луг – розпочинався навпроти Хортиці і простягався на південь уздовж лівого берега Дніпра на чотириста кілометрів – до Микитиноного Рогу та урочища Паліївщина. У 1954 р., після спорудження греблі і утворення штучного Каховського моря, Великий Луг був затоплений – під водою опинилися основні Запорозькі Січі і тисячі гектарів найкращих чорноземів.

Про унікальну пам'ятку природи та історії – плавні Дніпра – не було знято жодного документального фільму. Їх первісний вигляд зберігся тільки на картинах Костянтина Айвазовського, виставлених у музеї художника у Феодосії, зокрема на полотні “Очерет на Дніпрі”.

Численні свідчення сучасників змальовують Великий Луг як родючі землі, буйні луки, на яких випасали худобу цілий рік. Плавні Дніпра були нерестилищем риби Азово-Чорноморського басейну, а ліси на їхніх берегах – справжнім царством дикої природи. Через природні багатства, що забезпечували мешканців Великого Лугу усім необхідним для проживання, мандрівники називали його землею обітованою, а у запорожців було прислів'я: “Січ – мати, а Великий Луг – батько, там треба й умирати”

Вольності Війська Запорозького Низового у XVI–першій половині XVII ст.
За: Українське козацтво. Мала енциклопедія. Київ; Запоріжжя, 2002.

Через землі Запорозжя протікала ще одна велика ріка – Південний Буг. Її також перегороджували скелясті пороги, найбільшим із яких був Запорозький, забори і окремі скелі: Сова, Брама, Пугач, Протячанська. Тут були острови: Кременців, Гардовий, Андріїв та коси: Жабурна, Павлова, Балабанова, Крива, Руська, Волоська, Осницька, Ожарівська.

І Дніпро, і Південний Буг мали численні притоки. Так, з правого боку у Дніпро впадали Сухий Омельник, Мокрий Омельник, Домоткань, Самоткань, Сура, Грушівка, Томаківка, Базавлук та Ігулець; з лівого боку – Оріль, Самара, Кічкас, Ворона, Підпільна та ін. У Південний Буг впадали Синюха, Мигійський Ташлик, Корабельна, Ташлик, Сланець, Мертвовод та Ігуль. Через землі Запорозжя текли також річки Азовського басейну – Коропець, Бахмут, Лугань, Кальміус, Кальчик.

У запорозькому краї було безліч озер та лиманів: уздовж обох берегів Дніпра їх налічувалось 465, а на лівому березі Орелі – 300. Незважаючи на значні водні ресурси, Запорозжя відзначалося посушливим кліматом, оскільки весь його простір займав степ. За описом Д. Яворницького, він був: „відкритий, безмовний, всипаний природними пагорбами, перетятий ярами й долинами; іноді вражав очі чудовою грою зелені, іноді здавався висušеним пекучим промінням сонця”. Цей степовий край розташовувався досить високо (понад 50 м) над рівнем моря,

через це морське повітря, яке б могло зменшити літню спеку та зимовий холод, суттєво не впливало на його клімат. Рівнинний характер місцевості, через відсутність великих лісових масивів і гір, відкритої усім вітрам, також не сприяв затриманню вологи. Величезна кількість балок та ярів збирала талу і дощову воду, яка, не застоюючись на рівнинах, не встигала достатньо зволожувати ґрунт. Через це більшість річок козацького краю була мілководною, влітку вони міліли ще більше або й зовсім пересихали.

На Запорозжжі ліси росли лише по берегах річок, озер, лиманів, на островах, схилах балок та ярів. Місцями вони покривали обидва береги Дніпра суцільною смугою, а подекуди – з великими проміжками і простягалися на південний схід – до Азовського моря і на захід – до Південного Бугу. Родючість землі тут дуже залежала від клімату. У дощові літа рослинність буйно розросталася, даючи великий врожай, а у спекотні та посушливі – гинула і неврожай загрожував голодом. Найменш родючі землі були біля Південного Буга – на заході і поблизу Кальміуса – на сході.

Родючість земель також значною мірою залежала від складу ґрунтів. На півночі запорозького краю вони включали шар чорнозему, товщина якого була від 20 см до 1 м, а в долинах доходила до 1,5–2 м. На півдні і особливо на сході шар чорнозему був незначний, а під ним лежали піщані та глинисто-солончаківі ґрунти.

У степах запорозького краю водилося багато звірів – вовків, лисиць, зайців, оленів, лосів, диких кабанів, ланей, бобрів, куниць, а у річках – риби: білуги, яка іноді сягала кількох метрів завдовжки, осетра, севрюги, стерляді, сома судака, щуки, окуня та ін. До XVI ст. тут зустрічалися тури, до XVIII – дикі коні-тарпани. На Запорозжжі росли фруктові дерева, ягоди, овочі та їстівні трави – яблуні, груші, виноград, вишні, терен, калина, барбарис, ожина, персики, водяні горіхи, спаржа, дика морква, цикорій, пастернак, артишок, гірчиця, катран, чебрець, дика цибуля, щавель тощо.

Хоча Запорозжжя мало усе необхідне для вільного життя, жити в козацькому краї могли тільки витривалі і загартовані люди. Г. Боплан вказував на такі його недоліки як брак прісної води і солі, велику спеку влітку та холоднечу взимку, хмари

комарів та іншої мошкарі поблизу водоймищ. Тут були величезні безлюдні простори, віддалені від поселень, регулярно траплялися стихійні лиха – посушливі неврожайні літа, холодні зими, коли гинули люди і худоба, епідемії, нашествия сарани. Про сарану, як одне із найбільших лих Запорожжя, писав Г. Боплан: „Незліченна кількість її... нагадає мені кару, послану Господом на Єгипет за фараона. Я бачив, як ця кара мучила Україну кілька років підряд, особливо 1645 й 1646 років. Сарана летить не тисячами, не мільйонами, а хмарами, займаючи простір завдовжки п'ять чи шість миль і завширшки у дві чи три милі... де лише промчать чи зупиняються на відпочинок її хмари, там за дві години не залишається і стеблинки, і дорожняча на харчові продукти буває жаклива. Нещастя зростають утриста, коли сарана не пропадає до настання осені...”.

Починаючи з кінця XV ст., край за порогами, незважаючи на доволі суворі умови проживання, активно заселявся і освоювався козаками. Спочатку козаки-уходники йшли на промисли у Дніпровське Понижся на сезон, згодом вони оселялися там надовше. Сезонні поселення, які засновували у місцях промислів, називалися уходами, а постійні – станами. В середині XVI ст. у районі дніпровських порогів і островів уже було понад 30 уходів і станів, зокрема уходи Базавлук, Томаховка, Тавань та ін. Особливо цінувалися рибні місця при впадінні у Дніпро річок Орелі та Самари (район сучасного м. Дніпра). Дніпровські уходи розташовувалися на торговельних шляхах, через них, зокрема, торгували сіллю із морських лиманів.

Провідну роль у заснуванні уходів і в освоєнні Запорожжя відіграли жителі Канева та Черкас. У московських документах XVI–XVII ст. козаків і українців загалом називали черкасами. Уходи засновували також вихідці з Києва, Чорнобиля, Мозиря, Бихова та інших міст; у розвитку промислів у козацькому краю активну участь брали монастирі, зокрема Києво-Печерська лавра та київський Пустинно-Миколаївський монастир. Через уходи козаки поступово заселяли землі до Дністра – на заході і до Сіверського Дінця і Дону – на сході.

Постійна загроза з боку татар спонукала козацькі ватаги до об'єднання і будівництва укріплених городків. У 1520 р. були споруджені перші городки поблизу татарських кочовищ. Козацькі поселення виникали на берегах річок, у балках і байраках.

Найменшими серед них були бурдоги – землянки або печери, які викопували у глинищі з одного боку пагорба. Невеликі хутірці, що склалися з двох–трьох хат і господарських будівель, називалися зимівниками. Їх засновували козаки, кожен із яких наймав до 10 робітників (згодом на хутірських господарствах працювали десятки наймитів). У XVIII ст. чисельність зимівників в районі Великого Лугу перевищувала дві тисячі, багато з них на той час уже стали великими селами, хоча формально вважалися ними тільки після спорудження церкви. У зимівниках, селах та містечках козаки проживали разом зі своїми сім'ями.

У безпечніших північних районах Території Війська Запорозького козаки займалися хліборобством, городництвом, садівництвом та різними ремеслами. Степові угіддя найкраще сприяли розвитку скотарства. Козаки розводили коней, велику і малу рогату худобу. Козацький кінь, що походив від дикого степового тарпана, мав у своїх жилах також кров арабських скакунів, калмицьких і польських коней, був швидким та витривалим і високо цінувався на ринках Східної Європи.

Адміністративний і військовий центр Запорожжя знаходився на Січі (від слова сікти, рубати). Первісне значення слова “січ” – укріплення, зроблене з дерева та хмизу. Згодом січчю почали називати козацьку фортецю – столицю запорожців, а також усю територію козацького краю. Де і коли з'явилися перші Запорозькі Січі точно не відомо. Переконливих свідчень про козацьку столицю у XV–першій половині XVI ст. немає, тільки в мемуарах князя Семена Мишецького у XVIII ст. згадуються три козацькі січі, які нібито були першими і розташовувалися у Седневі, Каневі та Переволочній під Кременчуком.

Деякі дослідники вважають першою Січчю укріплення на острові Мала Хортиця (знаходився між Великою Хортицею і правим берегом Дніпра), збудовані князем Дмитром Вишневецьким. На думку інших істориків, версія про існування Січі на Хортиці є непереконливою, оскільки джерела не містять жодної інформації про існування тут козацького Коша і обраних на козацькій раді кошових отаманів – основних ознак козацької столиці.

У 1557 р. у грамоті польського короля Сигізмунда II Августа до князя Дмитра Вишневецького наголошується, що хортицький замок був збудований в інтересах польської корони, зокрема для стримування козаків: „А що стосується збудованого

тобою замку і виявленої нам послуги, то така послуга приємна нам, бо ти влаштував замок для нас, господаря, у потрібному місці, і саме такий замок міг би надійно стримати лихих людей, шкідників, і забезпечити панства наші”.

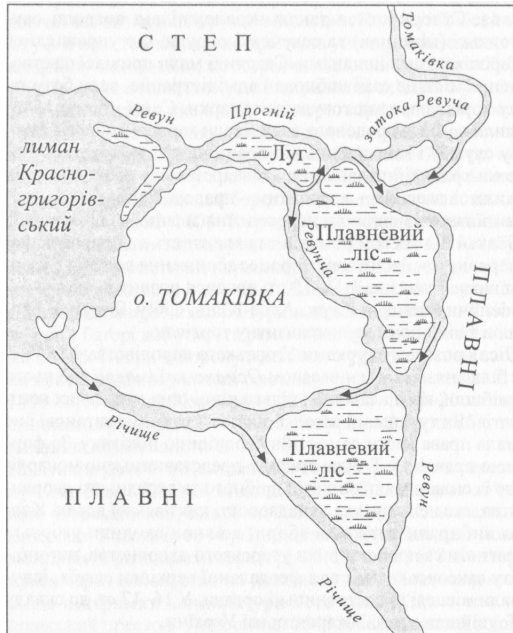
Замок Д. Вишневецького на Малій Хортиці, збудований у 1556 р., проіснував не довго – у 1558 р. він був розгромлений кримським ханом Девлет-Гіреєм. Однак невдовзі замок повністю або частково відновили, оскільки на початку 1580-х років, під час перебування на Хортиці, у ньому зупинявся польський шляхтич Самуїл Зборовський. Згідно із однією версією, острів став місцем збору запорозьких козаків напередодні і після походів.

Сьогодні достовірно відомо про існування семи Запорозьких Січей: п’ять розташовувалися на території Нікопольського району Дніпропетровської області (в часи УНР м. Дніпро називалося Січеславом) і дві – на Херсонщині. Найчастіше козаки будували Січ на островах Дніпровського Пониззя – оточена плавнями, порослими густим очеретом, вона була непомітна і добре захищена. Навколо Січі козаки також споруджували потужні штучні укріплення, які включали рови з водою, земляні вали та дубові частоколи з вежами. Дніпровським водним шляхом Січ мала добре сполучення з волостю – українськими землями, розташованими на північ від Запорожжя, – і з Чорним морем.

В центрі Січі завжди розташовувався майдан з церквою Покрови Пресвятої Богородиці, дзвіницею і стовпом, біля якого карали винних козаків. Навколо майдану стояли хати-курені: їх, як і самих куренів, завжди налічувалось 38. Тут були також будинки козацької старшини і кошового отамана. Далі за куренями розташовувалися арсенал і склади, а за укріпленнями – у передмісті – торговельні лавки, ремісничі майстерні та заїзди для купців.

Розміри хати-куреня дозволяють встановити приблизну кількість постійного населення Січі. Так, запорожець Микита Корж у своїх мемуарах вказував, що в курені жило 600 козаків. Козацький літописець Григорій Граб’янка наводив меншу цифру мешканців куреня – 150 козаків. Проведені археологічні розкопки доводять, що в курені могло поміститися 50 – максимум 100 осіб. Тобто, постійний гарнізон Січі налічував від двох до чотирьох тисяч осіб. Влітку він збільшувався, а взимку – зменшувався,

оскільки козаки перебиралися у волость. Загальна кількість населення козацького краю значно перевищувала чисельність мешканців козацької столиці. Так, в часи гетьманування Петра Конашевича-Сагайдачного налічувалося понад 60 тисяч козаків. Окрім них, на запорозьких землях проживало багато людей, які працювали на Військо Запорозьке – займалися промислами, ремеслами, торгівлею, сільським господарством.

Томаківська Січ (60-і рр. XVI ст.–1593 р. За: Українське козацтво. Мала енциклопедія. Київ; Запоріжжя, 2002.)

Першою зафіксованою у джерелах була **Томаківська Січ**. Про неї повідомляв польський хроніст М. Бельський, який вказував, що козаки використовували острів „званий Томаківка, на якому здавна низові козаки мешкають, якож їм стоїть за найміцніший замок”. Час заснування Томаківської Січі достеменно не відомий. До початку 1580-х років джерела фіксують одночасне існування кількох, добре укріплених козаками, островів. Так, М. Бельський, окрім фортеці на острові Томаківка, згадує також козацькі фортеці на Хортиці і на острові Кохане, розташованому між дніпровськими порогами. На думку дослідників,

у 70-х роках XVI ст. козаки розселялися переважно по уходах, городцях і невеликих протосічах.

Перші достовірні повідомлення про Томаківську Січ польського історика Бартоша Папроцького датуються початком 80-х років XVI ст. До першої половини 1580-х років відносяться перші згадки про дерев'яні укріплення Січі – засіки. Як встановив М. Грушевський, термін „січові козаки” також з'являється у джерелах у той самий час – в середині 80-х років XVI ст.

На рубежі 1570–1580-х рр. джерела фіксують значне зростання чисельності запорожців. Так, М. Бельський відзначає: „Не було їх перед тим так багато, але зараз збирається до кількох тисяч... і частокрот туркам і татарам шкоду немало чинять, якож по декілька разів Очаків, Тягин та Білгород та інші замки захоплювали...”. Італієць К. Гамберіні у 1584 р. писав: „З козаків можна зібрати 14–15 тис. добірного, добре озброєного війська, жадного більше слави, ніж наживи, готового на всяку небезпеду”.

За уточненими даними, Томаківська Січ розташовувалася не на острові у традиційному розумінні. Островом автори називали підвищену частину суші між болотами, плавнями і малими річками, що знаходилася на правому березі Дніпра. Так, Еріх Лясота згадував „три Томаківки”. На початку 90-х років XVI ст. гарнізон Січі становив близько 4 тисяч козаків.

У часи Томаківської Січі запорожці контролювали значну територію – козацькі застави стояли від Таволжанського урочища і дніпровських порогів – на півночі до Чортомлика – на півдні. У 1593 р. Томаківську Січ знищили татари.

У тому ж 1593 р. на острові Базавлук була заснована **Базавлуцька Січ** (1593–1638 рр.). Австрійський посол Еріх Лясота, який побував на Січі, писав, що острів знаходився у Чортомлицькому рукаві Дніпра навпроти гирла р. Підпільної (територія Нікопольського району Дніпропетровської області). За описом Г. Боплана, він був великим порівняно з “тисячами інших островів і острівців, хаотично розкиданих вздовж і впоперек” Дніпра: „Одні з них – сухі, інші – болотисті, до того ж усі вкриті великим як списи очеретом, який заважає бачити протоки, що їх розділяють”.

Базавлуцька Січ (1593–1638 рр.). За: Українське козацтво. Мала енциклопедія. Київ; Запоріжжя, 2002.

Базавлуцька Січ стала кульмінацією в історії Війська Запорозького Низового. В період її існування відбувалися відомі морські походи запорожців та їх переможні сухопутні битви з турками і татарами. Січ являлась також осередком повстанських загонів, що виступали проти політики уряду Речі Посполитої, спрямованої на обмеження козацьких вольностей.

У часи Базавлуцької Січі військово мистецтво запорозьких козаків отримало міжнародне визнання: так, Австрія відправила на Січ свого посла Еріха Лясоту з метою залучити січовиків до військового союзу проти Туреччини, шведський король Густав-Адольф найняв козаків на службу під час Тридцятилітньої війни.

Історія Базавлуцької Січі завершилася у 1638 р., коли за рішенням варшавського сейму проти січовиків була спрямована каральна експедиція реєстрових козаків на чолі з Казимиром Мелецьким. У другій половині серпня 1638 р. урядові війська штурмом взяли козацьку столицю. Невдовзі К. Мелецький доповідав у Варшаву як важко було змусити реєстровців воювати із низовими козаками: „З допомогою козаків трудно воювати проти їх же народу – як вовком орати”. Зважаючи на постійну загрозу з боку Кримського ханства, польський уряд залишив на Запорозжі

козацьку залогоу, яку намагався тримати під своїм контролем, а тому обрав місцем її перебування легкодоступний півострів Микитин Ріг. Після розгрому Базавлуцької Січі частина низових козаків переселилася на Дон.

Микитинська Січ (1638–1652 рр.) розташовувалася поблизу переправи, яку, за народними переказами, на початку XVI ст. заснував якийсь Микита – заможний купець або козак. Місце, обране для перевозу, було дуже зручне – через нього пролягав торговельний шлях у Крим. Незабаром поблизу переправи виникло поселення Микитине.

Ще під час існування Базавлуцької Січі запорожці взяли під свій контроль Микитин перевіз і митницю, збори з якої поступали у скарбницю козацького Коша. Про те, що вони були чималі свідчить той факт, що тільки за два дні листопада 1628 р. через перевіз було переправлено 6 тисяч козацької і 8 тисяч татарської кінноти.

Будівництво січових укріплень на Микитиному Розі було завершено восени 1639 р. Першим кошовим отаманом козаки обрали Федора Линчая, тому тогочасних запорожців називали линчайнцями.

У часи Микитинської Січі французький посол граф де Брежі, за дорученням свого короля, найняв запорожців і реєстрових козаків на службу у французьку армію. Тисяча шістсот запорожців та дві з половиною тисячі реєстрових козаків прибули у Гданськ, звідки їх було переправлено морем до порту Кале. У 1645 р українські козаки, серед яких був чигиринський сотник Богдан Хмельницький і запорожець Іван Сірко, брали участь в облозі Дюнкерка.

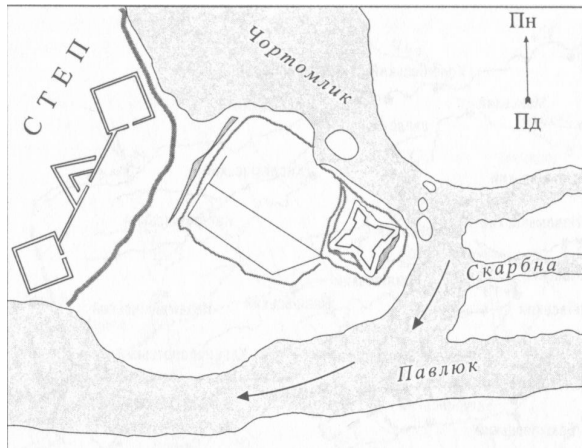
Наприкінці 1647 р. на Січ прибув разом із прибічниками Б. Хмельницький. Тут його обрали гетьманом, а у середині квітня 1648 р. військо Б. Хмельницького із Микитиноного Рогу рушило на волость, розпочавши успішну військову кампанію. Відносини гетьмана з запорожцями ускладнювались політичними перипетіями українсько-польської війни. Так, після укладення Зборівського миру, який передбачав обмеження реєстру сорока тисячами козаків, проти Б. Хмельницького виступила частина незадоволених запорожців на чолі з Яковом Худолієм. Б. Хмельницький придушив виступ і стратив Я. Худолія. Для контролю над запорожцями він розмістив на Січі залогоу реєстрових козаків.

Нове протистояння між гетьманом і запорожцями відбулося після укладення Білоцерківського миру, який скорочував реєстр до 20 тисяч. Незадоволені козаки зібралися на Січі і у 1652 р. перенесли Кіш із Микитиноного Рогу до більш захищеного місця у плавнях Дніпра.

Чортомлицька (Стара) Січ (1652–1709 рр.) була заснована неподалік від Базавлуцької поблизу с. Капулівка Нікопольського району Дніпропетровської області. Місце мало добрий природний захист – воно було оточене з трьох сторін річками Чортомликом, Прогноем і Скарбною. Навколо Січі козаки збудували укріплення. Збереглися свідчення сучасника про фортифікаційну систему козацької столиці: „Город Січа, земляний вал, стоїть у гирлах біля Чортомлика і Прогною над рікою Скарбною; заввишки той вал шість сажнів; з поля, від Сумської сторони і від Базавлука, в валу влаштовані палі і бійниці, а з другої сторони від гирла Чортомлика і від ріки Скарбної до валу, зроблені коші дерев'яні і насипані землею. А в цьому городку вежа з поля, мірою навколо 20 сажнів, та в тій вежі влаштовані бійниці, а перед тією вежею за ровом зроблений земляний городок, кругом його мірою 100 сажнів, а в нім вікна для гарматної стрільби. Та для ходу по воду зроблено на Чортомлик і на Скарбну вісім хвірток (пролазів) і над тими хвіртками бійниці, а завширшки ті хвіртки лише одній людині пройти з водою... а довкола того города обрізаний рів у висоту 5 сажнів; та з правого боку річка Прогній, а з лівого річка Чортомлик; і впали ті річки в річку Скарбну, яка тече позаду города, біля самого рову”. Як видно з опису, Січ була добре захищена з трьох сторін і доступитися до неї можна було тільки влітку із степу. У 1709 р. козаки прокопали з цього боку рів, який, заповнившись водою, перетворився на рукав Дніпра, а місце розташування Січі – на острів. Незважаючи на добрі укріплення, козаки неодноразово змінювали місце розташування Коша. Так, у 1679 р. перед загрозою турецько-татарського нападу вони перенесли його у більш захищене урочище Лободиху.

У період існування Чортомлицької Січі основними галузями господарства на землях Козацьких Вольностей залишалися скотарство і промисли, зокрема, мисливство, рибальство та бджільництво. Найбагатші промислові угіддя були на берегах річок Орлі і Самари. Московські послы до кримського хана Микита Зотов і Василь Тяпкін, описуючи природні багатства козацького краю

вказували: „Там звіра і птахів, і риби безліч... Вод і кінських кормів, і риб, і птахів, також звірів, котрих Господь Бог благословив людям на їжу, там достатньо”. Випасаючи цілий рік на степових пасовищах свої табуни, козаки переганяли взимку у волость для відгодівлі тяглових коней, яких використовували для перевезення артилерії.

Чортомлицька Січ (1652–1709 рр.). За: Українське козацтво. Мала енциклопедія. Київ; Запоріжжя, 2002.

Великим ремісничим центром була козацька столиця: тут виготовляли порох, кулі і ядра для гармат. У 1672 р. в Січі налічувалося сто ковалів, також було багато майстрів-будівельників. Козаки брали активну участь у міжнародній торгівлі: Січ мала торговельні зв'язки з Кримом, Туреччиною, Московською державою, Польщею. Запорожжя експортувало рибу, хутра, шкіри, мед, худобу, коней, а ввозило хліб, сіль, сукно і зброю.

Через територію Козацьких Вольностей проходили важливі транзитні торговельні шляхи, козаки контролювали перевози через Дніпро, зокрема Переволочний, – митні збори були важливим джерелом прибутків козацької казни. Проте основним та найприбутковішим заняттям січовиків залишалися військові походи за „козацьким хлібом” – військовою здобиччю.

Чисельність населення на території Вольностей була мінливою і залежала від пори року. Так, влітку, в сезон промислів, сюди прибувало багато ухадників з волості, а взимку вони поверталися назад додому – на Лівобережжя, Правобережжя і Слобожанщину. Чисельність населення Запорожжя значно зростала під час підготовки до військових походів.

Січ відігравала головну роль у звільненні з татарського полону українців і бранців інших національностей. Січовики обмінювали або викупляли їх, нападали на татарські загони і поселення, щоб відбити ясир. Так, тільки під час одного походу в Крим у 1667 р. було звільнено дві тисячі бранців. На Січі завжди утримували певну кількість полонених турків і татар для обміну та продажу. Через Запорожжя втікачі із турецького полону добиралися додому, а частина з них осідала на Січі.

У часи Чортомлицької Січі на Запорожжі відбувалися епідемії і природні катаклізми. Так, у 1690 р. почався мор в Кодаку, який згодом перекинувся на інші козацькі поселення. Гетьман Іван Мазепа був змушений видати спеціальний універсал про посилення контролю на кордоні Гетьманщини з Запорожжям. Він виставив застави і караули, щоб „жодного живого духа через Дніпро не пропускали”. Того ж року в Україну прилетіла сарана, „така велика, – за описом Самійла Величка, – що в ясний полудень затуляла сонячне світло, наче темна хмара”.

Чортомлицька Січ існувала в один із найбуремніших періодів в історії українського козацтва. Січовики брали участь у всіх важливих подіях, що відбувалися на українських землях в другій половині XVII–на початку XVIII ст. З низових козаків вийшли видатні кошові отамани – Іван Сірко і Кость Гордієнко. Через підтримку запорожцями гетьмана Івана Мазепи, 14 травня 1709 р. Стара Січ за наказом Петра Першого була знищена. Частині козаків вдалося вирватися з оточення, перебраться на лівий берег Дніпровського Пониззя і стати Кошем в урочищі Олешки.

Олешківська Січ (1709–1728 рр.) стала правонаступницею Старої Січі. Першими поселенцями в Олешках були козаки-промисловики, які не брали участі у військових діях Північної війни. Вони заснували тут сезонне поселення і займалися рибним та соляним промислами. У 1709 р., після розгрому Чортомлицької Січі, до них приєдналися січовики, а після битви під Полтавою – запорозькі козаки під проводом К. Гордієнка.

Січ розташовувалася на лівому березі Дніпра в урочищі Олешки або Кардашине (між смт. Гола Пристань та м. Олешки Херсонської області). З півночі її захищав Дніпро, численні озера і трясовина, а з півдня – узвишся, поросле лісом і чагарниками.

Олешківська Січ відкрила новий період в історії запорозьких козаків, коли вони перебували під протекторатом кримського хана. Запорожці не одразу прийняли протекторат Гіреїв – згідно з Бендерською угодою, написаною П. Орликом і укладеною у квітні 1710 р. між представниками Січі, шведського короля і турецького султана, Військо Запорозьке Низове переходило під протекторат шведського короля. Кримський хан спочатку із підозрою дивився на запорожців, що оселилися у його володіннях. Навесні 1711 р. він навіть хотів знищити Олешківську Січ, щоб заставити козаків повернутися на Запорожжя. Того ж року спробу зруйнувати Січ зробили московські війська на чолі з полковником А. Ушаковим, але козаки і татари своїми військовими діями зірвали їхній каральний похід.

Поверненню козаків у російське підданство перешкодив також невдалий Прутський похід московських військ влітку 1711 р. Зазнавши поразки, Московська держава за умовами Прутського миру втратила контроль над територією Вольностей. Новий кордон між нею та Османською імперією був встановлений по південних межах Гетьманщини і Слобожанщини. У 1711 р. Олешківська Січ перейшла під протекторат кримського хана, якому у нових умовах було вигідно тримати її ближче до своїх володінь, щоб контролювати козаків.

За угодою, укладеною у 1714 р. П. Орликом з урядом Туреччини, Військо Запорозьке Низове переходило у подвійне підданство: до турецького султана і кримського хана. За участь у військових походах Гіреїв козаки отримали право займатися своїми традиційними промислами на всій території Кримського ханства і збирати мито з п'яти дніпровських перевозів. Хан також обіцяв не втручатися у внутрішні справи Січі.

Після Прутської кампанії 1711 р. більшість запорожців, які повернулися із Бессарабії, оселилася в Олешках, менша частина залишилася у Буджаку і у Валахії. З цього часу почалося будівництво укріплень, адміністративних будівель, куренів, церкви і Олешківське поселення набуло рис справжньої Січі. Її територія мала площу два гектари, а чисельність населення становила 6 тисяч тільки неодружених козаків. Навколо Січі по берегах Кардашиного лиману засновувались також козацькі слободи.

Олешківська Січ проіснувала 19 років. Її зруйнували козаки на чолі з Іваном Малашевичем і Іваном Гусаком, які хотіли перейти у

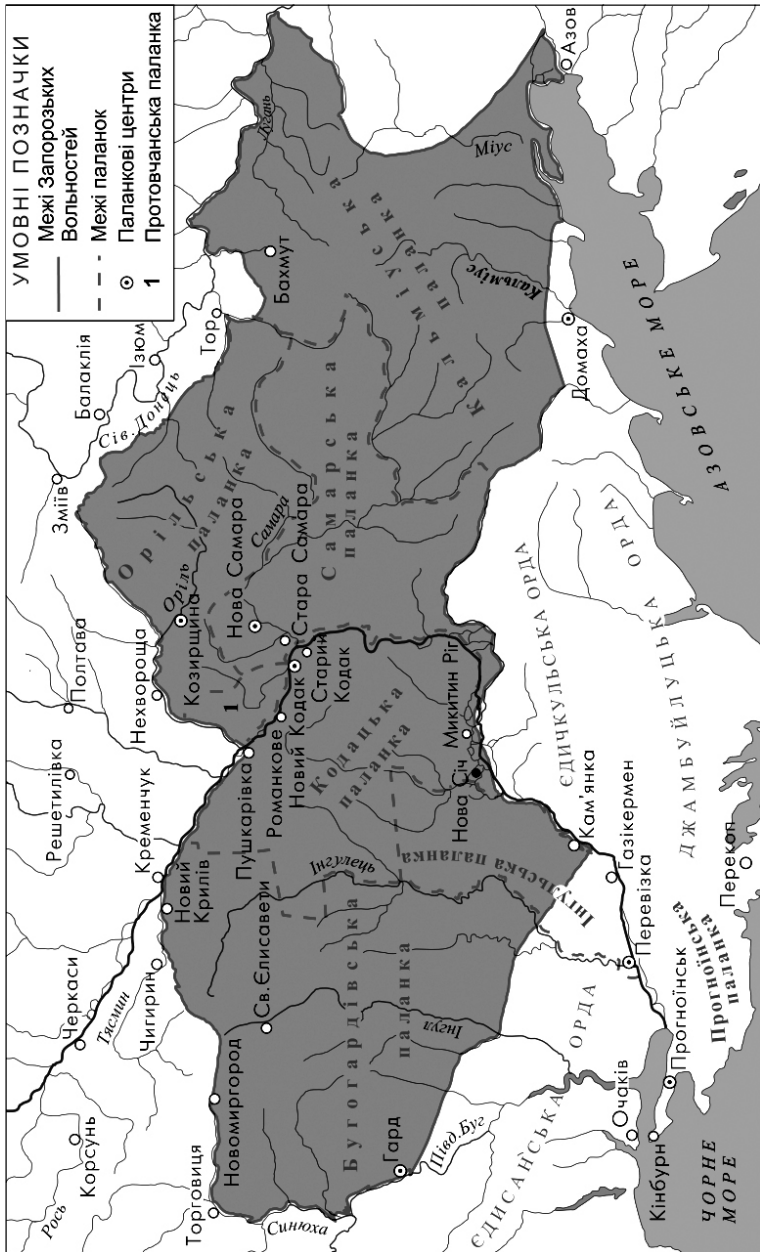
російське підданство. Наприкінці 1727–на початку 1728 р. вони повернулися на Чортомлик і стали Кошем на місці Старої Січі. Для його легітимізації треба було ліквідувати Олешківську Січ, що й було зроблено 25 травня 1728 р. Нова Січ на Чортомлику проіснувала два роки. Навесні 1730 р., коли козаки зрозуміли, що російський уряд не збирається приймати їх у підданство, вони знову перенесли Кіш у володіння кримського хана – на правий берег річки Кам'янки.

Кам'янська Січ (1730–1734 рр.) розташовувалася поблизу Каїрської переправи (між селами Республіканець і Каїри Херсонської області). Тут з давніх давен діяли Каїрський перевіз і митниця, які у часи Олешківської Січі перебували під контролем козаків. Каїрським перевозом переправляли тільки на лівий берег Дніпра, оскільки невеликі острови, розташовані у цьому місці, перетинали течію Дніпра справа на ліво. Через перевіз щороку переходили на Лівобережжя сотні чумацьких і купецьких валок, що приносило значні прибутки козацькій казні.

У 1730 р. козацьке поселення на р. Кам'янці набуло ознак козацької столиці – його укріпили земляними валами та ровами, спорудили церкву Покрови Пресвятої Богородиці, 38 хат-куренів та адміністративні будівлі. Кам'янська Січ проіснувала до 31 березня 1734 р., коли Військо Запорозьке Низове вийшло з під протекторату кримського хана і повернулося у російське підданство.

З дозволу російської влади **Нову Січ** (1734–1775 рр.) було засновано на р. Підпільній, яка впадала у Дніпро неподалік від Чортомлика. Від назви ближнього села – Красні Кути – Січ називали також Краснокутською.

Після повернення Війська Запорозького Низового у російське підданство, постало питання юридичного оформлення прав запорожців на володіння територіями Козацьких вольностей. Російська влада всіляко гальмувала процес законодавчого підтвердження кордонів Запорожжя. Його відтермінуванню також сприяла російсько-турецька війна 1735–1739 рр. У Белградському мирі, укладеному після її закінчення, завдяки зусиллям російських дипломатів Військо Запорозьке Низове вперше зникло як суб'єкт міжнародного права, а Запорожжя – як автономна територія. У договорі 1739 р. територія Козацьких Вольностей уже виступає невід'ємною частиною Російської імперії.

Територія Вольностей Війська Запорозького. Електронний документ.
 [Режим доступу]: https://uk.wikipedia.org/Вольності_Війська_Запорозького

У 1740 р. був укладений російсько-турецький „Інструмент”, який визначав південний, західний і східний кордони Запорозжя: південний проходив на Правобережжі прямою лінією від гирла річки Синюхи до річки Берди, на Лівобережжі – по течії Конки, а потім прямою лінією до гирла Міусу. У тих місцях, де кордон не пролягав по річках, він позначався спеціально насипаними курганами („робленими могилами”). Південний кордон Запорозжя був одночасно південно-західним кордоном Російської імперії.

Північний кордон Козацьких Вольностей був розмитий і змінювався. У часи Івана Мазепи між Січчю і Гетьманщиною почалося суперництво за багаті угіддя на Орлі, Самарі і Сіверському Дінцю. Під час перебування запорожців під кримським протекторатом, у Задніпров’ї (сучасна Кіровоградська область), яке січовики вважали своєю територією, виникли численні поселення козаків Миргородського, Полтавського та Прилуцького полків. Після повернення під російський протекторат, запорожці почали відразу засновувати поселення на північному кордоні Задніпров’я, поблизу польських володінь, що спричинило загострення стосунків з польською владою і з миргородським полковником В. Капністом, який очолював козицьку адміністрацію Задніпров’я.

Встановлення північних рубежів Вольностей ускладнювалося також через те, що після „Вічного миру” 1686 р. не був розмежований кордон між Московською державою і Польщею. Для розмежування північних володінь на Запорозжя відправлялися спеціальні інженерні місії, одна із яких на чолі з підполковником Данилом де Боскетом у 1745 р. визначила північний кордон володінь січовиків – так звану лінію де Боскета. Проте демаркація кордону не відбулася, оскільки у 1751 р. російський уряд віддав частину запорозьких володінь сербським біженцям, які втекли у Росію від турецького гніту. Їм відвели найкращі землі на північно-західній окраїні запорозьких степів – на берегах Тясмина, Висі і Синюхи, – де була утворена російська провінція **Нова Сербія**. Її територія завдовжки понад шістдесят кілометрів пролягала на південь між Дніпром і Південним Бугом. Для того, щоб звільнити ці землі для сербських поселенців, російський уряд депортував місцеве українське населення далі на південь Запорозжя. У 1753 р. був утворений Новослобідський козацький полк. Згодом Новій Сербії віддали також землі запорожців на Кагарлику, Кам’янци, Березівці і Омельнику. На території провінції

розселили два полки, кожний із яких налічував по 20 укріплених поселень – шанців. Населення провінції складалося, в основному, із сербів і угорців. За задумом російського уряду, Новосербія мала посилити захист російських кордонів від татар і непередбачуваних дій запорозьких козаків. Вона відокремила Запорожжя від Гетьманщини і Правобережної України, а також від польського кордону. На думку українського дослідника Т. Чухліба, це штучне утворення, що проіснувало до 1764 р., суттєво послабило українську автономію та слугувало зняттям для боротьби зі стихійним козацьким рухом.

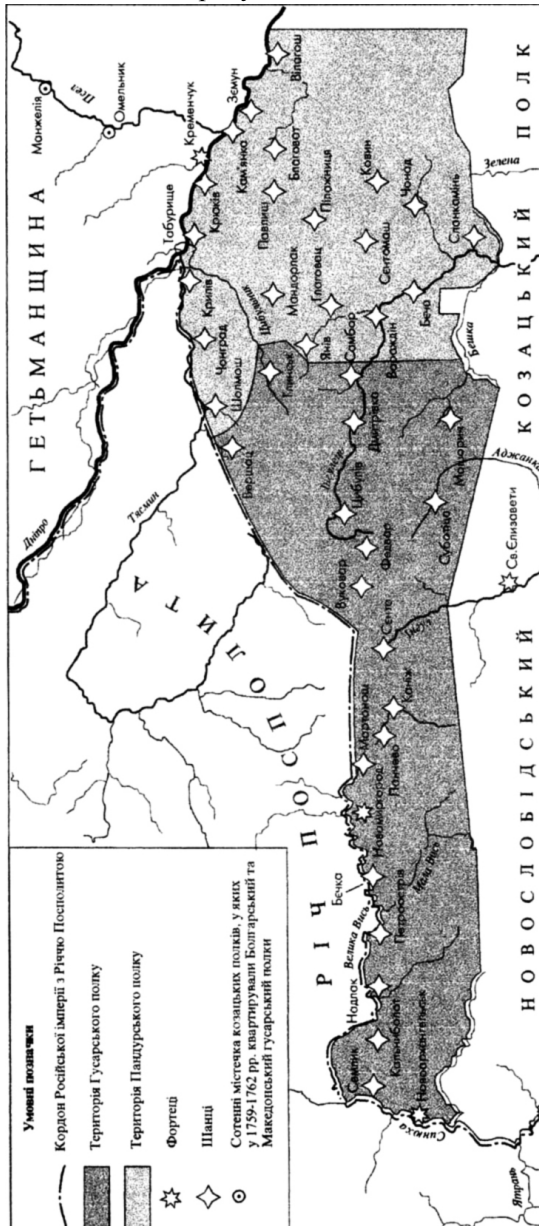
Центром Нової Сербії стала фортеця Св. Єлисавети, збудована серед козацьких поселень як опорний пункт російської колонізації. У червні 1775 р. з неї рушили російські війська під командуванням П. Текелі на Січ, щоб остаточно ліквідувати запорозьке козацтво.

У 1753 р. в Росію прибула нова хвиля сербських біженців, яким для поселення відвели землі у південно-східній окраїні Запорожжя. Запорожці втратили територію між Сіверським Дінцем, Бахмутом та Луганню, а згодом – землі до верхів'я лівобережної притоки Дніпра – Самари. Тут була заснована російська провінція **Слов'яносербія** із центром у фортеці Бахмут, назва якої походила від річки Бахмут – притоки Сіверського Дінця. На її території збудували 16 шанців, у яких розселили сербські військові загони під командуванням полковників Р. Прерадивича і І. Шевича. Однак більшість військових поселенців становили українці і росіяни.

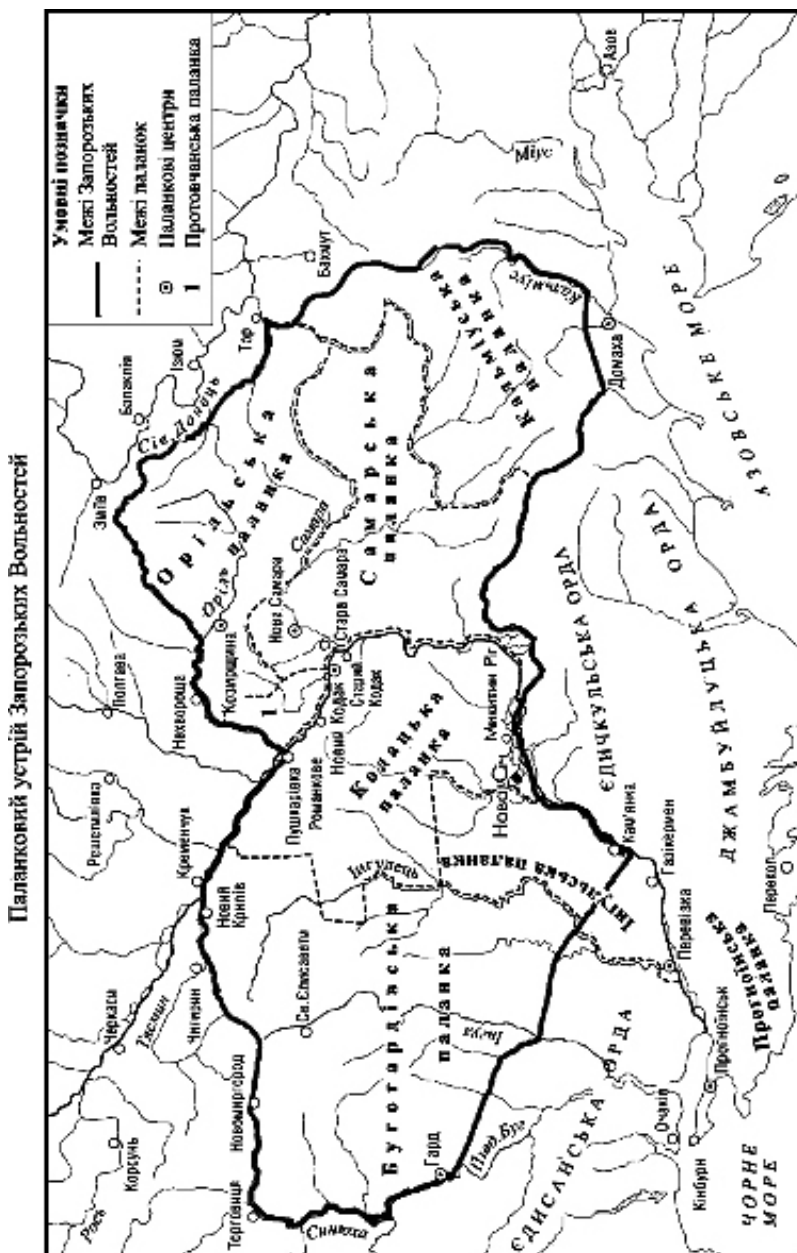
У період Нової Січі розгорнулася боротьба між запорозькими і донськими козаками за багаті рибні угіддя у пониззях Кальміусу, Міусу та Азовському морі. Донські козаки активно просувалися у запорозькі володіння у північно-західному Приазов'ї, де засновували свої станиці та хутори. Згодом урядова комісія розмежувала кордон між запорожцями і донцями по Кальміусу та його притоці Грузькій.

У 1764 р. після утворення **Новоросійської губернії** знову були порушені земельні права Запорозьких Вольностей – їх північний кордон змістився на 50 км південніше „лінії де Боскета”. До складу губернії увійшли Нова Сербія, Новослобідський полк, Українська лінія, Слов'яносербія, Бахмутська провінція та південна частина Полтавського полку. Населення губернії налічувало 67 730 осіб, серед яких більшість – 50 672 особи (майже 75 %) становили українці, 8 164 особи (12 %) – росіяни, 6227 осіб (9 %) – волохи, 1410 осіб (2 %) – серби, далі

йшли поляки, болгари, угорці, німці та інші національності. Новоросійська губернія проіснувала не довго: з 1764 до 1775 року і з 1796 до 1802 року.

Нова Сербія. 1752–1764 рр. Електронний документ. [Режим доступу]: <http://www.cossackdom.com/mapsu.html#newsr>

Паланковий устрій Війська Запорозького Низового (1734–1775 рр.). За: Українське козацтво. Мала енциклопедія. Київ; Запоріжжя, 2002.

Активне заселення Півдня України тривало до 30-х років XIX ст. Нові поселення виникали на неосвоєних землях. Згодом багато фортець перетворювались у міста і містечка: так, Бельовська фортеця Української лінії стала містом Костянтиноградом, на укріплених поселеннях, побудованих у 40–50-х рр. XVIII ст., виникли міста Єлисаветград, Новомиргород, Новоархангельськ, Овідіополь, на Дніпровській лінії – Олександрівськ. У 1778 р. був заснований перший чорноморський порт і осередок морського суднобудування Російської імперії – Херсон. Наприкінці XVIII ст. великим портовим містом на Азовському морі став Маріуполь. У 1788 р. у гирлі р. Інгул почалося будівництво найбільшого в імперії центру військового суднобудування – Миколаєва. Після приєднання Криму до Росії, на південному заході півострова у Ахтіарській бухті почав розбудовуватись Севастополь – могутня фортеця і військовий порт.

Під час російсько-турецької війни 1769–1774 рр., скориставшись зайнятістю запорожців у військових кампаніях, російський уряд почав масово заселяти їхні землі православними біженцями з Османської імперії. Десятки тисяч волохів, сербів, болгарів оселилися на території Бугогардівської і Інгульської паланок Війська Запорозького Низового. У той самий час на територію Вольностей пішла хвиля поміщицької та козацько-селянської колонізації з Новоросійської губернії. Адміністрація Коша, не добившись визнання своїх земельних прав, почала силоміць підпорядковувати собі нові поселення, або ж виганяла їхніх мешканців із своїх земель.

Російська влада, постійно порушуючи північний кордон Запорожжя і його земельні права, водночас встановила жорсткий прикордонний режим на його південних рубежах, що одночасно були російсько-турецьким пограниччям, який змінив притаманні запорожцям уявлення про кордон, що у XVI–XVII ст. проходив по річках та урочищах і сприймався ними як уявна і доволі умовна межа, яку час від часу безперешкодно порушували і козаки і татари. Наприкінці XVII ст. ситуація різко змінилася – із уявного кордон з Кримським ханством став цілком реальним і жорстко контрольованим: на ньому запровадили паспортний та карантинний режими, заснували мережу форпостів та митниць. Все це дуже ускладнило життя січовиків і вело до поступової інкорпорації земель Запорозьких Вольностей Російською імперією.

У період Нової Січі зазнав змін адміністративно-територіальний устрій Вольностей. Під впливом адміністративної системи Кримського ханства територія Запорожжя була поділена на паланки. Слово „паланка” означало поселення, обнесене палями, тобто форпост. Нова система почала формуватися, коли запорожці перебували під протекторатом хана, а потім була перенесена на Нову Січ. Паланками на Січі називали центральні поселення територіального округу, у яких перебувала залога та адміністрація, і сам округ.

Упродовж 40 років існування Підпільненської Січі кількість паланок змінювалася і коливалася від п'яти до одинадцяти. Найдовше існували Бугогардівська, Інгульська, Кальміуська, Кодацька, Орільська, Протовчанська і Самарська паланки; у 1770-х роках, в результаті їх поділу, були утворені Барвінкостінківська, Личківська та Комісарівська. Найважливішими і найбагатшими були Кодацька і Самарська паланки. Перша, із центром у Новому Кодаку (тепер Нові Кайдаки – район міста Дніпра), розташовувалася вздовж правого берега Дніпра. Друга, із центром у Самарі, охоплювала землі в межиріччі Самари і Вовчої. Найбільшою серед паланок була Кальміуська. Вона включала, окрім території сучасної Донецької області, частину територій сучасних Запорізької, Дніпропетровської, Харківської та Луганської областей України і частину Ростовської губернії Росії. В Кальміуській паланці було понад 300 козацьких зимівників та дві фортеці – Ясинувате та Макарове.

У Північному Причорномор'ї і Призов'ї, які формально не входили до Козацьких Вольностей, у місцях козацьких промислів існували сезонні паланки – Прогноївська і Єланецька.

Нова Січ стала останньою в історії Запорозьких Вольностей. У 1775 р. за наказом російської імператриці Катерини II вона була ліквідована. Плани її ліквідації розроблялися, починаючи із 1765 р., коли генерали К. фон Штофельн і П. Рум'янцев подали свої проекти Катерині II. Для їх обґрунтування придворний історик Герхард Міллер написав історичний трактат, у якому доводив шкідливість існування Запорозької Січі. Проте Катерина II не одразу наважилася її знищити і тільки у квітні 1775 р., за пропозицією генерал-фельдмаршалів П. Рум'янцева, Г. Потьомкіна і канцлера М. Паніна вона прийняла остаточне рішення про ліквідацію Січі. Реалізацію плану доручили 40 тисячному війську під командуванням О. Прозоровського. Наприкінці травня – на початку червня того ж

року російські війська раптово зайняли усі паланкові центри Запорозжя, а 4 червня у козацьку столицю зайшли війська на чолі з П. Текелею. Упродовж кількох наступних місяців проводилася уніфікація адміністративно-територіального устрою Запорозжя – замість паланок були створені повіти. Їх межі збігалися з колишніми кордонами паланок, тобто, російська влада змінила тільки назву адміністративної одиниці: Самарська паланка стала Самарським повітом, Протовчанська – Протовчанським повітом тощо. Метою запровадження нового адміністративно-територіального устрою було остаточне включення Запорозьких Вольностей до складу Росії.

У період Нової Січі частина запорожців проживала за її межами. Так, у 1730–1760 рр. на територіях, підвладних кримському хану, було два значні осередки козаків: один – у Криму, другий – в Пониззі Південного Бугу. У 1709–1734 рр., після розгрому Чортмлицької Січі, в гірський Крим і на південне узбережжя півострова переселилися козаки, які хотіли займатися господарством. Вони купили землі поблизу Кафи, Гезлева, Бахчисарая, на яких заснували хутори, завели млини, сади та виноградники, і не мали бажання повертатися з нових обжитих місць на Запорозжя – у російське підданство. Не повернулися на землі Вольностей також січовики, переважно нежоната молодь, які осіли в Бахчисараї та його околицях. Цей козацький осередок значно збільшився чисельно після російсько-турецької війни 1735–1739 рр., коли він поповнився втікачами із Запорозжя та Гетьманщини.

Кримський хан, призначивши отаманом козаків Андрія Щербину, планував переселити їх до Буджака і заснувати там кіш, проте на перешкоді стала Росія. Хан активно залучав кримських козаків до військових походів на Кубань проти адигів та черкесів, він також використовував їх для залучення на свій бік січовиків: так, у 1755 р. 119 запорожців звернулися до хана з проханням взяти їх під протекторат. У 1758 р. кримські козаки згадуються востаннє і їх подальша доля невідома. Можливо, після 1775 р., вони приєдналися до задунайських козаків.

Ще один осередок запорожців не мав постійного місця перебування і „кочував” у пониззі Південного Бугу, де сходилися державні кордони Росії, Туреччини і Речі Посполитої. З початку XVIII ст. сюди проникали ватаги козаків-здобичників (гайдамаків), а після демаркації кордону між Туреччиною та Росією вони масово переселилися до малолюдного Очаківського степу, який

не контролювала кримська влада. Нова масова колонізація цих земель гайдамаками відбулося у 1750-х рр., коли до Едісану переселилися козаки не лише із Запорозжя, а й з Задніпрянщини, звідки їх депортувала російська влада, звільняючи землі для сербських біженців.

Козаки-гайдамаки засновували тимчасові та постійні поселення у гирлах Громоклії та Південного Бугу. Взимку частина здобичників поверталася у зимівники Козацьких Вольностей. До середини 1750-х років гайдамаки опанували Пониззя Південного Бугу, а згодом спробували просунутися далі на північ і закріпитися на території Бугогардівської паланки.

Для того, щоб зупинити козацьку колонізацію Очаківських степів та збільшення чисельності гайдамаків, царський уряд посилив свої залоги на кордоні з Туреччиною і Польщею. У 1761 р. російські, турецькі та польські прикордонні війська провели спільні каральні акції проти гайдамаків, після яких їх активність у прикордонні зменшилась.

Козаки, що перебували у Молдові і Валахії, заснували козацький осередок в австрійських володіннях. Маніфест Габсбургів 1769 р. про прийом на поселення емігрантів з Росії спричинив міграцію частини січовиків в Австрію після ліквідації Січі. Їх було розміщено у містах прикордоння – Бачці, Банаті, Септі, Самборі, Суботіце, Нові Саду, Панчеві, Ковелі, Тітелі та ін. Попередньо австрійське командування провело жорсткий відбір запорожців і залишило лише тих, кого спеціальна комісія визнала придатними до військової служби. Однією із умов прийому на службу було збереження козаками холостяцького стану. Більшість козаків дотримувалась цієї вимоги, проте окремі з них записувалися до стану міщан і одружувалися з угорками. Так, до середини XIX ст. у Септі проживали нащадки запорожців – Цинкайли, Ікотіни, Халмоші (Гармаші), які пізніше розчинилися серед угорського і сербського населення.

У 1785 р. в австрійських володіннях налічувалось близько півтори тисячі козаків. Окремі невеликі групи запорожців продовжували перебувати до 1787 р. Під час австрійсько-турецької війни 1788–1791 рр. козаки масово залишили Банат, незадоволені умовами військової служби, і переселилися до турецьких володінь у Задунайську Січ.

Упродовж майже трьохсотлітньої історії Запорозьких Вольностей змінювався національний склад козацтва, у якому

збільшувалася чисельність українців. На початку 1580-х років серед реєстрових козаків 45 відсотків становили вихідці з України, 40 – з Білорусії, 10 – з Московської держави і 5 – з Польщі. Подібна етнічна строкатість спочатку, імовірно, була характерна також для запорожців, але, внаслідок розгортання масових селянських рухів і покозачення, відсоток українців серед них постійно зростав. На Січ прибували вихідці з усіх українських земель: у XVI ст. найбільше – з Київщини, Сіверщини, Волині, та Галичини, у XVII ст. – з Поділля та Черкащини.

Українське походження більшості козаків (близько дев'яноста відсотків) у XVII–XVIII ст. встановлене за списками-реєстрами, у яких вказувались не лише імена та прізвища, а й міста і села, звідки вони походили. Про походження січовиків красномовно свідчать назви куренів, утворені від міських топонімів, оскільки козаки, імовірно, спочатку ділилися на земляцтва: Канівський, Батуринський, Корсунський, Полтавський тощо. Назва лише одного – Донського куреня – походила від назви річки, яка знаходилася за межами України, що може свідчити про формування на Запорозжі також донського козацтва.

Козаки неукраїнського походження – поляки, білоруси, московити, молдавани, татари, турки, грузини, німці, французи, італійці, серби та представники інших народів – склали близько 10 відсотків від загальної кількості запорожців. Німецька дослідниця С. Лубер виявила в реєстрі Війська Запорозького 1649 року не менше п'яти осіб, прізвища яких свідчили про єврейське походження, наприклад: Зраїтель, Лейбенко. Генеалогічна традиція виводить деякі старшинські роди від козаків-євреїв, зокрема Марковичів, Борковичів, Герциків. Неодмінною умовою вступу іновірців до козацької військової спільноти було прийняття православної віри – у містах і селах Запорозжя стояли лише православні храми.

На українське походження запорозьких козаків вказували європейські автори XVII ст., які відзначали насамперед їх військово-мистецтво. Так, у одному із кращих західних творів про Річ Посполиту – „Трактаті про Польське королівство” (1647 р.) Жана де Лабурера козакам відведено окремий розділ „Про запорозьких козаків, військо Русі”. Автор вважав козацьку проблему най-головнішою для Речі Посполитої і намагався з'ясувати походження козаків. „Весь світ знає їхнє ім'я, але мало хто знає їхнє походження, і думають, що це окремий народ”, – писав

Ж. де Лабурер. Він розглядав запорозьке козацьке військо як національну військову силу України, яку, за ономастичною західною традицією, називав Руссю, або „руськими провінціями Польського королівства”. Французький історик вказував, що завдяки козацтву, яке стало заслоном на шляху татарських вторгнень, почали заселятися землі на південь від Києва та Брацлава. „Та найбільше мене захоплює, – писав Лабурер, – їхня дерзновенна відвага, те, що вони руйнували передмістя Константинополя на очах його жителів, султана та його двору”.

Для французького історика була очевидна національна та історична відособленість руських провінцій Речі Посполитої, стислий історичний нарис яких він починав з Київської Русі, не сумніваючись у її приналежності до історії України.

Якщо Ж. де Лабурер у своєму трактаті опирався на письмові джерела про Україну першої половини XVII ст., то інший француз, інженер за освітою та історик за покликанням, Г. Боплан написав свій „Опис України” після сімнадцятирічного перебування на українських землях. Він поступив на військову службу до польського короля Сигізмунда III і був направлений в Україну для будівництва укріплень у степовому прикордонні, спрямованих не так проти татар, як проти козаків, з якими у польській владі наростав конфлікт. Польський уряд також доручив французькому інженеру скласти карти України. Г. Боплан виконав завдання короля – спорудив ряд фортець, зокрема Кодак на Дніпрі, а для історії особливу цінність мають складені ним карти українських земель і праця „Опис України”, яку історик Дмитро Наливайко назвав „маленькою енциклопедією тогочасного українознавства”.

Свій „Опис України” Г. Боплан розпочинав з Києва, як її давнього історичного центру: „Київ, званий колись Кізовією, був одним з найдавніших міст Європи; ще нині це засвідчують пам’ятки старовини, висота й ширина міських укріплень, глибина оборонних ровів, руїни його храмів, численні старовинні гробниці колишніх князів”. Козацька Україна для Г. Боплана є прямою наступницею Русі і давнього Києва: „ Саме звідсіль, – вказує він, – пішов той благородний люд, який називається нині запорозькими козаками і котрий протягом стількох уже літ заселяє різні місця уздовж Дніпра і в суміжних землях”. З’ясовуючи походження українських козаків, Г. Боплан, як і його співвітчизник Ж. де Луберер, наголошував їх генетичний зв’язок із середньовічними русичами.

VI. 3. Українська козацька держава (Територія Війська Запорозького)

У першій половині XVII ст. більша частина етнічних українських земель перебувала у складі Речі Посполитої, Закарпаття – у складі Угорщини, Буковина – у складі Молдови, Слобожанщина, що у той час являла собою мало заселені „пусті” землі, – у складі Московської держави, степи Північного Причорномор'я та Призов'я входили до володінь турецького султана і кримського хана.

На початку XVI ст. загальна чисельність населення українських земель становила 4,9 млн осіб, на середину XVII ст. – 5,3 млн. Найменш заселеними були Слобожанщина і Буковина – 50 тис. осіб, а найбільше – Середня Наддніпрянина (Київське і Чернігівське воєводства) – 1 750 тис.; 300 тис. осіб проживало на Закарпатті, 900 тис. – на Волині, 350 тис. – на Поділлі, решта – в Галичині і на території Вольностей Для порівняння: населення Англії у XVI ст. налічувало близько 3 млн. осіб, Франції – 15 млн., Речі Посполитої – 5 млн.

Кордони українських земель, що входили до складу Речі Посполитої, не були чітко визначені. У першій половині XVII ст. поступово почав окреслюватися їх східний кордон, який також був кордоном між Польщею і Московською державою. Згідно з Деулінським перемир'ям, царський уряд передав під владу польського короля до 1632 р. територію майже усієї Чернігівщини, за винятком Путивльської і Рильської волостей, з містами: Стародуб, Попова Гора, Почеп, Новгород-Сіверський, Чернігів, Моравськ, Монастирище. Між Польщею і Московською державою був встановлений постійний кордон, який у 1634 р. був підтверджений Полянівським миром. При визначенні кордону на місцевості, межові судді використовували давні грамотами та свідчення місцевих старожилів, однак під час розмежування сусідніх Комарницької, Путивльської і Рильської волостей та встановленні кордону між польськими володіннями на Полтавщині і Слобожанщиною все таки виникали конфлікти.

Кордон позначався природними рубежами – лісами, степами і межовими знаками – стовпами. Його демаркація затягнулася на довгі роки і до початку Визвольної війни не була завершена. Якщо на середину XVII ст. східний рубіж українських земель був більш-менш визначений, то інші кордони, через відсутність межових описів, встановити неможливо.

У ході Визвольної війни постало питання про державну територію України. Весною–влітку 1648 р. під час успішного походу військ гетьмана Б. Хмельницького боротьба українців проти соціального і національно-релігійного гноблення переросла в боротьбу за створення власної держави. Уже в травні 1648 р. Б. Хмельницький у своїх вимогах до польського уряду, які він намагався передати через М. Потоцького, ставив питання про утворення удільної, із визначеними кордонами української держави на захоплених козаками землях Лівобережжя та Правобережжя, поновлення давніх вольностей, скасування влади польських воєвод і старост.

Навесні 1648 р. гетьман почав втілювати державотворчі плани у життя: замість польської адміністрації на землях, зайнятих козаками, запроваджувалась українська, також встановлювався новий полково-сотенний адміністративний устрій. Заміна польського воєводсько-повітового устрою українським полково-сотенним найшвидше відбулася у козацькому регіоні: упродовж літа 1648 р. козацький адміністративний устрій утвердився на Лівобережній Україні, а також Київщині і Брацлавщині, де були утворені перші полки – Чернігівський, Білоцерківський, Брацлавський і Київський. Новий устрій повільніше поширювався у північній частині Правобережної України, на Волині, Західному Поділлі, у Галицькій землі. Однак уже до кінця 1648 року була утворена унітарна – за устроєм – і республіканська – за формою – Українська держава.

Після відходу армії Б. Хмельницького у центральні райони, західний регіон знову перейшов під контроль польської адміністрації. На початку 1649 р. західний кордон Української козацької держави проходив по лінії Кам'янець-Подільський – р. Горинь, північно-західний – по Прип'яті. Нові зміни кордону спричинив Зборівський мир 1649 р. За його умовами, до Території Війська Запорозького (офіційна назва держави) входили Київське, Чернігівське та Брацлавське воєводства, загальна площа яких становила 180 тис. км², а чисельність населення – близько 2 млн. осіб. Внаслідок підписання Зборівської угоди козаки втратили Барський, Зв'ягельський, Любартівський, Миропільський, Остропільський і Подністровський полки.

Українська козацька держава межувала з володіннями Польщі, Московії і Туреччини. За умовами Зборівського миру, її західний кордон проходив по річках Дністер, Мурафа, Мурашка і

від р. Случ – на схід; північний пролягав уздовж річок Словесна та Іпуть до кордону Чернігівського воєводства на Лівобережжі; східний ішов по лінії давнього польсько-російського кордону, визначеній у 1634 р., південний – по нижній течії Дніпра і Дикому полю.

Полковий устрій Гетьманщини. За І. Крип'якевичем.

Черкаський, Канівський, Корсунський, Київський, Білоцерківський, Уманський, Брацлавський, Кальницький) і 7 – на Лівобережжі (Переяславський, Кропивнянський, Миргородський, Полтавський, Прилуцький, Ніжинський, Чернігівський). Кожен із них був одночасно адміністративною та військовою одиницею. Полки у свою чергу ділилися на сотні.

Після поразки під Берестечком, за умовами Білоцерківського миру 1651 р., козацька автономія обмежувалась Київським воєводством. Проте продовження військових дій не дозволило відновити польський устрій та адміністрацію у Чернігівському і Брацлавському воєводствах, оскільки після розгрому польських військ під Батогом у 1652 р., Богдан Хмельницький знову взяв під свій контроль Брацлавщину та Подніпров'я.

У 1653–1654 роках західний кордон Української козацької держави з Польщею пролягав по лінії міст Яруга–Чернівці–Мурахва–Красне–Вінниця–Прилуки–Самбіль–Карпилівка; східний кордон з Московською державою – по лінії старого московсько-польського кордону, південний кордон з Туреччиною – через степи між Дністром і Доном. Центром козацької держави була Середня Наддніпрянщина, давнє історичне ядро українського етносу. Запорозька Січ залишалася осередком Вольностей та омріяним ідеалом державного устрою.

У 1654 р. козаки під проводом полковника Івана Золотаренка захопили значну частину білоруських земель. Поширюючи на них козацький полково-сотенний устрій, І. Золотаренко мав намір створити тут „нову Гетьманщину” як складову частину Української козацької держави. Московська влада, занепокоєна діями полковника, направила у Білорусію свої війська, щоб перешкодити планам І. Золотаренка.

У 1655 р., за наполяганням Богдана Хмельницького, московські війська розпочали військові дії проти Польщі. У ході спільної українсько-московської військової кампанії були зайняті Стародубщина, більша частина Білорусії, частина Литви та Галичина, польські війська здали Люблін та відступили за Віслу – виникла реальна можливість повернути західноукраїнський регіон під владу гетьмана. Зазнавши поразки, Польща погодилася визнати незалежну Українську державу за умови повного розриву її відносин із Московією, але Богдан Хмельницький не пішов на цей крок.

У той самий час, за спиною у гетьмана, Москва вела переговори із Варшавою, які завершилися у 1656 р. підписанням

Віленського перемир'я. Український гетьман, намагаючись розірвати московсько-польську угоду, у листі до царя радив вимагати від Польщі встановлення західного українського кордону по Віслі і кордону Угорщини. Він також відстоював ідею відновлення Української держави в межах етнічних українських земель у переговорах із Швецією, Трансільванією, Австрією та Бранденбургом.

За даними літописця Григорія Граб'янки, на початку 1657 р. кордон між Гетьманщиною і Річчю Посполитою пролягав „ від Чорного моря до гирла Дністра, на Очаків – до лиману, щоб Дніпром і Дністром вільний шлях був малоросійським купцям в море”, далі ішов по Дністру на північ, від верхів'я Дністра – до верхів'я Горині, від Горині – до Прип'яті, через Прип'ять – до Бихова, від Бихова – через Дніпро і понад Сожем до Смоленського повіту під Ярославль. У 1657 р. до Гетьманщини також були приєднані південні райони Білорусії (Пінщина).

На час смерті Богдана Хмельницького Українська козацька держава охоплювала більшу частину українських земель і перетворилася на одну із великих європейських держав, не поступаючись за розмірами Польщі. Процес формування її території, в основному, був пов'язаний з подіями Визвольної війни, географічний чинник відігравав у ньому другорядну роль, а через відсутність значних природних рубежів навіть ускладнював становлення української держави. Перебування поза межами Гетьманщини західних українських земель – Холмщини та Галичини – суттєво обмежувало її зв'язки з європейськими державами.

Після смерті Б. Хмельницького розпочалася політична боротьба за владу, яка, внаслідок руйнівного впливу зовнішніх чинників і недалекоглядних дій козацької старшини, переросла у громадянську війну. Характеризуючи драматичний розвиток подій в Гетьманщині, український історик Ольга Єфименко писала: „Все ... має вигляд якоїсь безладної й безглуздої гри випадковостей... Гетьмани змінюють один одного, партії виникають і зникають, перехрещуються впливи, походи, битви й замирення, політичні угоди й компроміси – все це миготить перед нами, як у калейдоскопі. І все це кінець кінцем гине, несучи з собою в безодню і політичну єдність і самобутність України”.

Гетьман Іван Виговський та його прихильники вважали розбрат, що розпочався між українцями наприкінці 1650-х,

наслідком цілеспрямованих дій Москви. Так, Юрій Немирич у 1658 р. в „Маніфесті до володарів Європи” звинувачував Москву у порушенні Березневих статей 1654 р., підтримці опозиційних сил і партій, провокуванні міжусобної війни та постійній загрозі збройного втручання в українські справи.

У вересні 1658 р. Іван Виговський уклав Гадяцьку унію з Польщею, розірвавши відносини із Московією. Договір передбачав утворення Великого князівства Руського у складі Київського, Чернігівського та Брацлавського воєводств, яке разом із Польщею та Литвою входило до складу федеративної Речі Посполитої. Однак через спротив частини козацької старшини Гадяцька унія не була втілена у життя.

Наступник І. Виговського – Юрій Хмельницький – запропонував Москві нову угоду, яка передбачала розширення автономії Гетьманщини у зовнішній політиці і обмежувала дозвіл на перебування московської залоги Києвом. Проте під тиском Москви у 1659 р. він підписав Переяславські статті, що значно обмежували українську автономію. Під час переговорів гостро постало питання про статус Сіверщини. Московська сторона, виконуючи вказівки царя, наполягала на розміщенні у Новгород-Сіверському, Почепі, Стародубі і Чернігові московських воєвод, влада яких мала поширитися не тільки на ці міста, а й на повіти, приписані до них. Останній пункт статей передбачав виселення із Новгород-Сіверська всіх козаків, але Ю. Хмельницький, побоюючись повстання, категорично відмовився включати його в текст угоди і він був викреслений.

Згідно з Переяславськими статтями, московські воєводи мали перебувати у Переяславі, Ніжині, Чернігові, Брацлаві, Києві, Умані та отримали право на володіння маєтностями на території воєводств. Місто Старий Бихів звільнялось від козаків і відходило до Московської держави. Статті зафіксували східний кордон Української держави по зовнішній межі Брянського, Карачевського, Рильського і Путивльського повітів, що перебували у складі Московської держави. Договори наступних гетьманів, включно до Коломацьких статей Івана Мазепи, підтверджували таке розмежування.

У 1660 р., після невдалої російсько-української кампанії проти Польщі, знову постало питання про західний кордон Української держави. Нова українсько-польська угода –

Слободищенський трактат – в основному повторювала пункти Гадяцької унії, але без головного – створення Великого Руського князівства. Не отримавши підтримки широких верств українського населення, Слободищенська угода розділила Українську державу на дві частини: Лівобережну, яка перебувала під впливом Москви, і Правобережну – під впливом Варшави. Посилили розбрат серед українців відмова Ю. Хмельницького від гетьманської булави і обрання у 1663 р. двох гетьманів – лівобережного та правобережного, що легітимізувало розкол Гетьманщини на Лівобережне і Правобережне Гетьманства. Андрусівське перемир'я між Московською державою і Польщею, укладене у 1667 р. поблизу Смоленська терміном на тринадцять з половиною років, за оцінкою Омеляна Терлецького, стало „страшним ударом” для Української держави і закріпило її поділ. За цим договором Лівобережжя і Київ із невеликою округою відходили до Росії, а Правобережжя – до Польщі; остання повертала Москві Смоленськ і Сіверську землю; Запорозька Січ мала перебувати під контролем обох держав.

Після розподілу українських земель, західний кордон між Річчю Посполитою і Московською державою був встановлений по Дніпру: він ішов від порогів до нижньої течії р. Сож, а далі від неї на схід – по межі Речицького повіту і Мстиславського воєводства. Східний кордон проходив по лінії, встановленій Полянівським миром.

Андрусівський договір, на думку Олексія Гурджія, зафіксував наявність в Україні трьох державних утворень (з власними адміністрацією, судочинством, фіскальною системою, особливими збройними силами тощо), розташованих на Правобережжі, Лівобережжі і Запорозжжі. Існування трьох українських держав також підтверджували наступні міжнародні угоди, які лише вносили деякі зміни у їхні територіальні межі. Так, за Бучацьким миром 1672 р. між Польщею і Туреччиною, під владою правобережного гетьмана П. Дорошенка залишалися Поділля, Брацлавщина і Південна Київщина. У Бучацькому договорі вперше в офіційному документі з'явилася назва “Українська держава”. Журавнинський договір 1676 р., який завершив турецько-польську війну 1672–1676 рр., знову обмежив територію Правобережного Гетьманства, оскільки передбачав передачу Поділля і значної частини Правобережжя (крім Біло-

церківського і Паволоцького полків) Туреччині. Бахчисарайський мир 1681 р. між Московською державою і Туреччиною підтверджував пункти Андрусівського перемир'я про включення Лівобережжя і правобережних містечок – Васильківа, Трипілья, Дідівщини, Стайків, Радомишля і Києва – до Московської держави і перехід під владу московського царя Запорожжя.

Згідно з договором, Брацлавщина, Південна Київщина і Поділля залишалися під протекторатом турецького султана. Обидві держави також домовилися не освоювати землі між Дніпром і Південним Бугом. Вічний мир 1686 р. між Польщею і Московською державою зафіксував пункти усіх попередніх угод про поділ України. За цим договором Польща втрачала протекторат над Запорожжям, яке відходило до Московської держави. Згідно із Вічним миром північно-західний кордон між Запорозькою Січчю і Річчю Посполитою пролягав від Козацьких Вольностей вгору по Дніпру та гирлу Тясмина, далі – прямою лінією до Чигирина, не захоплюючи його, а від нього – до Чорного лісу; Південна Київщина та Брацлавщина, спустошені польськими і турецько-татарськими військами, мали залишатися незаселеною зоною; західноукраїнські землі, Волинь і Північна Київщина відходили до Польщі, а Поділля залишалось під владою Туреччини.

VI. 4. Лівобережна Україна в останній чверті XVII–XVIII ст.

Лівобережна Україна зазнала значних руйнувань і демографічних втрат у добу Руїни і в роки Північної війни. Попри це, вона зберігала певні засади автономії до другої половини XVIII ст. У другій половині XVII ст. Лівобережна Гетьманщина була поділена на десять полків: Гадяцький, Київський, Лубенський, Миргородський, Ніжинський, Переяславський, Полтавський, Прилуцький, Стародубський, Чернігівський. Полки ділилися на сотні, кількість яких була у кожному полку різною – від семи до двадцяти.

У 1687 р. між гетьманом Іваном Мазепою і московським царем були укладені Коломацькі статті, які передбачали обмеження автономії Гетьманщини та її поступове поглинання Московською державою. З цією метою заохочувалася асиміляція українців, зокрема через укладення шлюбів між ними і росіянами, і збільшення “прозорості” українсько-московських кордонів.

Подніпров'я поверталася Туреччині, а землі між Запорожжям та Очаковим мали далі залишатися незаселеними.

Омелян Терлецький, підсумовуючи Азовські походи та їх наслідки – вихід Московської держави до Азовського моря – писав, що відтоді вона оточувала Гетьманщину на півдні і півночі „немов залізним перснем, який стискав чимраз більше і так уже невелику територію Української держави”.

Гетьманщина також стала заложницею імперських планів Петра I під час Північної війни. Укладаючи угоду з польським королем Августом II Сильним про спільні дії проти Швеції, він пообіцяв уступити Польщі кілька українських міст на Правобережжі (Трахтемирів, Стайки і Трипілля) та села Стародубського полку. У 1704 р., перебуваючи у Нарві, російський цар дав згоду королю на повернення Правобережжя, зокрема Білої Церкви з навколишніми фортецями, та придушення повстання фастівського полковника Семена Палія. У цих умовах І. Мазепа, переслідуючи власні цілі, пішов на зближення з польським правителем. Якщо раніше він неодноразово передавав Петру I прохання С. Палія про приєднання Правобережжя до Гетьманщини, то тепер гетьман відмовився від підтримки козацького повстання, за що отримав нагороду від польського короля – Орден Білого Орла.

У травні 1704 р. І. Мазепа з військом перейшов на правий берег, взяв під арешт С. Палія і захопив Білу Церкву, яку Петро I пообіцяв віддати полякам. Прибувши у Любар на Житомирщині, гетьман заявив, що відтепер тут проходить кордон з Річчю Посполитою, а у листі до Петра I вказував на неможливість передати Правобережжя Польщі. Скориставшись ситуацією, коли Польща і Московська держава були зайняті війною із Швецією, І. Мазепа об'єднав Правобережжя з Гетьманщиною і став гетьманом обох берегів Дніпра. Він відкинув вимогу польського короля повернути захоплені Палієм міста – Фастів, Білу Церкву, Корсунь, Немирів – та намагався переконати Петра I, що у разі повернення Правобережжя Польщі кордони Речі Посполитою проходилимуть небезпечно близько до Запорожжя і прикордонних полків Гетьманщини – Переяславського, Лубенського та Миргородського.

У 1707 р. Петро I, змінивши свої плани стосовно Правобережжя, таємно наказав Мазепі не віддавати його полякам. Водночас він знову порушив питання про

„реформування” України – скасування інституту гетьманства, розпуск старшинської ради, передачу влади московським губернаторам, перетворення козацького війська у регулярні російські полки. Втілення у життя цих планів означало б остаточно ліквідацію української автономії.

І. Мазепа, перед прийняттям рішення про військовий союз із шведським королем, уже добре розумів наміри Петра I знищити Гетьманщину і у колі однодумців відверто говорив про це: „Я сам добре знаю, що вони задумали стосовно мене і усіх вас: хочуть мене задовольнити княжінням Римської держави, всю старшину викоринити, міста наші відібрати... поставити в них своїх воевод або губернаторів, а коли б наші чинили спротив, то за Волгу всіх їх перегнати, а Україну своїми людьми осадити... Князь Олександр Данилович (Меншиков) просив собі у царя князівство Чернігівське: через нього він стелить собі шлях до гетьманства”.

Після трагічних для Гетьманщини подій 1708–1709 рр., московський уряд розпочав практичні дії, спрямовані на ліквідацію української автономії. Вони, зокрема, передбачали уніфікацію її адміністративно-територіального устрою. Так, у 1708 р., під час проведення реформи місцевого управління у Московській державі, були створені Київська губернія, що включала 56 міст Гетьманщини, і Азовська губернія, територія якої охоплювала майже усю Слобожанщину.

Під час російсько-турецької війни 1710–1713 рр. знову постало питання про Правобережну Україну. Після невдалого походу 1711 р. в Молдавію, Петро I вивів російські війська із Правобережжя і передав регіон польському королю. Між Українською козацькою державою і Річчю Посполитою були відновлені кордони, які діяли наприкінці XVII ст., до повстання С. Палія. Польща ліквідувала на Правобережжі козацький полковосотенний устрій і відновила свій – воеводсько-повітовий. З відновленням польсько-шляхетського устрою почалися масові міграції українського населення на лівий берег Дніпра.

Друга чверть XVIII ст. стала переломним періодом у житті української автономії. У статтях, укладених гетьманом Данилом Апостолом, Гетьманщина не визнавалася самостійною стороною, а її, на той час уже суттєво обмежені, владні функції передавалися московським установам і чиновникам. Після цього автономний статус України був лише видимістю, а інкорпорація її земель Росією проходила прискореними темпами.

У середині XVIII ст. було зроблено кілька спроб позначити кордон між Росією та Річчю Посполитою, який водночас виступав кордоном між польськими володіннями і територією Гетьманщини. Одну з них здійснив відомий російський історик, військовий інженер і топограф Олександр Рігельман, який у 1748 р. склав карту із розмежуванням російських і польських володінь по р. Стугні та прилеглих районах. У першій половині 1750-х років була проведена демаркація кордону між Стародубським полком і землями Речі Посполитої.

Наступним кроком на шляху до знищення української автономії стала ліквідація у 1754 р. митного кордону між Україною та Росією і запровадження загальноімперської митної системи на кордонах України з Польщею та Туреччиною.

З другої половини 1760-х років, після приходу до влади Катерини II, в Росії почалося систематичне і тотальне нищення усіх чинників української автономії, які ще зберігалися: інституту гетьманства, козацького самоврядування, Запорозької Січі. Так, у 1765 р. було ліквідовано полковий устрій на Слобожанщині і створено Слобідсько-Українську губернію, а слобідські козацькі полки перетворено на регулярні; після ліквідації у 1775 р. Запорозької Січі, її територія була включена до складу Новоросійської губернії.

Найдовше, до початку 1780-х років, зберігалася одна із останніх ознак української автономії – полково-сотенний устрій. У середині 1760-х років на території Гетьманщини налічувалось 9 полків: Миргородський, Стародубський, Гадяцький, Київський, Лубенський, Прилуцький, Полтавський, Ніжинський і Чернігівський, населення яких становило 2 млн. 700 тис. осіб. У XVIII ст. не відбувалось такого масового заселення Гетьманщини і заснування нових поселень, як у попередній період, оскільки на той час її територія уже була освоєна. Значна кількість „пустих” земель залишалася лише на півдні Полтавщини.

Серед населення лівобережних полків був незначний відсоток переселенців, який суттєво не впливав на етнодемографічну ситуацію в регіоні. На Сіверщині серед новоселів переважали білоруси, були також росіяни, молдавани, грузини і у меншій кількості – вихідці з інших країн. У 1730-х роках в Полтавському полку з'явилися досить чисельні грузинські поселення – сюди переселилися півтори тисячі осіб із грузинської колонії в Москві.

Чернігівське і Київське намісництва, а у 1796 р. – Малоросійська губернія. У той самий час вийшов указ про остаточне скасування внутрішніх малоросійських митниць і застав та перенесення їх на зовнішні кордони імперії.

У 1770-х–1780-х роках продовжувалося уточнення українсько-польського кордону, який тепер пролягав по зовнішніх кордонах Новоросійської та Київської губерній. У 1793 р., після другого поділу Польщі, він був встановлений остаточно. Російська імперія за другим поділом приєднала Правобережну Україну і частину Західної Білорусії, на території яких розташовувалося 410 міст і містечок, понад 10 тисяч сіл і проживало близько 3 млн. жителів.

Наприкінці XVIII ст. продовжувалось освоєння земель у Північному Причорномор'ї. У 1784 р., поряд із Ак-Мечеттю, на березі р. Салгир був заснований Сімферополь. Цей адміністративний центр, так само як інші фортеці і міста Північного Причорномор'я, будували українські кріпаки разом із державними селянами і солдатами. Наприкінці XVIII ст. у ньому проживало 1550 осіб.

У 1794 р. на місці колишньої турецької фортеці Хаджибей, яку у турків під час російсько-турецької війни 1787–1791 рр. відбили українські козаки на чолі з полковником Антоном Головатим, була заснована Одеса. Історик Одеси Олександр Дерібас писав, що „росіяни утвердилися вперше в Хаджибей під тупіт запорозького гопака”. Однак перше поселення на території міста виникло значно раніше, ніж був збудований Хаджибей – у 1415 р. Воно називалося „порт Кочубеїв” і саме з нього, на думку дослідників, розпочалася історія Одеси, нерозривно пов'язана з історією української колонізації Буго-Дністровського межиріччя. У 1512 р. татари забрали у поляків його південну частину і порт Кочубеїв. До 1770 р. ці землі формально контролювала Едисанська орда. Турки і татари називали їх „область Озу”, “Едисан”, або “Очаківський степ”. Проте до 1791 р., до приєднання цих земель до Росії, вони входили в сферу військово-політичних і економічних інтересів запорозьких козаків та перебували під фактичним контролем Коша. Про це красномовно свідчить друга поширена назва регіону – Ханська Україна. Умови Зборівського миру свідчать, що права України на Буго-Дністровське межиріччя визнавала Польща, яка вважала його приналежність Кримському ханству тимчасовою.

Наприкінці XVIII ст. в Одесі проживало понад 5 тис. осіб, більшість яких становили українці та росіяни. Невдовзі за темпами розвитку Одеса випередила інші чорноморські міста й стала одним із найбільших морських портів Росії. Одночасно із нею на півдні України розбудовувались інші міста – Кременчук, Керч, Феодосія, Євпаторія. У 1790-х роках у регіоні уже налічувалось близько 30 міст.

Нові землі на Півдні освоювали, в основному, українські переселенці з Лівобережжя та Правобережжя, а також переселенці з російських губерній. Упродовж XVIII ст. частка українців у загальній чисельності населення регіону була найбільшою. Вони розвивали сільське господарство, що забезпечило умови для швидкої розбудови міст та їх перетворення у центри промислового виробництва, торгівлі і морської справи. Наприкінці XVIII ст. колонізацією Північного Причорномор'я, в основному, завершилося формування етнічної території українців.

VI. 5. Слобідська Україна

У XVII ст. на Північному Сході сформувалася ще одна історико-географічна область України, яка отримала назву “Слобідська Україна” або “Слобожанщина”. Вона займала територію сучасних Харківської та Сумської областей, північну частину Донецької та Луганської, а також південно-східні райони Воронежської, південні – Курської і більшу частину Білгородської губерній Російської Федерації.

Назва “Слобідська Україна” замінила літописні топоніми, що вживалися для позначення даного регіону – “Поле”, “Полска Україна”. Вона походить від слобод – поселень, звільнених на певний час від сплати податків, – які засновувалися у XVI–XVII ст., щоб стимулювати заселення регіону. Згодом ці поселення перетворювалися у звичайні села та містечка, населення яких сплачувало подушну подать, однак їх продовжували називати “слободами” та “слобідками”, а мешканців – слобожанами.

Слобідська Україна мала сприятливі умови для проживання, зокрема багаті природні ресурси – родючі чорноземи, великі лісові масиви, у яких водилися зубри, ведмеді, вовки, бобрі, лисиці, лосі, вепри, степові простори з табунами диких коней та сайгаків. На

Слобожанщині були поклади крейди та гончарної глини, у торських і маяцьких озерах – багаті родовища солі; через її землі текли численні ріки: Ворскла, Псел, Сула, Лопань, Уда, Мерль, Сіверський Донець, Мож, Коломак та ін.

До середини XIII ст. ці землі, що входили до складу Чернігівського і Переяславського князівств Київської Русі, були освоєні та заселені. Утворення Золотої Орди та грабіжницькі татарські набіги невдовзі перетворили їх у безлюдне Дике поле (пусті землі), прикордоння між Кримським ханством, Литвою і Московською державою. У середині XVI ст. Московська держава встановила свій контроль над Слобідською Україною і розпочала нову колонізацію регіону через заснування укріплених ліній та фортець. Нестача служилої людності спонукала московську владу сприяти переселенню у Слобожанщину українських козаків і селян. У південних фортецях Тулі, Кромах, Воронежі були засновані українські колонії з власним управлінням та широкою внутрішньою автономією; для захисту південних кордонів держави московський цар найняв на військову службу козацького ватажка – князя Дмитра Вишневецького (Байдю).

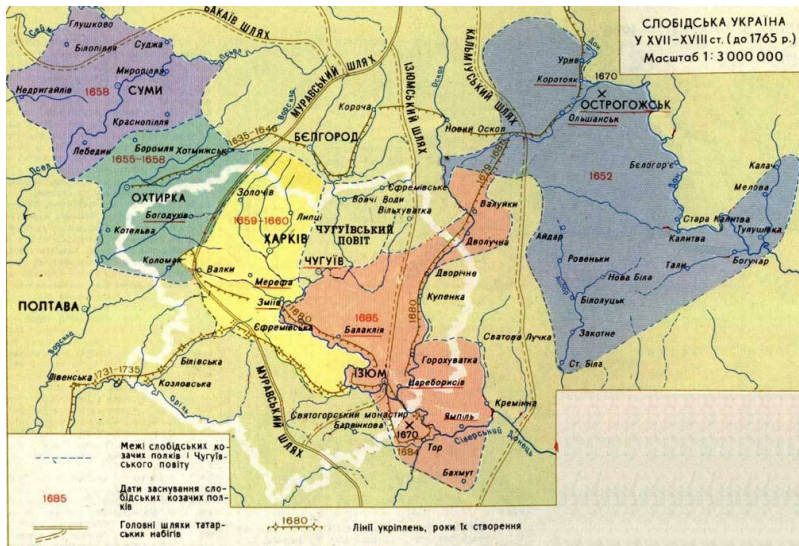
У другій половині XVI ст. продовжувалась колонізація регіону вихідцями із українських земель. Так, у 1582 р із Путивля в поле було відпущено 45 черкас, тобто козаків. У 1589 р. на Донець прибули запорожці на чолі із отаманом Матвієм Федоровичем, у 1593 р., після поразки козацького повстання, – запорожці на чолі з гетьманом Криштофом Косинським.

Масові переселення українців за литовський кордон – межу між Московською державою і Річчю Посполитою, яка була законодавчо закріплена у 1647 р., відбулися після поразки козацьких повстань 1630-х років. У 1639 р., тікаючи від переслідувань польського уряду, на землі Слобожанщини – до Чугуєва – переселився цілий козацький полк разом із родинами (понад 800 осіб) на чолі з Яковом Острянином. Правда, у 1641 р. козаки, незадоволені умовами служби, вбили гетьмана, розігнали російських чиновників, а самі повернулися до Речі Посполитої.

Завдяки козацькій колонізації кордони Московської держави просунулися від Путивля, де вони проходили у середині XVI ст., на південь – до земель Війська Запорозького. Незважаючи на сприятливі природні умови, на середину XVII ст. Слобожанщина була мало заселена – на її території проживало всього близько 50 тисяч осіб. Значно збільшилася чисельність

населення краю у роки Визвольної війни. Так, після Берестечка у Слобідську Україну масово – полками – переселялися козаки і селяни: наприклад, в Острогозьку поселився полк І. Дзиковського із сім'ями. Наймасовіші міграції козаків у Слобожанщину відбулися у середині 1650-х років, коли були засновані міста Харків, Суми, Лебедин, Зміїв, Охтирка, Ізюм, Острогозьк та ін.

Наступна велика група переселенців прибула наприкінці 1650-х років, а найбільше їх прийшло у 1660-х і у 1680-х роках. Більшу частину прибульців становили українці із Правобережжя, яке в результаті постійних військових дій обезлюдніло і перетворилося на руїну. Тільки у 1675 р. на лівий берег перебралися 20 тис. осіб. Слобідську Україну заселяли також вихідці із Гетьманщини.

Слобідська Україна у XVII–XVIII ст. Електронний документ.

[Режим доступу]: <http://planetguide.ru/academy/entry/664/>

В останній чверті XVII–у XVIII ст., завдяки наявності великих площ вільних земель, у Слобідській Україні продовжували швидко зростати кількість поселень і чисельність населення. Якщо в останній чверті XVII ст. в регіоні налічувалося понад 230 поселень, у яких проживало близько 250 тис. осіб, то у 1732 р. кількість поселень збільшилася до 469 (мешканців – до 370 тис.), у 1773 р. – до 670. Наприкінці XVIII ст. на Слобожан-

щині було 19 міст, 1036 сіл і слобод, та 2111 хуторів, а чисельність населення становила майже 1 млн. осіб.

Найшвидше заселялися північні райони Сумського, Харківського, Охтирського і Острогозького полків. Так, за 40 років, з 1732 до 1773, чисельність населення Охтирського полку зросла на 31 відсоток, Харківського – на 76 відсотків, Ізюмського – на 90 відсотків, а Сумського – на 100 відсотків. Впродовж століття (з 80-х років XVII до 80-х років XVIII ст.) загальна кількість жителів Харкова зросла більше як у п'ять разів, Сум – у тридцять п'ять разів. Наприкінці XVIII ст. чисельність мешканців цих міст майже зрівнялася і становила понад 10 тис. осіб. Для порівняння: у той самий час у Києві проживало понад 6 тис. осіб, у Черкасах – понад 3 тис.

Наприкінці XVII – на початку XVIII ст. інтенсивно заселялася місцевість вздовж р. Оскол, де розбудовувалася нова оборонна лінія. У 1700 р. царський уряд дозволив козакам Ізюмського полку поселитися на берегах річок Жеребець і Красна. У ці ж роки тривало освоєння земель в басейні р. Деркул, а також в басейнах приток Дону – Ікорці, Бітюзі, Осереді. У 1711–1715 рр. відбулося останнє масове пере-селення на Слобожанщину українців із Правобережжя. Будівництво Південної укріпленої лінії у 1731–1733 роках сприяло заселенню території між річками Мож, Коломак і Донець.

На Слобожанщині швидко збільшувалась чисельність українців, сюди переселялися також білоруси, молдавани, греки, серби, волохи, латиші, німці, однак їх кількість була незначною і суттєво не впливала на етнотемографію регіону. Так, за даними перепису населення 1732 р., у одному із найбільших міст Слобідської України – Харкові – проживало близько 4 тис. українців, 62 росіянина і 21 представник інших національностей. У 1763 р. із 308 125 душ чоловічої статі, що проживали на Слобожанщині, майже 99 відсотків становили українці. Тут їхня частка навіть була більшою на 0,1 відсотка, ніж у Гетьманщині.

У той самий час у сусідніх російських губерніях – Белгородській та Воронежській – частка українців складала відповідно 19,2 відсотка і 4 відсотки від усього чоловічого населення, на землях Війська Донського – 28,7 відсотка. У 1763 р., за підрахунками Г. Махнової, загальна чисельність чоловіків-українців у Росії (без Гетьманщини, Новоросійської та Азовської губерній) становила 557 тис. осіб або 15,8 відсотка від загальної кількості чоловічого населення.

Українські козаки-переселенці запровадили на Слобідській Україні полково-сотенний устрій. У 1660 р. на її території було шість полків: Острогозький (Рибинський), Охтирський, Сумський, Харківський, Колонтаївський і Зміївський. У 1669 р. був утворений Балакліївський полк, що проіснував до 1677 р. а потім був приєднаний до Харківського, згодом частина його слобод увійшла до Ізюмського полку.

Наприкінці XVII ст. налічувалось п'ять слобідських полків: Сумський, Охтирський, Харківський, Ізюмський і Острогозький. Управління полків спочатку підпорядковувалось Розрядному приказу, пізніше – Посольському, а з 1708 р. – азовському військовому губернатору. У 1708 р., після адміністративної реформи у Росії, Охтирський і Сумський полки увійшли до Київської, а Харківський, Ізюмський та Острогозький полки – до Азовської губернії.

Рубежі Слобідської України були умовні та розмиті. Її північний кордон проходив по Белгородській оборонній лінії, збудованій московським урядом у середині XVII ст., західний – по лінії розмежування між Московською державою і Річчю Посполитою, встановленою у 1647 р. Південна межа частково визначалася збудованою у 1731 р. Українською лінією укріплень, яка тягнулася від Дніпра до Сіверського Дінця і включала 17 фортець, південні кордони Ізюмського та Острогозького полків, як і увесь східний кордон, встановити важко, оскільки українські слободи просувалися у Подоння та подекуди доходили до Дону, а на території слобідських полків існували великі російські анклав. Так, між Харківським і Ізюмським полками був утворений Чугуївський анклав, багато російських поселень розташовувалось на території Острогозького полку.

Межі слобідських полків також не були чітко визначені і часто змінювались: наприклад, у другій половині XVII ст. Острогозьк був найпівденнішим містом полку, а у середині XVIII ст. він розташовувався майже на півночі його земель. Суттєві територіальні зміни позначилися на етнічному складі населення Острогозького полку: якщо наприкінці XVII ст. українці становили 12 відсотків від його загальної чисельності, то наприкінці XVIII ст. – уже понад 80 відсотків.

Незважаючи на те, що Слобідська Україна і Гетьманщина входили до складу Московської держави, царська адміністрація проводила між ними чітке розмежування, яке простежується в

офіційних документах XVII–XVIII ст. Московська влада намагалася розірвати тісні зв'язки, які існували між Гетьманщиною і Слобожанщиною та відмовлялася передати слобідські козацькі полки під владу гетьмана.

Слобідська Україна на початку XVIII ст. Електронний документ.
[Режим доступу]: <http://tyzhden.ua/History/119968/PrintView>

У 1765 р. указом Катерини II слобідські полки були ліквідовані і створено Слобідсько-Українську губернію з центром у Харкові, до складу якої увійшли Ізюмська, Охтирська, Острогозька, Харківська та Сумська провінції. У 1780 р. чотири провінції Слобідсько-Української губернії: Ізюмська, Охтирська, Харківська і Сумська увійшли до Харківського намісництва, а Острогозька – до Воронезького. У 1796 р. було відновлено Слобідсько-Українську губернію, до якої також увійшов Куп'янський повіт Воронезького намісництва. Вона проіснувала до 1835 року, коли була перетворена у Харківську губернію.

В останній чверті XVIII ст. царський уряд послідовно проводив політику переселення українців на окраїни Російської імперії. Так, у

середині 1780-х років усіх „бажаючих” селян та інших мешканців переселяли з Харківського намісництва у Кавказьке, на початку 1790-х років колишніх запорожців (Військо вірних чорноморських козаків) – з Південного Буга на Північний Кавказ, у безлюдну долину р. Кубані.

VI. 6 Правобережна Україна наприкінці XVII– XVIII ст.

Термін “Правобережна Україна” для тих часів вживається у географічному та історико-політичному значенні. Географічний термін позначає землі, розташовані на захід від Дніпра – Волинську, Київську і Подільську, історико-політичний – території, які з 1660-х рр. були підвладні правобережним гетьманам. Їх ще також називали „чигиринською стороною Дніпра” або „чигиринською Україною”. Оскільки з 1663 до 1714 р. на Правобережній Україні існували (з перервами) національні державні інститути у вигляді гетьманського уряду та полково-сотенного адміністративного устрою, то, на думку О. Гуржія і Т. Чухліба, для цього періоду правомірний також термін „Правобережна Гетьманщина”.

Кордони Правобережжя сформувалися історично. Воно межувало із Запорозькою Січчю, Молдавським князівством і турецько-татарськими володіннями – на півдні, з Руським і Белзьким воєводствами Королівства Польщі – на заході, з Брестським і Мінським воєводствами Великого Князівства Литовського – на півночі. У XVIII ст. площа Правобережної України становила 160 тис. км², чисельність населення, за переписом 1795 р., – 3 421 935 осіб.

Більшість земель Правобережжя мали високу родючість ґрунтів: на Київщині і в окремих районах Волині та Поділля переважав чорнозем. Північні райони з піщаними ґрунтами, були менше придатні для хліборобства. Регіон розташовувався в основному у лісовій і лісостеповій смузі, на південь від Брацлавщини починався степовий ландшафт. Родючі землі, повноводі ріки, багатий рослинний і тваринний світ – Правобережна Україна справляла на сучасників враження краю, де „течуть молочні ріки в медових берегах”. Пруський інженер К. Гамморд, який брав участь у російсько-турецькій війні 1787–1791 рр., писав про неї: „Україна – край багатий, має гарне розташування, чудовий клімат, лише очікує на людей, які могли б посісти належне їм у Європі місце”.

Доба руїни спричинила найбільші втрати на Правобережжі, зокрема демографічні. Вона призвела до масових переселень

українського населення на Лівобережну і Слобідську Україну. Внаслідок міграцій та військових дій Південна Київщина і Поділля майже обезлюдніли. За рішенням Карловицького конгресу 1699 р. вони знову відійшли до Польщі.

Під час повстання С. Палія у 1690-х роках на Правобережжі був відновлений козацький устрій. На початку XVIII ст. тут налічувалось сім полків: Білоцерківський, Богуславський, Корсунський, Могилівський, Уманський і Чигиринський. У 1704 р., після арешту С. Палія, вони перейшли під владу І. Мазепи.

У 1711 р., після того як московський цар Петро I віддав Правобережну Україну Польщі, звідти почалися масові міграції населення у інші українські регіони. Вони охопили усі сім правобережних полків і призвели до суттєвого зменшення чисельності українського населення, особливо у південно-східних районах, які поступово почали заселяти польські селяни та міщани. Водночас українське населення освоювало землі Поділля, Брацлавщини та Південної Київщини: серед переселенців вихідці із різних регіонів України склали понад 85 відсотків. Їх вабила велика кількість родючих земель і відносно слабка державна влада на місцях. Колонізація сприяла також заснування слобод, мешканці яких на певний час звільнялися від будь-яких повинностей. У перші роки після передачі Туреччиною цих територій Польщі, особливо багато їх було на Поділлі. Освоєння вільних земель тут ішло такими швидкими темпами, що на середину XVIII ст. в основному завершилося.

Наприкінці XVIII ст. на Правобережжі збільшилася чисельність вихідців із Молдови, які тікали від турецького гніту і осідали на півдні Брацлавщини і Київщини – на берегах Синюхи та Висі. У другій половині XVIII ст. також відбувалися міграції правобережного населення на лівий берег, найчастіше – у Новосербію і Запорожжя.

У XVIII ст. Буго-Дністровське межиріччя активно освоювали козаки. Вони постійно здійснювали виходи на заробітки (аргатування) на правий берег Дністра і на Дунай. Козаки працювали у жителів Очакова, Аккермана, Бендер, Кілії. Кримський хан, зацікавлений у господарському освоєнні Очаківської області, не перешкодив виходам козаків і заснуванню козацьких поселень.

У 1760 р., у крайній південно-західній області Правобережжя, яка із XVI ст. називалася Буджак (у перекладі з турецької – кут), налічувалось шість великих православних сіл і городків: Голта, Криве Озеро, Ясенево, Гольма, Переліти, Борта, а також кілька менших сіл та слобод. Багато поселень на лівому березі Дністровського Пониззя заснували козаки.

Вони продовжували активно освоювати Буго-Дністровське межиріччя після 1770 р., коли звідси у Північне Призов'я була переселена Ногайська Орда. Тоді козаки переправили через Дніпро 12 тисяч татар та їхню худобу. Частина татарського населення залишилася в Очаківській області: до кінця XIX ст. вони становили більшість серед мешканців міст Очаків, Аджибей, Аджидер і Дубосари, а також 150 сіл.

На початку 1790-х років, на час приєднання Буго-Дністровського межиріччя до Росії, тут було від 20 до 30 крупних сіл і хуторів, 2 монастирі, а загальна чисельність православного населення становила 20 тис. осіб. Найбільше серед мешканців слобод було українських козаків і селян, другою за чисельністю етнічною групою були молдаване, серед мешканців згадуються також євреї, вірмени, росіяни.

Головними причинами переселення на ці землі українських селян була відсутність кріпацтва і звільнення від податків. Область була багата на рибні угіддя, особливо пониззя Дністра, озеро Куяльник, Тилігульський лиман. а у мілководних лиманах добували сіль.

Після ліквідації Запорозької Січі, у 1777 р. великі групи козаків переселилися у пониззя Дунаю, де зробили спробу заснувати нову Січ, але зустріли опір російських старообрядців-некрасовців, які сформували тут своє козацьке військо. Турецький султан надав запорожцям місце для нової Січі в Ханській Україні – на лівому березі Дністра із центром у Кугурганах. Кошовим отаманом з посадою бунчужного паші був призначений Гнат Чорний. Територія Січі простягалася від Дніпровсько-Бузького до Дністровського лиману. Центром однієї із паланок став Очаків. За одними підрахунками кількість козаків, що перейшли під владу Туреччини, становила 9 тисяч осіб, за іншими – 5 тисяч.

У 1785 р. з дозволу султана була заснована Січ на Дунаї із центром в Катирлізі, однак частина козаків залишилася в

Ханській Україні. Їхні поселення в Буго-Дністровському межиріччі „були тим містком, по якому козаки могли переходити зі своїх колишніх корінних земель в Задунайську Січ”.

У XVIII ст. продовжувалось освоєння земель Галичини, Закарпаття та Буковини. Із XIV ст. Галичина перебувала під владою польських королів, Закарпаття з першої половини XVI ст. входило до складу Австрії. У 1774 р. під владу австрійських Габсбургів перейшла також Північна Буковина, яка з 1359 до 1774 р. перебувала у складі Молдавського князівства, а з 1513 р. разом із ним – під протекторатом Османської імперії.

Поділ українських земель між різними державами не став на заваді міграціям українців у пошуках заробітків із одного регіону в інший, а також за межі України. Так, мешканці Галичини часто відходили у Закарпаття, а закарпатці – в Галичину. Наприкінці XVIII ст. 14 тисяч буковинців емігрувало в Росію, у той самий час багато старообрядців із Росії переселилося на Буковину. Вони осіли у селах Климові, Біла Криниця, Липовени, Мигодра.

У пошуках вільних земель селяни часто тікали у гори або ліси, де утворювали поселення, іноді досить великі. Так, у XVIII ст. серед непрохідного лісу на території сучасної Івано-Франківської області виникли села Середній Майдан, Майдан Горішний, Майданик. У середині XVIII ст. в Галичині налічувалося близько 870 поселень: 70 міст і 800 сіл, у яких проживало 467 тис. осіб. Тільки за період з 1651 по 1772 р. було засновано понад 100 поселень, найбільше населених пунктів з'явилося у XVIII ст. на Теробовлянщині – 25.

Освоєння Галицької землі відбувалося нерівномірно: якщо у середині XVIII ст. у Галицькому й Теробовлянському повітах вільних земель майже не було, то у гірському Коломийському повіті їх залишалось ще багато. Наприкінці століття лісові райони і землі між Серетом та Збручем також були заселені. Більшість населення Галичини у той час становили українці (84,4 %), другою за чисельністю етнічною групою були євреї (7,4 %), наступними – поляки (7 %), вірмени (0,5 %) та інші етнічні групи – (0,7 %). Гуцульщину заселяли майже виключно українці, у Північній Буковині та Галичині наприкінці XVIII ст. були засновані великі поселення німців.

Упродовж XVII–XVIII ст., незважаючи на складні політичні обставини, найінтенсивніше проходив процес формування національної території українців. Наприкінці XVIII–на початку XIX ст. він, в основному, завершився: наприкінці XVII–у XVIII ст. вихідцями із українських земель найактивніше заселялися Лівобережна та Слобідська Україна, у XVIII ст. ними знову були освоєні землі Правобережжя, зокрема Поділля, наприкінці XVIII ст. українські козаки і селяни також заселили Південь України.

Процес формування національної території супроводжувався поширенням назви „Україна” на всі землі, заселені українцями. Незважаючи на те, що у російських законодавчих актах українські землі називалися „Малоросійський край” і „Малоросія”, у європейських часописах і історичних працях XVII–XVIII ст. Україна згадується як окрема земля козаків, що межувала з Московією, Польщею і Татарією. У писемних джерелах того часу дедалі частіше зустрічаються терміни „український” (у значенні національної приналежності), „нація”, „національний”, а корінні мешканці українських земель називаються „нація русинів”, „малоросійська” або „українська нація”.

Використана та рекомендована література

Розділ І.

1. Академік Степан Рудницький – основоположник української географічної науки: Зб. наук. праць / Відп. ред. О. І. Шаблій. Львів, 1994.
2. Верменич Я. Географія, хорографія, хорология: етапи становлення й концептуалізації // Історико-географічні дослідження в Україні. № 10.К., 2007.
3. Воропай Л. І. Сучасний стан історичної географії та перспектива її розвитку // Теоретичні і прикладні питання географії. К., 1972.
4. Історико-географічне вивчення природних та соціально-економічних процесів на Україні. Зб. наук. праць. К., 1988.
5. Кандиба Ю. Історична географія з основами етнографії. Харків, 2010.
6. Людина в ландшафті XXI століття: Гуманізація географії. Проблеми пост-некласичних методологій. К., 1998.
7. Проблеми історичної географії України. Збірник наук. праць / Відп. ред. Ф. П. Шевченко. К., 1991.
8. Романчук С. П. Історичне ландшафтознавство: Теоретико-методичні засади та методика антропогенно-ландшафтних реконструкцій давнього природокористування. К., 1998.
9. Рудницький С. Про становище історичної географії в системі сучасного землезнання // Академік Степан Рудницький – основоположник української географічної науки: Збірник наук. праць. Львів, 1994.
10. Сосса Р. І. Історія картографування території України. Від найдавніших часів до 1920 р. К., 2000.
11. Трубочанінов С. В. Історична географія України. Кам'янець-Подільський, 2003.
12. Український історико-географічний збірник. Вип. І. К., 1971.
13. Шаблій О. Суспільна географія: теорія, історія, українознавчі студії. Львів, 2001.
14. Щодра О. М. Історична географія. Навчальний посібник // Спеціальні історичні дисципліни. Зошит 3. Львів, 2006.
15. Щодра О. М. Історична географія: формування предметного простору і структури дисципліни // Регіональна історія України. Випуск 9. К., 2015. С. 159–174.

16. Воропай Л. И. Роль антропогенного фактора в розвитку географічної оболочки. Черновці, 1975.
17. Географический фактор в историческом процессе. Сборник научн. трудов. К., 1990.
18. Гумилев Л. Н. Этногенез и биосфера земли. Л., 1990.
19. Гумилев Л. Н. Этносфера: история людей и история природы. М., 1993.
20. Жекулин В. С. Историческая география ландшафтов. Новгород, 1972.
21. Жекулин В. С. Историческая география: предмет и методы. Ленинград, 1982.
22. Медушевская О. М. Историческая география как вспомогательная историческая дисциплина. М., 1959.
23. Муравьев А. В., Самаркин В. В. Историческая география эпохи феодализма (Западная Европа и Россия в V–XVII вв.). М., 1973.
24. Полевой Л. П. Очерки исторической географии Молдавии XIII–XV вв. Кишинев, 1979.
25. Чекин Л. С. Картография христианского средневековья VIII–XIII вв. Тексты, перевод, комментарий. М., 1999.
26. Шаскольский И. П. Историческая география // Вспомогательные исторические дисциплины. Ленинград, 1968.
27. Яцунский В. К. Историческая география. Москва, 1955.
28. Gloger Z. Geografia historyczna ziem dawnej Polski. Kraków, 1985.

Розділ II.

29. Бунятян К. П., Мурзін В. Ю., Симоненко О. В. На світанку історії // Україна крізь віки. В 15-ти томах. Т. 1. К., 1998.
30. Денисик Т. Лісополе України. Вінниця, 2001.
31. Корінний М. М. Природні умови Переяславської землі в X–XIII ст. // Історико-географічне вивчення природних та соціально-економічних процесів на Україні. С. 94–100.
32. Крип'якевич І. Астрономічні явища в українських літописах XI–XVIII вв. // Вісник природознавства. Харків, 1928. №3–4. С. 184–191.
33. Мельник А. Українські Карпати: еколого-ландшафтознавче дослідження. Львів, 1999.
34. Проблеми ландшафтного різноманіття України. Збірник наукових праць. К., 2000.
35. Тутковський П. А. Краєвиди України в зв'язку з її природою і людністю. К., 1924.

36. Борисенков Е. П., Пасецкий В. М. Экстремальные природные явления в русских летописях XII–XVII вв. Л., 1983.
37. Бучинский И. Е. О климате пришлого русской равнины. 2-е изд. Ленинград, 1957.
38. Величко А. А. Природный процесс в плейстоцене. М., 1973.
39. Кириков С. В. Человек и природа в восточноевропейской лесостепи в X–начале XIX в. М., 1979.
40. Кириков С. В. Человек и природа степной зоны в конце X–начале XIX веков. М., 1983.
41. Корнеев А. П. История промысла диких зверей на Украине. К., 1953.
42. Монин А., Шишков М. История климата. Л., 1979.
43. Палеоэкология древнего человека. Сб. ст. М., 1977.
44. Промысловые животные, природная среда и человек. М., 1986.

Розділ III.

45. Баран В. Д. Черняхівська культура. К., 1981.
46. Більське городище та його округ (до 100-річчя початку польових досліджень). К., 2006.
47. Відейко М. Трипільська цивілізація. К., 2003.
48. Відейко М. Ю. Україна: від Трипілья до антив. К., 2008.
49. Войтович Л. Галицькі етюди. Біла Церква, 2011.
50. Войтович Л. В. Готи на території нинішньої України // Україна крізь віки. Зб. на пошану В. Смолія. К., 2010. С. 154–183.
51. Горбаненко С. Землеробство давніх слов'ян (кінець I тис. до н. е.– I тис. н. е.). К., 2010.
52. Гусев С. О. Трипільська культура Середнього Побужжя рубежу IV–III тис. до н. е. Вінниця, 1995.
53. Давня історія України. Т. 3 / Відп. Ред. П. П. Толочко, К., 2000.
54. Даниленко В. Енеоліт України. К., 1974.
55. Даниленко В. Кам'яна Могила. К., 1986.
56. Енциклопедія трипільної цивілізації. Т. I–III. К., 2004.
57. Етнічна історія давньої України. К., 2000.
58. Журавльов О. П. Тваринництво та мисливство у трипільських племен на території України. К., 2008.
59. Заєць І. І. Трипільська культура на Поділлі. Вінниця, 2001.
60. Крижацький С. Д., Зубар В. М., Русява А. С. Античні держави Північного Причорномор'я. К., 1998.

61. Куклина О. В. Стнографія Скифії по античним источникам. Ленинград, 1985.
62. Культури епохи бронзи на території України. К., 1986.
63. Онищук Я. Германське населення вельбарської культури в етнічній історії Волино-Подільського пограниччя // Вісник Львівського університету. Серія історична. Вип. 35–36. С. 13–31.
64. Пашкевич Г. О., Відейко М. Ю. Рільництво племен трипільської культури. К., 2006.
65. Агбунов М. В. Античная география Северного Причерноморья. М., 1992.
66. Айбабин А. И. Этническая история ранневизантийского Крыма. Симферополь, 1999.
67. Буданова В. П. Готы в эпоху Великого переселения народов. М., 1990.
68. Высотская Т. Н. Скифские городища. Симферополь, 1989.
69. Гаврилюк Н. А. История экономики Степной Скифии VI–III вв. до н. э. К., 1999.
70. Гайдукевич В. Ф. Боспорское царство. Ленинград, 1949.
71. Гимбутас М. Цивилизация Великой Богини. Мир Древней Европы. М., 2006.
72. Горбенко К. В., Гребенников Ю. С. „Дикий Сад” – археологический памятник XIII–IX вв. до н.э. – ровесник Трои. Николаев, 2007.
73. Гудкова А. В., Фокеев М. М. Земледельцы и кочевники в низовьях Дуная I–IV вв. до н.э. К., 1984.
74. Гумилев Л. Н. Открытие Хазарии. М.-Л., 1965.
75. Дзиговский А. Н. Очерки истории сарматов Карпато-Днепровских земель. Одесса, 2003.
76. Долуханов П. М. География каменного века. М., 1979.
77. Зубарь В. М., Русява А. С. На берегах Боспора Киммерийского. К., 2004.
78. Ильинская В. А., Тереножкин А. И. Скифия VII–IV вв. до н. э. К., 1983.
79. Кларк Г. Доисторическая Европа: экономический очерк. М., 1953.
80. Козак Д. Н. Готы. Николаев. 1997.
81. Коробова Г. Ф., Семенов С. А. Технология древнейших производств: мезолит–энеолит. Л, 1983.
82. Лапин В. В. Греческая колонизация Северного Причерноморья. К., 1966.
83. Мамедов М. Г. Образование Хазарского каганата. М., 1983.

84. Мелларт Дж. Древнейшие цивилизации Древнего Востока. М., 1982.
85. Мурзин В. Ю. Происхождение скифов: основные этапы формирования скифского этноса. К., 1990.
86. Нидерле Л. Славянские древности. М., 2010.
87. Пиоро И. С. Крымская Готия. К., 1990.
88. Плетнева С. От кочевий к городам. М., 1967.
89. Плетнева С. Очерки хазарской археологии. М., 1999.
90. Плетнева С. Хазары. М., 1976.
91. Полин С. В. От Скифии к Сарматии. К., 1992.
92. Прокопий Кессарийский. История войн // Свод древнейших письменных известий о славянах. Т. I. (I–IV вв.) М., 1994.
93. Робаков Б. А. Геродотова Скифия: историко-географический анализ. М., 1979.

Розділ IV.

94. Стрижак О. С. Етнонімія Птоломеевої Сарматії. К., 1991.
95. Толочко П. П., Козак Д. Н., Крижицький С. Д. та ін. Давня історія України. У двох кн. / Керівник авторського колективу П. П. Толочко. Кн. 1. К., 1994.
96. Трипільська культура. Пошуки, відкриття, світовий контекст. К., 2007.
97. Трипільська цивілізація у спадщині України. К., 2003.
98. Филипчук М. Словянські поселення VIII–X ст. в українсько-му Прикарпатті. Львів, 2012.
99. Русяева А. С., Русяева М. В. Ольвия Понтийская. К., 2004.
100. Свод древнейших письменных известий о славянах. Т. I (I–VI вв.), Т. II (VII–IX вв.) / Отв. ред. Г. Г. Литаврин. М., 1994–1995.
101. Симоненко А. В. Сарматы Таврии. К., 1993.
102. Скорый С. А. Киммерийцы в Украинской Лесостепи. Киев; Полтава, 1997.
103. Скрижинская М. В. Северное Причерноморье в описании плинция Старшего. К., 1977.
104. Телегин Д. Я., Нечитайло А. Л., Потехина И. Д., Панченко Ю. В. Среднеоговская и новоданиловская культуры энеолита Азово-черноморского региона. Луганск, 2001.
105. Тереножкин А. И. Киммерийцы. К., 1976.
106. Федотов В. В. Историческая география Северо-Восточной Евразии в эпоху античных цивилизаций. М., 1996.

107. Чайлд Г. Арийцы. Основатели европейской цивилизации. М., 2009.
108. Чайлд Г. У истоков европейской цивилизации. М., 1957.
109. Чмыхов Н. Истоки язычества Руси. К., 1990.
110. Шафарик П. Славянские древности: от Геродота до падения Гуннской и Римской держав (465 г. до н. э.—476 г. н. э.) / Пер. с чеш. О. М. Бодянского. Отв. ред. Д. С. Дамте. Москва, 2015.
111. Шрамко Б. А. Бельское городище скифской эпохи (город Гелон). К., 1987.
112. Щеглов А. Н. Северо-Западный Крым в античную эпоху. Ленинград, 1978.
113. Яйленко В. П. Греческая колонизация VII—III вв. до н. э. М., 1982.

Розділ V.

114. Войтович Л. В. Удільні князівства Рюриковичів і Гедеміновичів у XII—XVI ст. Львів, 1996.
115. Грушевський М. Історія України-Руси. В 11 т., 12 кн. Т. I. До початку XI віка. К., 1991; Т. II. XI—XIII вік. К., 1992.
116. Довженко В. Й. Землеробство Древньої Русі. До середини XIII ст. К., 1961.
117. Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі. К., 1985.
118. Єльніков М. Золотоординські часи на українських землях. К. 2008.
119. Історичний атлас України. Найдавніше минуле. Русь (Київська держава, Галицько-Волинська держава) / Керівник проекту, автор-упорядник Юрій Лоза. К., 2010.
120. Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство. Львів. 1999.
121. Кучинко М. Волинська земля X—середини XIV ст. Луцьк, 2002.
122. Леонтьев А. И., Леонтьева М. В. Походы викингов на Русь. М., 2009.
123. Марченко М. Київська Русь у боротьбі з кочовиками до монгольської навали. К., 2012.
124. Моця О. П. Населення південно-руських земель IX—XIII ст. К., 1993.
125. Насонов А. Н. “Русская земля” и образование территории древнерусского государства. М., 1951.

126. От киммерийцев до крымчаков. Народы Крыма с древнейших времен до конца XVIII в. Симферополь, 2004.
127. Пиоро И. С. Крымская Готия. К., 1990.
128. Плетнева С. А. Хазары. М., 1986.
129. Поло Марко. Книга о разнообразии мира. М., 2005.
130. Путешествие в восточные страны Плано Карпини и Рубрука / Под ред. Н. П. Шастиной. М., 1957.
131. Ричка В. М. Про адміністративно-територіальний устрій давньоруських земель у XI–XII ст. // УІЖ. 1983. № 2. С. 94–100.
132. Русина О. Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського. К., 1998.
133. Сидоренко О. Ф. Українські землі у міжнародній торгівлі (IX–середина XVII ст.). К., 1982.
134. Федака С. Д. Землі і міста княжої доби України-Русі. Ужгород, 2002.
135. Айбабин А. И. Этническая история ранневизантийского Крыма. Симферополь, 1999.
136. Бубенок О. Б. Ясы и бродники в степях Восточной Европы (VI–начале XIII в.). К., 1997.
137. Глазырина Г. В. Исландские викингские саги о Северной руси. Тексты, перевод, комментарий. М., 1996.
138. Джаксон Т. Н. Исландские королевские саги о Восточной Европе (первая треть XI в.). Тексты, перевод, комментарий. М., 1994.
139. Джаксон Т. Н. Исландские королевские саги о Восточной Европе (середина XI–середина XIII вв.). Тексты, перевод, комментарий. М., 2000.
140. Добролюбовский А. О. Кочевники Северо-Западного Причерноморья в эпоху средневековья. К., 1986.
141. Древнерусские княжества X–XII вв. М., 1975.
142. Древняя Русь в свете зарубежных источников. Хрестоматия. В 5 томах / Под ред. Т. Н. Джаксон, И. Г. Коновалова и А. В. Подосинова. М., 2009.
143. Егоров В. Л. Историческая география Золотой Орды в XIII–XIV вв. М., 1985.
144. Кизилев Ю. А. Географический фактор в истории средневековой Руси // Вопросы истории. 1973. № 3. С. 51–66.
145. Константин Багрянородный. Об управлении империей. Тексты, перевод, комментарий / Г. Г. Литаврин, А. П. Новосельцев. М., 1989.

146. Коринный Н. Н. Переяславская земля. X–первая половина XIII века. К., 1992
147. Корнеев А. П. История промысла диких зверей на Украине. К., 1953.
148. Котляр М. Ф. Формирование территории и образование городов Галицко-Волынской Руси. К., 1985.
149. Крачковский И. Ю. Арабская географическая литература. Изб. соч. Т. IV. М.-Л., 1957.
150. Кудряшов К. В. Половецкая степь. Очерки исторической географии. М., 1948.
151. Куза А. В. Малые города древней Руси. М., 1989.
152. Кулаковский Ю. Прошлое Тавриды. К., 2001.
153. Макарова Т. И. Поливная керамика в Древней Руси. М., 1972.
154. Макарова Т. И. Черневое дело древней Руси. М., 1986.
155. Мельникова Е. А. Древнескандинавские географические сочинения. Тексты. Перевод, комментарий. М., 1986.
156. Мельникова Е. А. Образ мира. Географические представления в Западной и Северной Европе. V–XIV вв. М., 1998.
157. Рыбаков Б. Киевская Русь и древнерусские княжества XII–XIII вв. М., 1982.
158. Рыбаков Б. Ремесла Древней Руси. М., 1948.
159. Рычка В. М. Формирование территории Киевской земли (IX–первая треть XII в.). К., 1988.
160. Стрингольм А. Походы викингов. М., 2002.
161. Татищев В. Н. История российская. Т. I. М.-Л., 1963.
162. Тимченко Н. Т. К истории охоты и животноводства в Киевской Руси (Среднее Поднепровье). К., 1972.
163. Толочко П. П. Кочевые народы степей и Киевская Русь. Санкт-Петербург, 2003.
164. Тунманн И.-Э. Крымское ханство / Пер. с нем. изд. 1784 г. Н. Л. Эрнста и С. Л. Белявской. Симферополь, 1991.
165. Фадеева Т. М., Шапошников А. К. Княжество Феодоро и его князя. Симферополь, 2005.

Розділ VI.

166. Багалій Д. І. Історія Слобідської України. Харків, 1993.
167. Багалей Д. И. Очерки из колонизации степной окраины Московского государства. М., 1887.

168. Боплан Гійом Левассер де. Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансільванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воєн / Пер. Я. І. Кравця, З. П. Борисюк; Передм. Я. Д. Ісаєвича, В. І. Смолія. К., 1990.
169. Боплан і Україна. Зб. наук. праць. Львів, 1998.
170. Брехуненко В. Козаки на степовому кордоні Європи. К., 2011.
171. Вавричин М., Дашкевич Я., Кришталович У. Україна на стародавніх картах (кінець XV–перша половина XVII ст.). Львів, 2004.
172. Величко Самійло. Літопис / Пер. В. О. Шевчука. Відп. ред. О. В. Мишанич. К., 1991.
173. Гуржій О. Українська козацька держава в другій половині XVII–XVIII ст.: кордони, населення, право. К., 1996.
174. Гуржій О. І., Чухліб Т. В. Гетьманська Україна // Україна крізь віки. Т. 8. К., 1999.
175. Дядиченко М. Етапи заселення Слобідської України в XVII–першій половині XVIII ст. // УІЖ. 1970. № 8. С. 41–51.
176. Єфименко О. Я. Історія України та її народу. К., 1992.
177. Заяць А. Урбанізаційний процес на Волині в XVI–першій половині XVII століття. Львів, 2003.
178. Історичний атлас України / Керівник проекту, автор-упорядник Юрій Лоза. К., 2015.
179. Історія українського козацтва. Нариси у двох томах. К., 2009.
180. Кісь Я. П. Татарські шляхи на Україні в XVI–XVII ст. // Жовтень. 1986. №4. С. 134–136.
181. Компан О. С. Міста України в другій половині XVII ст. К., 1963.
182. Крикун М. Г. Адміністративно-територіальний устрій Правобережної України в XV–XVIII ст. Кордони воєводств у світлі джерел. К., 1993.
183. Крикун М. Г. Воєводства Правобережної України у XVI–XVIII століттях. Статті і матеріали. Львів, 2012.
184. Крикун М. Г. Подільське воєводство у XV–XVIII століттях. Статті і матеріали. Львів, 2011.
185. Крикун М. Г. Брацлавське воєводство у XVI–XVIII ст. Статті і матеріали. Львів, 2008.
186. Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої. 1618–1648. К. 2006.

187. Літопис гадяцького полковника Григорія Граб'янки / Пер. із староукр. Р. Г. Іванченка. К., 1992.
188. Макарчук С. Історико-етнографічні райони України. Львів, 2012.
189. Мицик Ю. А. Козацький край. Нариси з історії Дніпропетровщини XV–XVIII ст. Дніпропетровськ, 1997.
190. Наливайко Д. Очима Заходу: Рецепція України в Західній Європі XI–XVIII ст. К., 1998.
191. Слюсарський А. Г. Слобідська Україна. Харків, 1954.
192. Смолій В. А., Степанков В. С. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676) // Україна крізь віки. Т. 7. К., 1999.
193. Терлецький О. Гетьманська Україна й Запорозька січ. Львів, 1935.
194. Яворницький Д. І. Історія Запорізьких козаків. У трьох томах / Пер. з рос. І. Сварника. Львів, 1990, 1991, 1992.
195. Яворницький Д. І. Дніпрові пороги. Альбом фотографій з географічно-історичним нарисом. К., 1928.
196. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. К., 2009.
197. Новицкий Я. П. С берегов Днепра. Очерки Запорожья. Сборник Екатеринославского общества по изучению края. Екатеринослав, 1905.
198. Путешествие антиохийского патриарха Макария в Украину в середине 17 века, описанное его сыном архидиаконом Павлом Алеппским / Пер. с арабского Г. Муркоса. К., 1997.
199. Устное повествование бывшего запорожца, жителя Катеринославской губернии и уезда, селения Михайловки Микиты Леонтьевича Коржа. Одесса, 1842 // Електронний ресурс. [Режим доступу] <http://elib.nplu.org/object.html?id=2031>

Географічний покажчик

- Авари 59, 90, 92, 93, 94, 96, 97
Азовська губернія 176, 263, 271
Алани (аси, яси) 71, 82, 83, 94, 100, 126, 127, 159, 162, 164, 167, 168, 170, 182
Амастрида 117, 118,
Антський союз племен 87, 88, 89, 92, 97, 106, 107, 108, 112
Ателькюза 117, 118, 157, 158
Ахіловий Біг (Тендрівська коса) 80, 205
Базавлуцька Січ 233, 234, 235, 236
Банат 249
Бахчисарай 167, 176, 178, 204, 205, 248
Бачка 249
Белзька земля (Белзький уділ) 152, 209
Белзьке воєводство 217, 218, 219, 220, 273
Берендеї 134, 160, 161
Берестейщина 209, 215
Берладники 152, 191
Біла Куманія 163
Більське городище (Гелон, Полтавський Вавилон) 63, 64, 65, 107
Болгари 90, 95, 96, 98, 102, 127, 198, 202, 222, 244, 246, 265
Болгарський шлях 140
Болохівська волость (Болохівська земля) 145, 153, 156, 185
Борисфен 66, 74, 75, 76, 205, 222
Борисфеніда 74, 75
Боспор, Боспор Кіммерійський (Керченська протока) 62, 63, 74, 80, 81, 82, 90, 102, 116, 121, 165, 171
Боспорське царство 24, 68, 69, 80, 81, 82, 87
Брацлавське воєводство 213, 214, 219, 220, 253, 256, 258
Бродники 152, 191, 192
Брянське князівство 211
Буджак 239, 258, 275
Буджацька орда 203, 210
Бужани 109, 114
Буковина 46, 190, 201, 202, 252, 276, 277
Бурштиновий торговельний шлях 62, 150, 198
Велети (держави Велетів) 109, 110, 111, 112
Велика Скіфія 56, 66, 68, 70

- Велика Хорватія 113
Великий Болгар (Булгар) 120, 140, 184, 187, 202
Великий Луг 200, 224, 226, 230
Великий ногайський степ (Ногайський степ) 210
Великий шовковий шлях (Шовковий шлях) 36, 65, 172, 199, 202
Вельбарська культура 86, 87, 88, 105
Венеди (венети) 87, 103, 104, 108
Венеціанські факторії 170, 174, 175
Верховські князівства 191
Вестготи 86, 89, 94, 95
Вірмени 164, 169, 173, 175, 176, 177, 178, 179, 194, 196, 199, 215, 217, 275, 277
Внутрішня Русь 124
Волзька Булгарія 95, 159
Волинська земля 21, 38, 129, 130, 142, 144, 147, 148, 150, 151, 152, 153, 156, 211
Волинське воєводство 213, 215, 220
Волинське староство 213
Володимирський уділ 152, 153
Галицька земля (Галицька волость) 38, 129, 130, 132, 140, 142, 143, 144, 145, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 185, 215, 217, 219, 253, 276
Галицько-Волинська держава 149, 153, 154, 155, 156, 172, 192, 198, 199
Генуезька Газарія 89, 102, 172, 173
Генуезькі факторії 171, 172, 173, 174, 189
Гетьманщина (Українська козацька держава) 238, 239, 242, 248, 254, 255, 256, 257, 258, 259, 260, 261, 262, 263, 264, 265, 269, 270, 271, 272, 273
Гірська країна Перемишльська 149
Гормонасса (Таматарха, Тамантаркан, Тумен Тархан, Мотроха, Тьмутаракань) 126, 127, 157, 170
Готалани 166
Готи 71, 80, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 93, 94, 95, 105, 107, 108, 128, 164, 165, 166, 167, 168, 188
Готи-тетраксити 165
Готи-трапезити 165
Готські Клімати 165, 167
Грецький шлях 141

- Гуни 69, 71, 82, 83, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 128, 164, 165, 167, 168, 180
- Дербентські (Залізні) Ворота 184, 202
- Дешт-и-Кипчак 163, 188, 190, 191
- Дніпровська лінія 246
- Дніпровські плавні (Дніпровський Низ) 200, 226, 231, 233, 236
- Дніпровські пороги 122, 192, 223, 225, 226, 229, 233, 259
- Дністровсько-Бирладська волость 148, 149
- „довгі стіни” 165
- Донське об'єднання половців 163, 164
- Дорі, Дорос 165, 168
- Дорогичинський уділ 152, 209
- Дулібський племінний союз (племінне об'єднання волинян) 93, 106, 112, 113, 114, 125, 153
- Єдикульська орда 210
- Єдисанська орда 207, 210
- Жупа Берегово 155
- Залозний шлях 126, 140, 141
- Запорозька Січ, 223, 226, 230, 231, 247, 256, 259, 260, 264, 273, 275
- Зарубинецька культура 103, 108
- Звенигородська волость (Звенигородська земля) 148, 150, 152
- Змієві вали 64, 106, 107
- Золота Орда 89, 164, 167, 169, 171, 172, 180, 181, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 196, 199, 200, 201, 202, 203, 204, 209, 268
- Зрубна культура 61, 107
- Ісакчі 189, 195
- Італійські факторії (колонії) 170, 171, 173, 174, 175, 178, 196
- Ішкуза (царство Ішкуза) 65
- Каєпичі 161
- Кам'яна Могила 45, 61
- Кам'янська Січ 240
- Капітанство Готії 167, 169, 171
- Караїми 179, 180, 181, 199, 205
- Каракорум... 181, 187
- Катирліз 276
- Кафа (Феодосія) 73, 80, 167, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 194, 196, 198, 199, 200, 205, 226, 248, 267

- Київська земля (Київська волость, Київське князівство) 38, 130, 143, 144, 145, 146, 147, 152, 153, 154, 161, 186, 200, 201, 211, 273
- Київська культура 105, 108
- Київська Русь (Київська держава) 23, 24, 38, 39, 106, 107, 126, 127, 129, 130, 132, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 147, 201, 251, 268
- Київське воєводство 213, 214, 219, 220, 252, 253, 256, 258
- Київське староство 212, 213
- Кіммерійці (Кіммерік, Кіммерій, Кіммер) 59, 62, 63, 64, 65, 72, 80
- Кічкаська (Крарійська) переправа 141, 192
- Козацькі Вольності (Вольності, Запорозькі Вольності, Вольності Війська Запорозького) 223, 227, 234, 236, 237, 239, 240, 241, 242, 243, 246, 247, 248, 249, 252, 256, 260
- Команія (країна Куманія) 163, 181
- Королівство Галицьке 215
- Королівство Льва 155
- Корчев (Росія, Воспоро, Керч) 116, 121, 127, 170, 171, 174, 175, 196, 267
- Коуї 134, 161
- Кочубеїв порт (Хаджібей, Одеса) 205, 266
- Крим (Кримський півострів, Кримське ханство) 42, 43, 44, 50, 62, 63, 67, 68, 69, 71, 73, 78, 80, 82, 86, 87, 89, 99, 101, 102, 116, 118, 121, 126, 141, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 179, 180, 181, 184, 185, 186, 189, 192, 193, 194, 196, 199, 200, 202, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 210, 234, 235, 237, 238, 239, 246, 247, 248, 266, 268
- Кримські греки (кримські християни) 166, 168, 169, 176, 178
- Кримські козаки 248
- Кримські татари 40, 69, 126, 168, 175, 180, 188, 196, 205, 207, 208, 214, 230, 233, 234, 235, 236, 238, 239, 243, 246, 250, 251, 260, 261, 266, 273, 275
- Кугургани 275
- Курське князівство (Курський уділ) 148, 191
- Кучугурське городище 197, 199
- Леведія 157
- Лівобережна Гетьманщина 259, 260, 261
- Лівобережна Україна (Лівобережжя) 38, 40, 46, 48, 61, 63, 64, 69, 71, 86, 89, 105, 114, 142, 144, 159, 184, 185, 187, 190, 197, 203, 211, 237, 240, 242, 253, 254, 256, 260, 267, 277
- Лужицькі племена (Лужицька культура) 64, 66

- Луцький уділ (Луцька земля) 152, 153
Люботинське городище 65, 107
Лютичі (держава Лютичів) 109, 110, 111
Мала Скіфія 69, 71, 86
Мала Хортиця (Січ) 230, 231
Малоросійська губернія 265
Малоросія, Малоросійський край 277
Мангити 189, 190, 208
Мангуп (князівство Мангуп) 165, 167, 169, 170, 175
Межиріч 26, 43
Микитинська Січ (Микитин Ріг) 192, 226, 235, 236
Мізин 43
Моксель (народи моксель) 187
Молдавське князівство (Молдавське воєводство) 198, 201, 218, 273, 276
Молдавський шлях 198
Молодове V 43
Монголи, монголо-татари 69, 152, 153, 162, 164, 181, 182, 183, 188, 207, 208
Море Джурджан (Каспійське море) 101, 102, 116, 182, 184, 185
Нікейська імперія 141
Новгород-Сіверський уділ (Новгород-Сіверське князівство) 147, 212
Новоросійська губернія 243, 244, 246, 264, 266, 271
Новосербія (Нова Сербія) 242, 243, 244, 274
Ногайська орда 189, 203, 205, 207, 210, 275
Ногайці 189, 203, 207, 208,
Область Озу (Едисан, Очаківський степ) 203, 207, 248, 249, 266
Ойум (країна „Ойум”) 86
Олешківська Січ 238, 239, 240
Ольвія (Парутіно) 68, 73, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 83
Орду 197, 199
Остготи 69, 85, 86, 87, 89, 94
Очаківська орда 207, 210
Паннонія 94, 95, 96, 98, 113, 158
Пантікапей (Корчев, Керч) 67, 73, 80, 81, 116, 121, 127, 170, 196, 267
Пафлагонія 117
Перемишльська земля 148, 149, 150, 217, 219
Переяславське князівство (Переяславська земля) 130, 132, 137, 144, 147, 148, 161, 268

- Печеніги 35, 39, 102, 114, 127, 134, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 177
Печенізька земля 158, 159
Підпільненська Січ (Нова Січ) 240, 243, 247, 248
Плісеське городище 113
Поділля (Подільська земля) 21, 22, 37, 86, 109, 112, 113, 197, 205, 209, 212, 213, 214, 215, 219, 223, 250, 252, 253, 259, 260, 273, 274, 277
Подільське воєводство 217, 219
Подільський ейялет 219
Подільське староство 213
Поле, „Полска Україна” 267
Половці 39, 126, 127, 134, 152, 157, 160, 161, 162, 163, 164, 170, 177, 182, 188, 189, 190, 194, 196
Понт Авксинський (Понт Євксинський) 68, 72, 73
Поросся 38, 130, 134, 154, 158, 161, 191, 200
Пороська фортифікаційна система (оборонна лінія) 134, 145, 146
Посульська оборонна лінія 148
Правобережна Гетьманщина 259, 273
Правобережна Україна (Правобережжя) 33, 38, 46, 49, 63, 71, 86, 88, 92, 96, 103, 105, 106, 109, 119, 147, 186, 191, 201, 203, 237, 242, 243, 253, 255, 259, 262, 263, 266, 267, 269, 270, 273, 274, 275, 277
Придніпровське об'єднання половців 163, 164
Придунайська Куманія 163
Причорноморська Русь 118
Путивльський уділ 191
Руси 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 157, 188, 194, 221, 222
Русія (Росія, земля Русів) 121, 192, 222
Русь 93, 116, 118, 120, 121, 122, 123, 124, 126, 129, 131, 132, 133, 139, 140, 141, 142, 143, 156, 160, 161, 165
Руське воєводство 219
Руський каганат 118, 119, 120, 122
Сабатинівська культура 33, 56, 61, 62
Сарай-Бату (Сарай-ал-Мохруса) 187, 200
Сарай-Берке (Сарай-ал-Джедід) 187, 200
Сармати 62, 69, 70, 71, 79, 82, 87, 88, 93, 94, 108, 166, 167
Серби (серві, сірбі, сорби) 104, 109, 110, 112, 222, 242, 243, 246, 249, 250, 265, 270
Січ в Ханській Україні 275, 276
Січ на Дунаї (Задунайська Січ) 276

- Скіфи 59, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 75, 78, 79, 80, 81, 82, 87, 88, 92, 93, 103, 107, 117, 118, 168
- Слобідська Україна (Слобожанщина) 22, 237, 239, 252, 263, 264, 267, 268, 269, 270, 271, 272, 274, 277
- Слобідсько-Українська губернія 264, 272, 273
- Слов'яни 23, 35, 47, 56, 71, 84, 88, 89, 90, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 103, 104, 105, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 119, 120, 122, 125, 126, 127, 136, 159, 164, 179, 192, 198
- Слов'яносербія 243
- Солхат (Крим) 167, 170, 176, 180, 192, 194, 195, 196, 198, 200, 208
- Соляний шлях 141, 192
- Ставани (суовени, суобени) 104, 105
- Стародубське князівство 211
- Стільське городище 113
- Сугдея (Сурож, Солдая, Судак) 116, 165, 167, 170, 171, 173, 174, 192, 196, 200
- Сяноцька земля 215, 217, 219
- Таври 63, 68, 69, 81, 168, 208
- Таврійська губернія 20
- Таврійський півострів (Таврида, Таврика) 68, 72, 82, 83, 87, 89, 90, 94, 164, 167, 168, 205
- Тавро-скіфи 69, 79
- Тана (Азак-Тана, Азак, Азов) 86, 171, 174, 175, 194, 196, 205, 261
- Татарська дорога 198
- Теребовлянське волость (Теребовлянське князівство) 148, 150, 152, 219
- Територія Війська Запорозького 252
- Томаківська Січ 232, 233
- Торки (узи, гузи) 39, 134, 157, 158, 160, 161
- Трапезудська імперія 141, 198
- Трахтемирівське городище 65, 107
- Трипільська культура 31, 33, 34, 42, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 60, 61
- Троянові вали 107
- Турово-Пінщина 209
- Турпеї 161
- Тюркський каганат 95, 96, 98
- Тюркські печеніги 158
- Тягинське городище (Вітовтова митниця) 197

- Угри 117, 118, 157, 158
Україна 5, 12, 15, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 31, 33, 38, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 53, 54, 55, 57, 59, 61, 62, 64, 70, 71, 94, 103, 105, 112, 114, 132, 148, 160, 181, 194, 197, 205, 209, 212, 218, 222, 229, 238, 247, 250, 251, 253, 255, 257, 259, 260, 262, 263, 264, 266, 267, 274, 276, 277
Українська козацька держава 252, 253, 256, 257
Українська лінія 243, 246
Укри (україни) 112
Уличі 114, 143, 158, 191
Улус Бату (Улус Батия) 181, 184, 185, 187
Улус Берке 181
Улус Бувала 187
Улус Джучі 181, 186, 187
Улус Ногая 188, 189, 190, 201
Усагівська культура 46, 48, 56, 59
Феодоро (князівство Феодоро) 165, 167, 169, 170, 180
Ханська Україна 266, 275, 276
Харківська губернія 273
Харківське намісництво 273
Херсонес (Херсон, Корсунь, Севастополь) 73, 80, 82, 83, 87, 101, 102, 116, 118, 121, 141, 159, 165, 168, 169, 174, 175, 176, 192, 198, 205, 246
Ходосівське городище 65, 107
Хозари 90, 95, 98, 99, 100, 101, 117, 127, 146, 157, 164, 165, 177, 180
Хозарський каганат (Хозарія) 95, 98, 99, 100, 101, 102, 116, 117, 118, 120, 121, 126, 159, 162, 165
Хозарський шлях 140
Хозарські печеніги 158
Холм (Холмська волость, Холмська земля) 153, 177, 215, 217, 219
Хорвати 109, 113, 125, 148, 153
Хотівське городище 65, 107
Чембало (Балаклава) 82, 170, 171, 175, 177, 196
Червенська волось (Червенський уділ, Червенські гради) 152, 153
Чернігівське воєводство 220, 252, 253, 254, 256, 258
Чернігівське князівство (Чернігівська земля) 38, 130, 132, 143, 144, 147, 148, 161, 191, 209, 211, 213, 220, 263, 268
Черняхівська культура 87, 88, 89, 104, 105, 106, 107, 108
Чигирин 198, 255, 260

- Чигиринська сторона (Чигиринська Україна) 273
Чорна Куманія 163
Чорна Русь 156, 208
Чорні клобуки 147, 160, 161
Чорноліська культура 63, 64, 69, 103
Чортомлицька Січ (Стара Січ) 236, 237, 238, 240
Шипинська земля (Буковина) 46, 190, 201, 202, 252, 276, 277
Шлях „із варяг в греки” 140
Ятвяги 156

Щодра Ольга.
Історична географія України від найдавніших часів до
кінця XVIII століття.

Навчальний посібник

Комп'ютерна верстка: Володими Костишин.
Художнє оформлення: Федір Лукавий.
Підбірка карт: Ольга Щодра, Володимир Костишин.

Адреса редакції: 290602 Львів
вул. Університетська, 1
Львівський національний університет імені Івана Франка,
історичний факультет
тел.: 239-41-36

Підписано до друку
09.08.2016